

valóság

A TARTALOMBÓL

Kaposi Márton: Machiavelli magyarországi hatástörténetének legfontosabb tanulságai

Kovács Rita: A kollektív szerződések kialakulásának magyarországi története 1945-ig

Csákné Filep Judit: Családi vállalkozás, avagy a profitkergetés nélküli nyereségtermelés receptje

Wettstein Domonkos: Hogyan építsünk a Balaton-parton?

Kapronczay Károly: A Vajdaság egészségügyének története a török uralom végétől az I. világháborúig

N. Szabó József: A Nemzeti Parasztpárt kultúrdiplomáciai felfogása a II. világháború után (1945–1946)

Spaller Árpád: Számvetés és életmű – Lipcsey Ildikó és Erdély

Balogh Tibor: Polifón Polihistória

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
2

7

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. július; LV. évfolyam 7. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

Nemzeti
Kulturális
Alap

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Szalai Zsuzsanna

Machiavelli magyarországi hatástörténetének legfontosabb tanulságai*

Magyarország és Olaszország több mint ezer éves, sokféle kötődés formájában létrejött és időnként újrendeződött kapcsolatai – nem is szólva a kerülőutak közvetítő szerepéről – szinte kivétel nélkül lehetővé tették, hogy a sokoldalú és eredeti Machiavellire odafigyeljenek a magyarok. Nem sokkal műveinek megjelenése után már *tudomást szereztek* róla, és az ezt követő csaknem ötszáz éven át több-kevesebb *érdeklődést mindig mutattak* iránta. A pusztán tudomásulvételén kívül valamilyen mértékben a *hatása* is érvényesült a széles értelemben felfogott magyar kultúrában, és igaz, hogy *különböző* intenzitással, nagyon *eltérő* szerepekkel, nemegyszer éppen *provokációi* révén, de többnyire az *igényesebb tájékozódáshoz*, a *reálisabb valóságlátáshoz* és a *haladás* lehetőségeinek feltárásához segítette hozzá ismerőit.

Machiavelli fogadtástörténetének közel félezer éves komplex és szerteágazó folyamata sem térben, sem időben nem lehet a szokásos, tényszerűséget és jelentőséget egyaránt kifejező pontossággal körülhatárolni, ezért időbeli kezdetét egy *jelképes* évszámhoz érdemes kötni, befogadóinak működési területét pedig egy *kultúrkör* segítségével meghatározni.

A recepció jelképes kezdőpontja 1541, Buda török általi elfoglalásának esztendeje, amiktől fogva egyre jobban állandósult Magyarország három részre szakadása, vagyis egy ahhoz hasonló széttagolódás állt elő, amilyen a Machiavelli korabeli Itáliát jellemezte, s amely alapvetően meghatározta a hazájáért aggódó nagy firenzei egész gondolkodásmódját és törekvéseit. Az ekkortól számított történelmi időszak kezdetén Machiavelli talán már nem volt teljesen ismeretlen a magyarok részéről; az olasz egyetem látogatók közül néhányan találkozhattak műveivel, de aktualitásukat csak később kezdték felismerni. Időben egy magától értetődő évszám zárja a vizsgált folyamatot: a legutóbbi befejezett év, 2011.

Fogadtatásának területe sem kizárólag a földrajzilag vagy közigazgatásilag meghatározható, úgynevezett „történelmi Magyarország”, hanem a valamivel ennél is szélesebb, a legtágabb értelemben felfogott magyar kultúra érvényesülési tartománya, amelynek bizonyos emberei a magyar állam, a magyar társadalom problémáival foglalkoztak, a magyarok fejlődési lehetőségeinek feltárása végett érdeklődtek Machiavelli elméleti, sőt szépirodalmi munkássága iránt is. Ilyen értelemben kaphatott figyelmet a magyar főmértóságot viselő dalmát Verancsics Antal, a magyarországi gazdasági életben szerepet játszó cseh Dernschwam János, vagy a magyar protestantizmust és erdélyi állami önállóságot támogató, magát magyarnak valló, de cseh állampolgárságú prágai rektor, Jeszenszky János, valamint az emigrációban élő Kossuth Lajos, az Egyesült Államokba költözött Jászi Oszkár és Segesváry Viktor, továbbá a trianoni határok megvonása után „külföldön” rekedt Gaál Gábor, Oláh Tibor, Fábry Zoltán.

A Machiavelli teljesítményeivel folytatott ismerkedés, a hozzá fűződő ellentmondásos viszony nálunk megmutatkozó eredményeit elsősorban a *filológia*, az *elmélettörténet*, a *társadalomfilozófia*, az *irodalomelmélet* és a *színháztörténet* területén lehet felismerni. A magyar politikai élet gyakorlati lépéseit csak nagyon ritkán befolyásolta.

(*Filológia*) Machiavelli sokrétű, de szemléletileg alapvetően egységes, reneszánsz szellemiségű és egyéniségének jegyeit szembetűnően magán viselő életművet hozott létre. Munkáit *jól kidolgozta*, nem hagyott hátra variánsokat, nem készített átdolgozásokat, és jelentős művei mind megmaradtak, a töredékek csak a kevésbé fontos kisebb írások részletei. Egy sok tapasztalattal rendelkező, kritikusan mérlegelő, logikusan gondolkodó, hatékonyan érvelő és az olasz nyelvet nemes egyszerűsége felől is megmutatni tudó író alkotta őket, és ezek a jegyek nemcsak nagyobb, életműve pilléreit képező munkáit jellemzik, hanem kisebb írásait is. *Tartalmi újdonságuk* és *merészségük* mellett *elegáns kimunkáltságuk* is döntően hozzájárult ahhoz, hogy felfigyeljenek rájuk és gondolatiságukat bizonyos szintig könnyen megértsék. Machiavelli ugyanis jelentős változást hozott létre az olasz próza fejlődésében, ami egyrészt szépirodalmi műveiben is megmutatkozott, és másrészt – ami még fontosabb – olyan *értekező prózát* teremtett, ami a maga egyszerűségéből fakadó *nyelvi erejével* és *fogalmi tisztaságával* nagy hatást gyakorolt az utókorra, részben ahhoz hasonlóan, mint Montaigne vagy Bacon esszéi a maguk nyelvi hajlékonyságával, illetve Descartes értekezései a bennük programszerűen érvényre jutó fogalmi egyöntetűséggel. Machiavelli utóélete szempontjából ezek a jellemzők azért fontosak, mert elvileg bizonyos fokig jó értelemben vett határok közé szoríthatják interpretálhatóságuk lehetőségeit, mint szövegek nagyon szűk tényleges alapot adnak a félreértések számára (ami nem jelenti azt, hogy ezen sok kritikus, ideológiai okok miatt, ne tette volna túl magát). Nyelvi értékeit többen kiemelték (például Fichte), sőt még azok is nagyra tartották, akik nem ítélték jelentősnek szépirodalmi műveit; ezek közé tartozott az öt szenvedélyesen védelmező Macaulay is.

Nálunk a filológiai témák Machiavelli szövegei *hozzáférhetőségének* és *hitelességének*, a magyar fordítások szakszerűségének, vagyis az értelmezés legtermészetesebb kiindulópontja megbízhatóságának problémáival kapcsolatban kerültek előtérbe, és az erre vonatkozó eredmények idővel a *sensus litteralis* kellő alapjait tisztázták elfogadható módon. Az a tény, hogy több nyelven (olaszul, latinul, németül, franciául) is olvasták, nagyban elősegítette az eszméi iránti tájékozódást, de nem tette fölöslegessé a magyarra történő fordításokat. A magyar átültetések késedelmessége, hiányossága és különböző pontosságú változatai, illetve a publikációk szegényessége, a maguk módján, az iránta mutakozó érdeklődés bizonyos fokú szűkösségére is utalnak, ugyanakkor egyes fordítóknál a jó megoldások keresése, a korhűséget és modernséget ötvöző stílus megtalálásának szándéka, a megfelelő terminológia kialakításának kísérlete jól láthatóan Machiavelli mondanivalója fontosságának felismerését és hasznosításának igényét fejezi ki.

Műveinek nyelvi kiválóságból táplálkozó előnyeit azonban nem feltétlenül közvetítették azok a fordítások, amelyek Európában ismertté tették. Hosszú időn át mindenekelőtt *latinra* történt átültetése tette hozzáférhetővé szinte minden művelt ember számára, majd a *nagy európai nyelveken* való megjelenése még jobban elősegítette olvasottságát. A római inkvizíció tilalma (1554), majd a pápai index (1559) csak a katolikusokat korlátozta, de néhány kiragadott eszméjének szinte *állandóan vitatott* volta így is fenntartotta iránta az *érdeklődést*. S emellett természetesen arról sem szabad megfeledkezni, hogy az olasz nyelv sokáig a jól ismert európai nyelvek közé tartozott, tehát műveit eredetiben is sokan tanulmányozhatták.

Első magyar olvasói Itália egyetemeit járt, tehát olaszul is tudó emberek voltak, de a könyvtárjegyzékek tanúsága szerint a legtöbben latinul olvasták, német változatát az ilyen anyanyelvű, külföldön tanult városi polgárság körébe tartozók hozták maguk-

kal haza, de a francia verzió után is mutattak érdeklődést (például a fiatal II. Rákóczi Ferenc vagy első fordítója, Perlaky Sándor). Az antimachiavellista irodalom nyelve is ez a négy volt, illetve később – a jezsuitáknak köszönhetően – ötödikként a spanyol. Azok a magyarok, akik pro vagy contra írásban is kifejezték vele kapcsolatos véleményüket, a XVIII. század elejéig vagy latinul vagy magyarul szólaltak meg (például mellette Kovacsóczy Farkas és Pápai Páriz Ferenc latinul, Zrínyi Miklós magyarul; ellene Jeszenszky János latinul, Pázmány Péter és Alvinczi Péter mindkét nyelven), majd a következőkben – szélesebb körű közönséghez szólva (például prédikációkban, tudományos művekben) – magyarul adtak hangot véleményüknek (ellene Csúzy Zsigmond, Verestói György, illetve mellette a *Hasznos Mulatságok* névtelen szerzője vagy Szalay László); de kivételként még a XIX. század elején is latinul bírálták egyes jogi szakmunkákban (Brezanóczy Ádám, Virozsil Antal).

Elsősorban olaszul olvasható szépirodalmi műveinek fogadtatásáról kevés adatunk van. Dernschwam János XVI. századi könyvtárában külön kötetként szerepelt a *Clizia*, és hasonló módon külön kiadványként csak háromszáz év múlva a magyarra La Fontaine közvetítésével áttett *Belfagor* (1865). Az először 1550-ben kiadott, majd sokszor megjelent ötkötetes olasz válogatás („testina”) a legfontosabb elméleti művek mellett tartalmazta az *A mandragolát*, a *Cliziát*, a *Belfagort* és néhány versét, s ez több magán- és intézményi könyvtárban is megvolt nálunk, de olvasottságukról elég keveset tudunk.

Machiavelli egyszerű és szép értekező prózája a fordítókat, *első magyar fordítóit* ugyancsak próbára tette, és mintegy kényszerítette őket arra, hogy igyekezzenek fejleszteni a hazai társadalom- és politikaelmélet *szaknyelvét* és *terminológiáját* (amihez egyébként csak részben nyújthatott segítséget a közéletben gyakorolt, más retorikájú szónoklat). Ehhez Machiavelli szövegei jó lehetőséget nyújtottak, mivel nála az ökonomikus nyelvhasználat nagyfokú fogalmi pontossággal párosult, amit a tartalmi korszerűség segített érdekessé tenni. Ráadásul első magyar közvetítői már gyakorlott fordítók voltak, ketten olasz eredeti alapján dolgoztak, és mindegyikük ültetett már át valamilyen nagyobb művet más nyelvről is.

Elsőként *A fejedelem* jelent meg magyar fordításban, 1848 februárjában, Perlaky Sándor munkájaként. Perlaky nem tudott Kazinczy Gábor 1844 októberében elkészült fordításáról; ő maga egyébként *francia* szöveget tett át. A képzettségét tekintve jogász Perlaky, aki Halimbai álnéven verseket is publikált, jogi szakkikkeket is írt és Hegelt népszerűsítette nálunk, már két fontos művet ültetett át korábban: Benjamin Constant *A politikai ellenhatások* című munkáját 1845-ben franciából és Marcus Aurelius emlékiratait görögből 1847-ben. *A fejedelem* magyar szövege pontosság és egyszerűség tekintetében jól megközelíti az eredetit; a megfelelő terminusokat illetően még felemás. Így például nem az *állam*, hanem az akkor szokásos *álladalom* szót használja, de ezzel jelöli a *statot* is meg a *principatot* is. Jó megoldást talál a *fedele* (*fidus*) visszaadására a *szavatartó* kifejezéssel; a *simulazionet* a *tettetésnek*, a *dissimulazionet* a *képmutatásnak* fordítja. Jellemző az a kísérletezés, ahogyan a *virtù* magyar megfelelőit – kontextustól függően – kiválasztja; általában a *virtus* szót használja, de néha az *erényt*, sőt esetleg a *vitéztséget*. Épp az utóbbi eset mutatja leginkább, hogy Machiavelli gondolati gazdagsága néha olyan nehézségek elé állítja a magyar fordítót, hogy *kísérletezni* kénytelen, illetve *alternatív* megoldások formájában találja meg a *kellő szakkifejezéseket*.

Még tanulságosabb – még ha hatás nélküli is – Kazinczy Gábor négy évvel korábbi és *kéziratban* maradt fordítása. Ő az *olasz szöveg* alapján dolgozott. Fordított már előtte

franciából, sőt olaszból is; és nagyon szépen oldotta meg ezt a nem könnyű feladatot. Az első néhány oldalon még nem gördülékeny a magyar szöveg, de aztán letisztul, és olyanként marad meg tovább, s amellet tartalmilag is pontos.

Kazinczy Gábor rejtve marad érdeme kettős: egyrészt a magyar tudományos próza fejlődéséhez próbál hozzájárulni a szabatos és helyenként művészi szöveg megformálásával (egy árnyalattal szebb Perlaky korrekt szövegénél), másrészt a *politika- és államelmélet terminológiáját* igyekszik korszerűsíteni és egyértelművé tenni. Ő is pontosan fordítja a címet: *A fejedelem*; nem zavarja – mint talán Császár Ferencet – a német *Princz* jelentése, aki „Herceg” címmel emlegeti ezt a művet (esetleg Nagy Frigyes vitaíratának hatására). Kazinczy – esetleg a magyar történelemre, a Szent István előtti uralkodókra is gondolva – azt a jelentést tartja szem előtt, amely a főhatalom megtestesítőjére, egy nagyobb önálló népegség *szuverénjére* utal, vagyis ahogyan Machiavellinél ténylegesen szerepel. Némi bizonytalankodás után találja meg Machiavelli alighanem legfontosabb kifejezése, a *stato* megfelelőjét: eleinte *állománynak* nevezi, de hamarosan rendszeressé teszi az *állam* terminust, amit fordítóink közül ő használ először. Nem mindig találja meg a kellő kifejezéseket, de *kísérletezik*, olykor ő is alternatív megoldásokat alkalmaz: például a *virtù* hol *erény*, hol *személyes jelesség*; ezek aztán vagy így kerülnek bizonyos szintagmatikus kapcsolatokba (a *conveniente virtù* magyarul *kellő erény*), vagy ennek során újabb változatok születnek (az *ordinata virtù* megfelelője a *rendezett lelkierő*). Egyébként ez a feladat másokat is újabb próbálkozásokra serkentett; Fülep Lajos – szintén sokáig kiadatlan írásában – a *virtùt* hol az *erő*, hol a *derekasság* szóval adja vissza a saját maga fordította idézetekben.

Orbán Dezső *Principe*-fordítása (1906) további jó megoldásokat vitt be a köztudatba. Megtalálta néhány kifejezés pontos megfelelőjét; például a *nuovi abitatori* nála szerepel úgy, hogy *telepések*, addig a félreérthető *gyarmatosok*at használták. A *virtùt* ő is többféleképpen adja vissza a szövegösszefüggésnek megfelelően az *erény* és a *kiválóság* szóval. A szintén fontos *simulatore* és *dissimulatore* mint *tettető* és *leplező* szerepel az ő szövegében.

Pados János *Értekezések*-fordítása (1862) szintén sikeres. Neki sokat segít az, hogy a római történelemre vonatkozó latin terminusokat nem kell magyarítani. Az olasz kifejezéseknél néha bizonytalankodik; például nem az *állam*, hanem a régies *álladalom* szót alkalmazza, és azzal legtöbbször a *statot* fordítja, de a *cittàt* is ezzel jelöli. Helyenként bravúros megoldásokat talál; például az „I danari non sono il *nervo* della guerra” mondat nála így hangzik: „A pénz nem *életere* a háborúnak”. Pados fordítása még ma sem tűnik elavultnak, régies volta akár archaizálásnak is tekinthető.

Az újabb fordítások nagyrészt a magyar szöveg *felfrissítésére* irányultak, ami felemás eredményeket hozott. Machiavelli értekező prózája olvasmányosabb lett ugyan, de ezt nemegyszer bizonyos fokú pontatlanságok árán érték el. Részben azzal, hogy *lerövidítették* a hosszú mondatokat (nem tagolták, hanem kihagytak belőlük); ezt főleg Lányi Margit tette, de néha Lutter Éva is; részben pedig azzal próbálkoztak, hogy *különböző szavakkal* (szinonimákkal) adják vissza a firenzei szerző gondosan megválogatott, egyöntetű szak kifejezéseit. Így lett Lányi Margitnál a *stato* szóból *államforma*, Lutter Évánál *uralom*; Lányinál a *dominio* magyarul *uralom* és Lutternél ugyanaz *birtoklás*, s szintén nála a *principato* eléggé szabadon visszaadva *egyeduralom*. Nagy eltérések mutatkoznak a lényegében nem csupán rokonértelműséget, hanem egyben ellentétességet is kifejező *simulazione* és *dissimulazione* megfeleltetése körül; így Lányinál *szinlelés* és *tettetés*, Lutternél *szenteskedés* és *szinlelés*, Juhász Vilmosnál *tettetés* és

alakoskodás. Hasonlóképpen nem egyértelmű a fejedelem öt alapvető tulajdonságának Machiavellinél kétszer is ugyanazokkal a szavakkal jelölt felsorolása, vagyis a *pietoso, fedele, umano, inte(g)ro, religioso* – mert ezt az említett fordítók egyike sem adja vissza a két felsorolásban ugyanúgy. Különösen az *intero/integro* körül van bizonytalanság: Lányi Margit kihagyja, Lutter Éva egyszer *őszintének*, máskor *feddhetetlennek* fordítja, Juhász Vilmos mindig *egyenesnek*. A *virtù* magyarul valóban nehezen kifejezhető volta a szó különösen Machiavellinél nagyfokú jelentésgazdagságából következik; legtöbbször szinte csak körülírással lehet szerepeltetni. Itt az *erény* és a korábbi más megoldások mellett újabbak is születtek: *képesség* (Lányi), *vitézség* (Lutter), *erő* (Juhász). Rozsnyai Ervin arra figyelmeztetett, hogy a Machiavelli szövegeiben előforduló sokféle jelentésárnyalatú terminus technicust *nem* helytelen *különböző* szinonim kifejezésekkel jelölni, például: *férfiasság, derekasság, erő, bátorság, vitézség, jelesség, erkölcsösség, érték, tehetség, képesség, kiválóság, férfidicsőség, hőstett*. Ezt felismerve írta Zrínyi: „minden jót teszen az virtus”.

Tény, hogy a nagy klasszikushoz méltó, „veretes” fordítás még várat magára, de a sok próbálkozás a kisebb pontatlanságok ellenére is hozzásegítette a magyarokat az *elméletíró* Machiavelli közvetlenebb megismeréséhez.

Kiseb mértékben a *tanulmányok szerzői* is hozzájárultak Machiavelli szövegeinek szakszerű megértéséhez. Például Horkay Hörcher Ferenc néhány alapkategóriájának megvilágításához. Horkay Hörcher a firenzei titkár bizonyos társadalomelméleti alapfogalmainak görög eredetijükből kiindulva pontosította a jelentéstartalmát. A történelmi idő folyamatosságát kifejező *kronosz* és az azt megszakító *kairosz* segítségével az *alkalom* (*occasione*) kitüntetett szerepét, az ember optimális közbelépésének történelemformáló különösségét tette világosabbá a tanulmány szerző. Azt is megmutatta, hogy a *fronézisnek* megfelelő *prudencia* (okosság) önmagában nem kiemelt kategóriája ugyan a firenzei szerzőnek, de a szó jelentése valamennyire mégis benne van – mint körültekintés, megfontoltság – az ő *virtù* fogalmában, mint ahogyan a *decorum* (tisztelt, megbecsülés) szintén ott rejlik benne.

Más értelmezők néhány terminus *hiányára* vagy még inkább bizonyos fogalmak *látens* voltára hívták fel a figyelmet, illetve adták ez utóbbiak értelmezését. Gombár Csaba – Meineckének igazát adva – arra utalt, hogy noha Machiavelli nem használta a *ragion di stato* kifejezést, tulajdonképpen mégis alkalmazott egy lappangó *államrezon*-fogalmat, és ebben, sajnos, nem egy értelmezője – mivel *államérdek*-nek fordítja – hajlamos a magyar szó utótagjának jelentését (és jelentőségét) túlhangsúlyozni és egyben a szóösszetétel *előtagjának* (*ratio, ragione, raison*) jelentését szinte teljesen mellőzni, így aztán az államvezetés *ésszerűségének* szempontja, az irányítás *objektív viszonyok szükségyszerűségeivel* számoló jellege lényegében több interpretációnál elsikkad. Kis János – Kantra támaszkodva – egy olyan hiányzó vagy rejtett *etikai kategóriapár* bevezetésére tesz javaslatot, ami segítené Machiavelli sokat kárhoztatott *amoralitásának* tisztázását, s ez a *hipotetikus* és a *kategorikus* erkölcsi normák megkülönböztetése. Ennek segítségével belátható, hogy Machiavelli ugyan relativizálni látszik a kettő közötti határt, és rugalmas politikafogalmával szorosabban és átláthatóbban a *hipotetikus* (a „ha – akkor” típusú) erkölcsi követelményeket kapcsolja össze, de azért korántsem vet el *minden* erkölcsi normát, vagyis nem zárja ki a politikából a kategorikus normákat, ezeket ő is betartandókként kezeli.

Machiavelli tehát olyan társadalomfilozófiai és politológiai *szakkifejezések* keresésére inspirálta a fordítókat és részben a tanulmány szerzőket, amelyek segítségével a

politizálás és a társadalomirányítás tevékenységének *változékonyságot, alternatívitást, fokozott ellentmondásosságot* mutató mivoltát kellő pontossággal, röviden is ki lehet fejezni, illetve lényegének ilyen összetevője mellett a politika életszerűségét is érzékelteni lehet. Ennek a lehetőségnek a kihasználásával nem sokan éltek, de például Szekfű Gyula nagyon jól felhasználta Machiavelli nyelvi formákkal is sokat mondó kategóriáit bizonyos történelmi helyzetek és személyiségek jellemzéséhez.

Más természetű nyelvi problémákat kellett megoldaniuk a *szépirodalmi* művek fordítóinak. Machiavelli szójátékaival és csípős kifejezéseivel még csak boldogultak, de olykor durvaságig menő és trágárságba is áthajló fordulatai zavarba ejtették műveinek átültetőit, és ez olyan *polarizációhoz* vezetett, hogy egyesek (Honti Rezső, de még Karinthy Ferenc is) inkább *eufemizálták* a magyar szöveget, míg mások (Király Kinga Júlia) inkább *erősítették* a kifejezések durvaságát. Például *A mandragóra* II. felvonásának 3. jelenetében Siro ezt kérdezi Niciától: „Guadagnate voi l’anno cento ducati?”. Ezt mindegyik fordító a maga egész fordítás-felfogására nagyon jellemzően magyarítja. Honti: „Keres-é mestram száz aranyat éveként?” Karinthy: „Megkeres száz aranyat egy évben?” Király: „Akkor hát biztosan szarrá keresed magad!” Az átültetők mindegyikére az jellemző (és nem az átdolgozókról van szó), hogy más-más típusú szavakkal és fordulatokkal próbálják maivá modernizálni az elavultnak vélt reneszánsz szöveget. Honti főleg nemes *archaizálásra* törekszik sok régies szóval (mestram = mestem, kel-med, klastrom, dukál neki). Karinthy Ferenc a *mindennapi* kifejezéseket és a *szlenget* igyekszik beépíteni (ismeri a dürgést, átdob = becsap). Király Kinga Júlia inkább erősíti a *trágár* hangnemet; néha egy ilyen olasz eredeti helyett többet is beépít a magyar mondatba. Honti Rezső *Mandragóra*- és *Belfagor*-fordítása a szolid archaizálással és a szöveg pontos visszaadásával teszi egyféleképpen hitelessé a *régi, klasszikus* alkotást; Karinthy magyar *Mandragórája*, Iványi Norbert *Clizia*-fordítása és Rónai Mihály András *Belfagor*-átültetése pedig a kevésbé keresett, jelenkori nyelvezet révén formálja maibbá és talán kissé aktuálisabbá a vérbő, *reneszánsz* nevetető műveit.

Machiavelli szövegeinek magyar fordítása – azon túl, hogy nyelvilag hozzáférhetővé tette az olaszul nem tudók és más idegen nyelvet nem jól ismerők számára – az átültetés kritériumának tulajdonképpen jól megfelelően, hozzájárulhatott a magyar közönség *politikai* és *színházi* kulturáltságának fejlesztéséhez, elsősorban a *sensus litteralis* szintjén biztosította a megértés minimumát, alapot adott a véleményformáláshoz, a róla szóló vitákban felmerült álláspontok megalapozottságának ellenőrzéséhez, a kiragadott és többnyire ily módon vitatott tételek kontextusba helyezéséhez, vagyis az autentikus machiavellizmus és a reneszánsz szépítő életművének tulajdonképpen legtermészetesebb, legalapvetőbb szintű megközelítéséhez.

Az 1978-ban megjelent kétkötetes válogatás (amit Herczeg Gyula szerkesztett és látott el jegyzetekkel) jó fordításokban közli az alapműveket és huszonöt kisebb írást, és ez – mint reprezentatív válogatás – eléggé átfogó képet ad Machiavelli munkásságáról (csak a verses művekből nem nyújt ízelítőt). Jegyzetanyaga, a szükséges magyarázatok mellett, utal – amennyiben léteznek – a többi magyar fordításra is. Sajnos, magyarázatai nem mindig kielégítőek és nem is minden esetben pontosak. Ilyen tévedése a szerkesztőnek, hogy Kazinczy Gábor 1844-ben készült, kéziratos *Pricipe*-fordítását Császár Ferencnek tulajdonítja. Hiányzik két fordítás megemlézése; az egyik Lányi Margit *Fejedelem*-fordításának első kiadása, amely 1939-ben jelent meg; a másik a *Castruccio Castracani élete* első átültetése, amely Rácz Miklós munkája, és 1902-ben közölte részletekben a *Besztercebánya és Vidéke* című hetilap.

Mindezeket figyelembe véve kétségtelen, hogy Machiavelli olvasható és olvasott szerző volt nálunk. Kétszáz éven át csak idegen nyelven tanulmányozhatták ugyan, eléggé szűk körben, de mint Balassi Bálint Rimay Jánoshoz vagy Barcsai Akos II. Rákóczi Györgyhez intézett levele hírt ad róla – a magánkézben levő példányokat nemegyszer kölcsönadták, sőt akár ajándékba küldték a jó ismerősöknek. Aztán a XVIII. század derekától kezdve művei szintén több nyelven, de már sok nagy iskolai könyvtárban is jelen voltak, és – mint a Sopronban tanuló Kis János emlékirata tudósít róla – olvasták is őket.

Jelenleg *A fejedelemnek* 5 teljes magyar fordítása van (ebből 1 nem jelent meg eddig), az *Értekezéseknek* 2, a *Castruccio Castracani életének* 2, *A mandragorának* 4 (2 még publikálatlan), a *Cliziának* 2, és a többi nagy mű (*A háború művészete*, *Firenze története*) szintén teljes egészében olvasható magyarul, továbbá csaknem harminc, különböző műfajú kis írás. Kiadtak még egy neki tulajdonított egyfelvonásos vígjátékot is, *A frátert*, de az nem az ő munkája (hanem Grazinié). Az eminens *cáfolatok* közül csak Nagy Frigyes *Antimachiavellijéből* jelentek meg részletek (az átültető Juhász Vilmosnak ezzel egy kötetben kiadott részleges *Principe*-fordítása háromszor látott napvilágot).

A firenzei titkár olvasói mindig a magasabb műveltségű rétegekből kerültek ki, azonban elég kevesen a gyakorlati politika művelői közül. Életközelpbe talán *A mandragóra* című vígjátéka révén került, amelyet mind Honti Rezső, mind Karinthy Ferenc fordításában többször is színpadra állítottak, nagy sikerrel. A vígjátéknak tizenegy olyan átdolgozása készült, amelyet nagyrészt a színpadi szórakozás szempontjainak rendeltek alá. Azonban sem elméleti műveit, sem eredeti formájukban megtartott szépirodalmi szövegeit nem kellett jobban „modernizálni”, mint a többi reneszánsz szerző írásait; *A mandragorát* még annyira sem, mint Stefan Zweig és Jules Romains tette Ben Jonson *Volponéjával* vagy Móríc Zsigmond Bornemisza Péter *Elektrájával*.

(*Elmélettörténet*) Amikor az elmélettörténet (társadalomtudomány-történetek) magyar művelői Machiavelli teljesítményét elemezték és értékelték, elsősorban arra vállalkoztak, hogy megállapítsák gondolkodói és alkotói *nagyságrendjét*, elhelyezzék őt az európai szellemi kultúra történetében, kiemeljék munkásságának *fordulatot* hozó voltát, pontosítsák vagy vitassák ennek jelentőségét, bemutassák *reneszánsz sokoldalúságát* és jellemezzék annak egyéni arculatát. Magyarországi aktualitásának lehetőségeit és mértékét is annak megfelelően ítélték meg, nyugtázták elismeréssel vagy kárhoztatták sajnálkozással, hogy teljesítményének egésze milyen *ideológiai* minősítést kapott. Az elvi alapú történeti értékelést nemegyszer valamelyik népszerű kritikus (Gentillet, Conring) vagy gondolkodó (Hegel, Macaulay, Cassirer) Machiavelli-minősítése, de még inkább az adott korban uralkodó politika eszmeisége befolyásolta elég hatékonyan.

A széles értelemben vett elmélettörténetek közül elsősorban a *politológia*, a *filozófia* és az *irodalom* történetei tárgyalták Machiavellit, illetve a *történettudomány* úgy, hogy figyelembe vette a történetírás *történetének* bemutatásakor, illetve olykor felhasználta másoké mellett az ő műveit is bizonyos korszakok és személyiségek jellemzéséhez. A *jogtörténet* kevés helyet szentelt neki, ott is legtöbbször a cáfolandó elméletirők között szerepeltette, illetve bizonyos kérdésfelvetéseire reagált – közvetett úton, provokációra adott hatásként – az övéhez képest egészen más szellemben. Munkássága az elmélettörténetek esetében *tárgya* a tudománytörténeti kutatásnak, míg a historiográfiában inkább óvatosan kezelt *precedense* a modern történeti feldolgozásnak. A politikatörténet műve-

lői szinte feltétlenül, a filozófia és az irodalom történészei már nem feltétlenül értettek egyet abban, hogy Machiavelli – akár pozitív, akár negatív értelemben – kiemelkedően *fontos és jellegzetes* alak, és a történetírásban is csak kevesen tulajdonítottak neki különösebb jelentőséget; a lokális történeteket egyetemes történeti összefüggésekben szemlélő módszerét inkább a nemzetközi jog művelői értékelték. Hadtudományi munkái iránt Zrínyin kívül más igazán nem érdeklődött. Ugyanakkor voltak, akik a pszichológia figyelmet érdemlő képviselőjének tartották (Kornis Gyula, Lányi Gusztáv).

Legkevésbé a magyarok között is a *politikaelmélet* történészei vitatták Machiavelli jelentőségét, *kulcsfontosságú* szerepét, fellépésének *új korszakot nyitó* hatását. A nemzetközi szakértőkkel egybehangzóan hangsúlyozták, hogy – radikális újítóként – a politika elméletét a korabeli politikai gyakorlatból levont tanulságok alapján dolgozta ki elsősorban, és magát a történelmet is olyan területnek fogta fel, amely a tényleges politizálásról tudósít, tehát az onnan tanultak és a jelenben tapasztaltak jól összeilleszthetők, és éppen ezekből lehet nem spekulatív általánosításokhoz eljutni (Kemény Zsigmond, Beöthy Ákos, Somló Bódog, Fülep Lajos, Bayer József). A firenzei gondolkodót ismerő magyarokat nem érintette az a dilemma, hogy Machiavelli vagy Hobbes hajtotta-e végre a politika-felfogásban a „kopernikuszi fordulatot”; ők Machiavelliről tudtak többet, néha minden összehasonlítás nélkül említették őket együtt (Verestói György, Virozsil Antal, Eötvös József), sőt egybevetésükre még az angol kultúrában igen járatos centralisták sem vállalkoztak, illetve inkább Montesquieut hozták vele összefüggésbe (Kemény Gábor, Szalay László), még a maiak is (Gángó Gábor).

Machiavelli *fordulatot* hozó szerepére a politikaelméleten belül is eleinte inkább a *kritikusai* figyeltek, hiszen fellépését mint egyfajta *rossz* azóta is ismétlődő megjelenését fogták fel (Szepsi Korotz György, Jeszenszky János, Pauler Tivadar, Acsay Antal, Molnár Tamás). Ez a konzervatív szemlélet azonban a valláserkölcs előtérbe helyezése mellett a történelemből szinte csak a kronológiát veszi tekintetbe, a társadalom valóságos történetiségét nem eléggé átgondoltan fogja fel, Machiavellit teljesen elszakítja korától, sőt általában véve is idegenkedik annak belátásától, hogy a reneszánsztól kezdve miért nem lehetett elkerülni a vallás és az erkölcs legalább *részbeni* és *tudatos* leválasztását a politikáról, miért kellett Machiavellinek elvileg megalapozott programot csinálni abból, amit addig is nagyon gyakran megtettek hallgatólagosan a politikusok (Merényi Lajos, Bartók György, Nyíri Tamás). Néhányan éppen azzal próbálják tompítani ennek a hibának az élet, hogy – többnyire Francis Bacon nyomán – arra hivatkoznak: Machiavelli megtörtént események alapján általánosít, tehát inkább *konstatálja*, mintsem tanácsolja a rosszat (Laskai János, a *Hasznos Mulatságok* névtelen szerzője). Csak valamivel fejlettebb, de még mindig korlátozott történetiségérzék jellemzi azokat, akik – nagyrészt Macaulayt követve – azzal mentetik az erkölcstelen Machiavellit, hogy nem volt képes megszabadulni kora, a romlott reneszánsz befolyásától (Domanovszki Sándor, Somló Bódog). Nagyon sokan úgy vélik tehát, hogy Machiavelli *elkezdett* ugyan valami újat, ami nagyon *vegyes értékű*, és amiből követői inkább a *rosszat* vitték tovább, és sokkal kevesebben látják be, hogy valami *annyira újat* kezdeményeztek, aminek *másféleségét* még *ma is nehéz belátni*, mert élesen szemben áll bizonyos *hagyományokkal*, és – akarva-akaratlanul – kinos elméleti és gyakorlati vellejárói, *mellőzhetően negatívumai* is vannak. Csak kevesen jutottak el – részben Hegel közvetítésével – annak belátásáig és elfogadásáig, hogy Machiavelli már nagyon korán felismerte: a *rossz is* kaphat *pozitív szerepet* a történelemben (Rácz Miklós, Réz Mihály, Mártai László, Szabó György, Hermann István).

Nem kis mértékben zavarta az elméletörténet művelőit az a tény, hogy a történetiségnek lényeges részét képezi a *hagyomány*, ami végeredményben a gyakorlatban bevált értékeket akkumulálja és továbbítja. Ezért ha történelmileg hosszú időn át a hagyományos értékek között szerepelt a deklaráltan *erkölcsös politizálás*, akkor az ennek *átértelmezésére* tett javaslat nálunk is meghökkentette azokat (Pethő Sándor, Somló Bódog, Molnár Tamás), akik fontos tényként tartották számon, hogy többen (Hegel, Mohl), mint az erkölcs és politika *tudatos különválasztását* hirdető gondolkodót, megpróbálták őt elismeréssel illetni. Még a Machiavellit legjobban ismerők is tettek megszorításokat e téren; például Zrínyi elfogadta az erkölcs szokásostól eltérő alkalmazását a háborúban (*Vitéz hadnagy*), de az államvezetésben már nem (*Mátyás-tanulmány*). Csak nagyon kevesekben fogalmazódott meg – bár közvetetten nem Kanttól és Hegeltől függetlenül, közvetlenül pedig nem Robert Mohl és Mahatma Gandhi nélkül – annak gondolata, hogy *új alapokon* kellene megkísérelni a politika és erkölcs összekapcsolását (Concha Győző, Rác D. Endre, Németh László, Fehér Ferenc, Kis János). Azt csak kevesen mondták ki, hogy Machiavelli ugyan *radikálisan új* felfogást alakított ki a politikaelméletben, de nem hajtott végre *teljes* fordulatot, hiszen az ő realistán gyakorlat-közeli, modern koncepcióját még némi óvatossággal is csak nagyon *kevesen* követték, és a régi felfogás elvi alapja – sokkal erősebbként – továbbra is megmaradt: a hagyomány szívós ereje, de sokkal inkább bizonyos hatalmi formák ideológiai védelmének igénye (szemet hunyva a valóságban elkövetetteknek) segített fenntartani a modernitás előtti erkölcsi szemlélettel átszótt politikai felfogást (Földesi Tamás, Szabó Miklós).

A *filozófiatörténet* művelői általában, a politikatudomány szakértőihöz képest is több megértést tanúsítottak Machiavelli iránt. A politikatörténetet is a társadalombölcselet körébe vonó filozófia történészei – külföldi gondolkodókra is hallgatva (Fichte, Hegel, Lewes, Zeller, Schwegler, Cassirer) – ki merték jelenteni, és igyekeztek is bizonyítani, hogy Machiavelli fő érdeme a *politika nagyfokú relatív autonómiájának* felismerése, az erről szóló elmélet alapelveinek markáns felvázolása, vagyis ez nem a firenzei gondolkodó extrém magánvéleménye, hanem a reneszánsztól, az abszolutizmus kibontakozásától kezdve mind határozottabban érvényesülő, a társadalmi fejlődés megkövetelte, valóságos tendencia, amit ő ismert fel igen korán a *legjobban és exponált* szembetűnő nyíltsággal, de még nem dolgozott ki kellő részletességgel (Pekár Károly, Alexander Bernát, Halasy-Nagy József, Heller Ágnes, Láncki András). Ezt a megállapítást néhány historiográfus is figyelembe vette (Rác Miklós, Márki Sándor, Szekfű Gyula).

Magyar értelmezői közül a legrosszabb bizonyítványt a *természetjog* képviselőitől kapta a firenzei gondolkodó (Brezanóczy Ádám, Virozsil Antal, Pauler Tivadar). *Más elméleti alapon álló jogászok* szintén kevesen fogadták el még felismerései egy részének újdonságát is, így például az államformák sokféleségéről szóló koncepciójának értékét vagy az olasz egyesítésről vallott elveit (Kautz Gyula, Kuncz Ignác, Antalffy György). Noha egyesek alig érintették ezt a témát, de igazán jó véleménnyel csak azok a jogászok voltak róla, akik a politika és jog mélyebb összefüggéseit kutatták (Réz Mihály, Somló Bódog), illetve az állami diktatúra jogi korlátozhatóságának lehetőségeit – elsősorban a másoké mellett – az ő elméletének bizonyos elemeiből is megpróbálták kikövetkeztetni, *közvetett* formában, mintegy provokációnak tekintve az ő diktatúra-felfogását (Moór Gyula, Horváth Barna, Bibó István).

Nem sokan foglalkoztak a *történetíró* Machiavellivel, de a megszólalók mind-egyikének jó véleménye volt róla; talán ezen a szűk téren kapta a *legtöbb elismerést*. Kezdetben nem követték oknyomozó módszerét (Zsámboky János), de később már erre

is akadt példa (Forgách Ferenc, Baranyai Decsi János). Az ő eseménytörténetnél jóval többet felölelő és mélyen elemző munkáit különösen azok értékelték, akiket mint politikusokat és írókat egyaránt érdekelt a történelem (Eötvös József, Kemény Zsigmond). A historiográfia szakemberei főleg azért becsülték, mert látták, hogy komplex társadalomszemlélet alapján, tanulságokat is levonva írt kis és nagy eseményekről, bonyolult folyamatokról, jelentős személyiségekről (Rácz Miklós, Lukinich Imre, Márki Sándor). Nagyobb hatást talán azért nem gyakorolt történetíróinkra (kivéve Márki Sándort és Szekfű Gyulát), mert *Firenze történetét* kivéve nem dolgozott fel átfogó témákat (Liviust inkább politikaelméleti szempontból kommentálta), nem közölt alapvetően új adatokat, sőt olykor tévedett is, és noha szemléletének a saját korában megvolt a maga nagyfokú újdonsága, azt a régiek nem akceptálták igazán (magyar humanisták), később pedig az újabb történetiszemlélet került előtérbe (pozitivisták, szellemtörténészek, marxisták). A történetírónál – igaz, csak kevesen – többre értékelték mint *történetfilozófust*, aki az egyetemes emberi fejlődésben *történelmi törvényszerűségeket* ismert fel: az államformáknak nemcsak körforgását, de fejlődését is, megsejtette az osztályok harcát, hangsúlyozta az érzelmek és érdekek történelemformáló szerepét (Kemény Zsigmond, Kornis Gyula, Sándor Pál, Molnár Erik). A nemzetközi kapcsolatok és az országok közötti egyensúly fontosságára vonatkozó felismeréseit a történészek helyett inkább a politikátörténet és a nemzetközi jog művelői értékelték (Bayer József, Galló Béla).

A *szépiróként* nálunk alig ismert és kevés reagálást kiváltó Machiavelli eleinte nem sok elismerésben részesült, de a XIX. század végétől kezdve már megkapta az őt megillető értékelést az *irodalomtörténészek* körében. Az eleinte megoszló vélemények – Lassú István fanyalgása, illetve Kölcsey és Eötvös ilyen vonatkozású nagyrabecsülése – után megfelelő tárgyilagossággal mutatták be. A tudományos *irodalomtörténet-írás* a *reneszánsz klasszikus* elemezte és igyekezett az őt megillető helyre tenni. Megmutatták, hogy íróként is sokoldalú (Rácz Miklós, Benedek Marcell), de többek szerint nincs akkora, mint Boccaccio vagy Ariosto, csak gondolkodóként áll azok, vagyis a legnagyobb színvonalán (Radó Antal, Fülep Lajos). Életműve eme kétségtelenül meglévő egyenetlenségeit nemegyszer túlhangsúlyozták, olykor hajlamosak voltak a teoretikus által leárnyékolta szépiró érdemeit indokolatlanul lebecsülni, de ez már inkább a következő század elejére volt jellemző (Babits Mihály, Szerb Antal), és valódi művészi értékeit, kellő elemzések alapján, még később tárták fel (Kardos Tibor, Szauder József, Madarász Imre, Nyerges László), de esztétörténeti jelentőségének kutatásával még a közelmúltban is foglalkoztak az irodalomtörténészek (Bene Sándor, Hargittay Emil). Az esztétikai igényeket is érvényesítő kutatók megmutatták, hogy valójában Machiavelli teremtette meg az igazi *jellemvígjátékot*. A *mandragóra* az a legjobb műfaji hagyományokat szintetizáló komédia, amely a saját, jól megformált alapszituációjából bontja ki nagyon szoros művészi ökonómiával a maga végkifejletét, és ezzel összhangban mozgatja színes jellemeinek rendszerét (Oláh Tibor, Bécsy Tamás).

Különös helyet foglalnak el az elmélettörténeti munkák sorában a róla készült *monográfiák*. Őt magyar szerző írt róla önálló könyvet, de ezek egyike sem ad róla igazán áttekintő képet, hiszen a szépirot mindegyik figyelmen kívül hagyja. A négy magyarra áttett könyv közül egyedül Alexandru Balaci műve átfogó és színvonalas; Quentin Skinner írása csupán a politikaelméleti szerzőt elemzi; Valeriu Marcu munkája is igényes, de nagyrészt ez is inkább csak az életút bemutatása; Michael White írása pedig olyan népszerűsítő leírás, amely főleg a kuriózumokra épít, és egyedüli érdeme, hogy a maga módján igyekszik tisztázni a félreértett Machiavellit. A *kritizálás* és az *elfogadta-*

tás igénye – mint a legtöbb róla szóló áttekintést – a magyar elemzők műveit is eléggé jellemzi.

Az első magyar monográfia szerzője, Merényi Lajos nem nagynevű tudós, munkája nem egészen 4 ív terjedelmű, és nem is ad teljes képet a sokoldalú reneszánsz alkotóról, így közéleti szerepéről és szépírói tevékenységéről éppen csak említést tesz. Érdeme az, hogy Machiavelli olasz szövegeire épül, korszerű mintákat tart szem előtt (Kuno Fischer, Pasquale Villari), hasznosítja a nemzetközi szakirodalom egy részét, azonban De Sanctist nem említi, viszont a sajátos magyar eredményeket igen (Kemény Gábor, Pauler Tivadar és Kautz Gyula írásait). Lényegében a politikaelméleti szerzőt mutatja be, nagyrészt a reneszánsz alapján próbálja megérteni, de ez inkább megköti, mint segíti, hiszen nem látja azon túlmutató egyetemes jelentőségét. Kissé különös, de nem kirívó, hogy a szerző elsődleges célja nem a *tárgyilag*os tudományos informálás, hanem a *jól meglapozott kritika*. Elítéli mind az erkölcstelen politikát védelmező szerzőt, mind a rossz államelméletet kidolgozó teoretikust (aki ez utóbbi téren tévesen azonosította az antik és reneszánsz állam speciális jegyeit az állam általános jellemzőivel). Merényi kis könyve nagyon kevéssel járul hozzá – még éles kritikája esetleg provokatív hatásának közvetítésével is – Machiavelli történelmi helyének tisztázásához, s különösen nem magyarországi népszerűsítéséhez. Ezeket néhány magvas tanulmány szerzője abban az időben sokkal eredményesebben megtette (Kemény Gábor, Domanovszki Endre).

Az újabb monográfiakísérletek sem sokkal átfogóbbak, de részletesebbek és alaposabbak. Villani Lajos Machiavelli legfontosabb elméleti alpműveire épülő, esszészerű összefoglalása az új korszakot nyitó és egyben az olasz megújulást inspirálni akaró gondolkodót és hazafit mutatja be. Antalffy György a reneszánsz eszmevilágában helyezi el a politikai gondolkodást annak főleg emancipálása révén megújító elméletirót. Rozsnyai Ervin azt igyekszik érzékeltetni, hogy a reneszánszt valóban mélyen átgondoló Machiavelli nem tudta megnyugtatóan elkülöníteni egymástól a politikát és az erkölcsöt. A legsikeresebb, de csak a politikaelmélet teoretikusát elemző könyv, Paczolay Péter nemzetközi színvonalon álló munkája – legeredetibb megállapításaként – azt bizonyítja be, hogy a firenzei szerző úgy alkotta meg a monarchia és a köztársaság államformájának elméletét, hogy abban – kevésbé explicit formában – egy *általános államelmélet* alapjai is benne vannak, annak minden lényeges összetevőjével, viszont ez a nagy vonalaiban megrajzolt koncepció az államot – direkt módon – *nem mint nemzetállamot* mutatja be (nem hangsúlyozza a nemzettudatot mint összetartó erőt). Ezek mellett Kardos Tibor korábbi cikkeiből maga által összeállított kontaminációja egy olyan monográfia-vázlatnak tekinthető, amely a *teljes* Machiavelli-életmű arányos és találó *miniatűr* képe.

A különböző elmélettörténetek művelői közül a *nem italianisták* Machiavelli-értelmezését Macaulay és Hegel előbb közvetlen, majd közvetett hatása mellett főleg Pasquale Villari, Friedrich Meinecke, Antonio Gramsci, Ernst Cassirer, Quentin Skinner, Leo Strauss és John Pocock munkái formálták, és ezt az *italianisták* többnyire Francesco De Sanctis, Francesco Ercole és Luigi Russo eredményeinek segítségével tették még részletesebbé és pontosabbá. Feltűnő, hogy Oreste Tommasini és Josef Macek monográfiái – amelyek mindegyike nagy ívű történelmi folyamatba állítva elemzi Machiavellit – nálunk teljesen visszhang nélkül maradtak.

Egészében véve Machiavelli *elmélettörténeti* és *irodalomtörténeti* helyét előbb-utóbb lényegében pontosan jelölték meg szélsőségeket elkerülni képes magyar olvasói és elemzői. Véleménykülönbségek abban a tekintetben jöttek létre, hogy *mennyire nagy*

és *milyen mértékben előrevivő* az, amiben valami *újat* kezdett. Ellentétes megítélések – még az őt megértők körében is – nemcsak az életmű pozitívumai és negatívumai közötti határookra vonatkozóan, hanem legalább annyira annak *folytathatóságát* és utóéletét illetően fogalmazódtak meg: voltak, akik csak a múlt csodálattal vegyes *elutasításra érdemes klasszikusát* látták benne (Eötvös József, Acsay Antal, Márai Sándor, Nyíri Tamás), míg mások azt a *problematikus nagyságot*, akit nem lehet agyonhallgatni, kritikailag megsemmisíteni, megkerülni (Kemény Zsigmond, Somló Bódog, Hársing László, Almási Miklós), mert nemcsak közvetlenül, de még áttételesen is sokat tud mondani az utókornak, ha az megfelelő módon közeledik hozzá (Zrínyi Miklós, Kemény Gábor, Horváth Barna, Veres Péter, Paczolay Péter). A megítélése körüli viták valószínűleg tovább folytatódnak még.

(*Társadalomfilozófia*) Machiavelli elméleti eredményeit egy olyan modern szemléletű *társadalomfilozófia* fogja át, amelyet sem elvi mélységében, sem szövegszerűségét tekintve nem dolgozott ki egyenletesen, legkiemelkedőbb része minden tekintetben a *politikai filozófia*, de ezzel a politikaelméleti maggal szorosan összefügg minden általa művelt terület: a történetírás, a hadtudomány, sőt még – erkölcsi tartalmát, retorikai vonatkozásait tekintve – a szépirodalom is. Politikai koncepciójában látványosan koncentráliódik az a felfogás, hogy a *modern korban* a társadalom nagyfokú központosítás mellett tudatosan is szabályozható folyamatait új, elsősorban *racionális szemlélettel* és *nyíltan pragmatikus* szempontok szerint kell irányítani, és ebben a gazdaság lebecsülése nélkül ugyan, de a politika hatalmat biztosító szempontjainak *egyértelmű elsőbbséget* kell biztosítani.

Ennek ellenére Machiavellit, ha nem is kizárólag *A fejedelem* alapján, de mint eddig szinte mindig, többnyire csak *politikaelméleti* teljesítménye felől megközelítve vagy kizárólag annak elméleti horizontja szerint jellemezték és értékelték világszerte. Ez alól a vele foglalkozó magyarok sem képeztek kivételt, hiszen még az őt róla készült monográfiánkban és az egy monográfia értékű tanulmányban is nagyrészt a főmű jegyében ítélték meg egész társadalomelméleti teljesítményét. Kevesen figyeltek fel arra, hogy politikaelméletében – amelynek fókusza valóban *A fejedelem* – *implicite* benne van ugyan szerzője egész *társadalom- és történetfelfogása*, de ennek gazdagságát, részleteinek is újszerű voltát és más hasonló jellemzőit érdemben csak néhány jól felkészült, elméleti problémák iránt is fogékony monográfus tudta egész életművét szem előtt tartva bemutatni, mint amilyen például Oreste Tommasini volt, illetve olyan széles látókörű filozófiatörténész, mint Ernst Cassirer, vagy esetleg olyan nagyformátumú irodalomtörténész, aki az egész életmű átlátására is törekedett, mint Francesco De Sanctis.

A magyarországi fogadtatás során Radó Antal vázolta fel elsőként az *életmű egészének* képét (aki már hasznosította Villari és De Sanctis eredményeit), majd a filozófiatörténész Domanovszki Sándor mutatta be – politikaelméletét hangsúlyozva – a *társadalomfilozófus* Machiavellit. A firenzei szerző őt így vagy úgy ismerő gyakorló politikusok többnyire csak elméletének részleteire reagáltak (Bethlen Miklós, Rozsnyai Dávid, Széchenyi István, Palóczy László, Kossuth Lajos, Asbóth János, Kornis Gyula, Villani Lajos), sőt elég sokan mindössze közhelyszerű megjegyzéseket tettek vele kapcsolatban (például Pázmány Péter, Deák Ferenc, Jósika Miklós). Még a történetírói munkássága iránti érdeklődés sem feltétlenül kapcsolódott össze a politikaelméleti vagy más jellegű társadalomfilozófiai vonatkozású tanításaival (Zay Ferenc, Zsámboky János, Hajnal István). Legalapvetőbb megállapítása pedig – *a politika csak nagyfokú*

önállóság szerint működhet igazán – szinte teljesen meghökkentette és megbénította az őt megismerő magyarok csaknem mindegyikét; többségük a vallástól, de különösen az erkölcstől különválasztott politikát csak mint a *legrosszabbat* tudta elképzelni. Fogadtatásának történetében nálunk is az a legerősebb vonulat, amely az *amorális* Machiavelli különböző indítékú *kritikusaiból* áll össze (Szepsi Korotz György, Pataki Füsüs János, Csúzy Zsigmond, Széchenyi István, Krisztics Sándor, Nyíri Tamás és még több tucatnyian). Azonban mindig vannak olyanok, akik erősen *szelektálnak*, csak bizonyos elgondolásait hajlandók elfogadni, akár a török kiűzéséről, akár a nemzeti önállóságról (az osztrák függésről) vagy a politika szekularizálásáról elmélkednek, de ők is szigorúan hangsúlyozzák tanításainak *részleges* elfogadását és az elfogadottak alapos *indoklását* (Istvánffy Miklós, Kovacsóczy Farkas, Zrínyi Miklós, Pápai Páriz Ferenc, majd Kemény Gábor, Kossuth Lajos, Concha Győző, Jászi Oszkár, Gombár Csaba, Kis János). Még kisebb azok száma, akik – noha sokra értékeli őt – rajta kívül természetesen, sőt hangsúlyozottan *más hasonló nagyságtól is* szeretnének tanulni, akár az övéivel hasonló, akár azokkal inkább ellentétes eszméket elsajátítani (Balassi Bálint, Szalay László, Horváth Barna, Kornis Gyula, Veres Péter, Juhász Vilmos, Fehér Ferenc). Machiavellit *szorosan követő*, magát tanítványának valló magyar teoretikus – mint ahogyan más országokban – természetesen *nálunk sincs*. És azt sem igen lehetne bizonyítani, hogy Kemény János fejedelem vagy István főherceg és Ferenc József a tőle tanult elméleti jóváhagyása mellett bánt ellenségeivel machiavellista módon, illetve az ő eredeti tanait is követve lett Báthory István és Bethlen Gábor nagy fejedelemmé, illetve ért el Bethlen István miniszterelnök bizonyos sikereket. Mert akár Mazarin, Bismarck, Churchill, Sztálin, de akár Cavour vagy Mussolini az övénél sokkal érezhetőbb hatást gyakorolt, főleg közvetlenül a magyar politikára. Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy egyes vezető politikusaink – mint Teleki Mihály, Tisza István, Horthy Miklós, Rákosi Mátyás – mennyit tudtak Machiavelliről, és a szűk körű információk alapján azt sem lehet megállapítani, hogy akiknek jó vagy rossz véleményük volt róla, az mennyiben befolyásolta politikai gyakorlatukat; így Esterházy Miklós nádorét a sommás elutasítás, és Kádár Jánosét a firenzei titkár eredendő machiavellizmusa és az antimachiavellizmus közötti különbségtétel.

Machiavelli kisebb vagy nagyobb mértékű *elutasítása* – ami eléggé jellemző magyarországi recepciótörténetére – teljesen érthető; Magyarország az ő fellépése utáni időszakban soha nem ért el olyan társadalmi fejlettségi fokra, amely a *saját korát is megelőző* gondolkodó elfogadását annyira elősegítette volna, mint az ott élőket a legfejlettebb országok társadalmi és szellemi viszonyai. Ráadásul a politika emancipálási kísérlete, főleg erkölcstől való elkülöníteni akarása mindenütt sokáig nagy ellenállásba ütközött, hiszen a különböző ellenérdekeltségek mellett egy időn át még a probléma *pontos elméleti megfogalmazására sem* tettek érdemleges kísérletet, a *gyakorlati ellenpéldák* sokasága pedig – a beláthatóvá tétel elodázása mellett – még jobban táplálta az ellenállást, hiszen attól féltek, hogy az elvi elismerés is tovább szaporíthatja a szörnyű esetek számát. Az ilyen természetű gyanakvás különösen az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején, a trianoni békekötés után és a fasizmus megerősödésének időszakában kapott hangot nálunk, olykor Machiavellire is hivatkozva.

A politika erkölcs és vallás általi támogatottsága azért jöhetett létre történelmileg a civilizáció kezdetén és állhatott fenn mint elv nagyon szilárdan a *hagyományos* (premodern, preindusztriális) társadalmakban évezredekken át, vagyis egészen az *újkorig*, mert a társadalom irányításának, tagjai külső szabályozásának elsődleges eszközei

önmagukban nem voltak elég hatékonyak, tehát nagyon is szükséges volt a *külső* erőszakra építő, adminisztratív vezetés kiegészítéseként az emberek erkölcs és vallás általi *általános és belső szabályozása*, amit a fejlődés lassú üteme miatt hosszú időn át nem is kellett lényegesen megváltoztatni. Egyébként a premodern társadalmak – a sok bor-nírtság ellenére is, főleg a feudalizmussal kezdődően – valamennyire szélesebb körben is figyelembe vették az *egyéniiséget*, annak ideológiai eszközökkel végzett, *közvetetebb* irányíthatóságát, és érvényesítették ezt kihasználó manipulálását. Az egyént, akit ráadásul „Isten teremtménye”-ként emlegettek, a maga egészében „mikrokozmosz”-ként próbálták felfogni, egyre többféle ideológia segítségével is igyekeztek irányítani, még manipulálni is. Az egyén részéről nem annyira az *egyes*, változó alkalmak során akarták kikényszeríteni az engedelmességet (erre legtöbbször a fokozott erőszakot alkalmazták), hanem *általában véve* és állandó jelleggel, sőt az ideológiai befolyás és részben a karizmatikus ráhatás alapján várták el tőle a feltétlen engedelmességet és a hűséget is. (Ezt nálunk Balásfi Tamás államelmélete nagyon jól kifejezi.) Ha ehhez olyan uralkodóértelmezés járult, amely szerint a szuverén az Isten képmása, népének pásztorja, a társadalmi bajok orvosa (amit Pázmány foglalt össze nagyon meggyőzően), akkor a kikényszerített engedelmség nem is tűnt annyira kényszerszerűnek, az elvárt hűség méltánytalannak, hanem inkább a hatalomhoz való *ésszerű* hozzáigazodásnak, ami szubjektíve megkönnyíti a fennálló rendbe való beépülést, és objektíve elősegíti a társadalom mindenki számára így vagy úgy előnyös egyensúlyát, békéjét. A középkori egység- és hierarchia-felfogásnak ez a rendje a maga módján az uralkodót is kötötte, ugyanakkor *elvileg* kizárni látszott a zsarnokká válás lehetőségét, hiszen az ilyen felfogás értelmében az uralkodóból zsarnok csak *kivételként* jöhet létre, de még ennek is van *ellenszere*: a *törvények rendje* és az *isten i g azságtétel*. Ez az elmélet mint elmélet nem csinál ügyet abból, hogy a császárok és királyok közül igen sok nem eszerint uralkodott, sőt a szépszámu kivételt éppen a szabály erősítőjeként próbálta értelmezni: azért van szükség a politika vallásos és erkölcsös voltára, mert ezek az *uralkodót is kötik*. Az csak természetes, hogy a más elvek alapján másként vélekedő Machiavelli, aki a *valóságot* a maga *nyersességében* mutatta be igen frappánsan, megrökönyödést és felháborodást váltott ki; nagyobbat, mint Andersen meséjében az a kisfiú, aki így kiáltott fel a meztelen császár láttán: „De hiszen nincs is rajta semmi!” A régi rendet és hagyományokat védő kritikusok egy *konzervatív állapotideológia* nevében támadták Machiavellit; az új rendet előkészítő polgárság pedig mint veszélyes példára utalt rá, mert erkölcstől elválasztott politikáját a zsarnokok által *velük szemben is alkalmazható* eszköznek vélte, sőt általában alkalmazható *javaslatként* emlegette. Érthető, hogy a zsarnokellenesség szószólói, így mind a *monarchomachia* képviselői, mind a *felvilágosodás* egyes hívei a Machiavelli-kritikát (Apáczai Csere János közvetve) vagy a Machiavelli-apológiát (Szatsvay Sándor közvetlenül) mint egyik elemet beépítették a saját *programideológiájukba*. Ahol meg már megerősödött az abszolút monarchia (Anglia, Franciaország), ott az erőszak, de főleg a manipuláció Machiavelli javasolta eszközei már nem kellettek az új rend kiépítéséhez, anakronizmusukkal inkább annak megzavarásához járultak volna hozzá (Györy János, Szigethy Gábor).

A modernül gondolkodó Machiavelli javaslatainak elvi tisztázását és elfogadását az is gátolta, hogy Magyarországon nem jött létre filozófiailag jól megalapozott, *magas szintű* államelméleti irodalom, amely az ő korántsem problémamentes koncepcióját akár érdemben *cáfolni* vagy megfelelő mértékben *hasznosítani* tudta volna. Az a néhány kivételt képező munka viszont, ami mégis megszületett, különbözőképpen reagált rá.

Kovacsóczy *Oratio*ja és *Dialogusa* közvetlenül, nagy mértékben és pozitív értelemben támaszkodik rá: a független ország és az erős fejedelmi hatalom szükségszerűsége mellett érvel Machiavelli segítségével. Zrínyi a *Mátyás-tanulmány*ban szintén ezt teszi, a *Török áfiumban* pedig az önálló nemzeti hadsereg fontossága mellett agitál – noha közvetetten – Machiavelli elgondolásainak felhasználásával. Ők életbevágóan fontos programként hirdetik a török kiűzését és az önálló magyar állam kialakításának tervét. Machiavelli törekvései közül a „barbárok kiűzése”, a maga szó szerinti értelmében, Európa népei közül csak a magyaroknál és először Kovacsóczyznál, Istvánffynál és Zrínyinél fordul elő. Ugyanakkor Eötvös József *Uralkodó eszméiben* perifériális helyet kap Machiavelli, és elutasításban részesül mint a diktatúra könnyen felidézhető ötletadója. Concha Győző *Alkotmány és társadalomtanában* ő a nagyjelentőségű közvetett forrás a helyes politikai erkölcs tan megalapozásához és a nemzetállam megeremtéséhez. Moór Gyula és Horváth Barna jogelméleti munkái néhány gondolatát mint a problematikus hagyomány pozitív elemeit próbálják felszínre hozni és továbbgondolni a jogállam koncepciójának kidolgozásához. Gombár Csaba az államrezon, a széles körűen ésszerű államvezetés korai teoretikusát látja benne, aki az erős fejedelmi hatalom hangsúlyozásával az állami szuverenitás eszméjét is támogatta. Kulcsár Kálmán és Hülvely István a hatalom legitimitása kényes problémájának megoldására törekvő gondolkodóját értékeli benne. Modern monográfusai több lényeges megállapítását hangsúlyozzák, általában valamelyik előtérbe helyezése mellett; így Villani Lajos az önálló ország egységben rejlő erejének kiemelését; Antalffy György a politika emancipálásának elvi megalapozását; Rozsnyai Ervin a politika és erkölcs teljes egysége megvalósíthatatlanságának jelzését; Paczolay Péter pedig azt, hogy nem csak különös államforma-elméleteket dolgozott ki, hanem egy általánost is, és ezzel megalapozta a modern államelméletet, amely nem csupán a politikai hatalom koncentrációjáról és az államapparátus összetettségéről szól, hanem a társadalmi egésze is abból a szempontból, hogy mit jelent a társadalom mint a hatalomgyakorlás objektuma, hogyan jelennek meg államelméletében az állam alanyi és tárgyi összetevőjének legfontosabb elemei. Viszont sok politikaelméleti szerző szinte szó nélkül elment Machiavelli legfontosabb felismerései mellett.

Ezek a magyar recepcióbeli jelenségek annyiban illeszkednek a *nemzetközi* trendhez – még ha nem is mindig abból táplálkoznak, hanem a nagyrészt hasonló viszonyok analóg lecsapódásai –, hogy a magyar politikai élet vezetői *nem érzik aktuálisnak* Machiavelli *központi törekvését*, vagyis valamilyen – *történelmileg* persze nagyon *különféle* – ok miatt *nem akarnak erős központi hatalmat*. Ilyen motívum lehetett – elsősorban mint *ideológia* – hosszú időn át a *feudális hagyományokhoz* való és a *régi elvekhez* történő merev ragaszkodás (Frisowitz Boldizsár, Pázmány Péter, Molnár János, Pósaaházi János, Acsay Antal, Jászi Oszkár); esetleg ennek pontosabban körülhatárolt – *politikai* elvvé koncentrációzott –, más elemeket is magában foglaló bonyolultabb formája, mint a *nemesi ellenállás* (Pataki Füsüs János, Révay Péter, Tofeus Mihály), továbbá – a *politika* és *vallás* összefonódásaként – a *katolikus királyság* elutasítása (Alvinczi Péter, Jeszenszky János), vagy az erdélyi *protestáns* fejedelemség védelme (Rozsnyai Dávid, ifjú Teleki Mihály). Később táplálkozhat az ilyen kritika – *pragmatikusabb* színezetű politikai megfontolásból – a *forradalomtól* való félelemből (Széchenyi, Kemény Zsigmond), az országot veszélyeztető *imperialista nagyhatalmak* politikájának elutasításából (Concha Győző, Réz Mihály, Somló Bódog). A XX. században a *diktatúrák* közvetett formájú kritikájában is szerepet kapott Machiavelli (Juhász Gyula, Fábry

Zoltán, Márai Sándor). Az is előfordult, hogy a *haladás* hívei tartották aggodalmasnak az erős központi hatalmat és annak erkölcs nem kötötte uralkodóját (Moór Gyula, Bibó István). Sőt az is fölmerült, hogy a machiavellizmus – sőt Machiavelli eredendő machiavellizmusa is – nagyrészt *elavult* már, ezért nem lehet alkalmazni – főleg módszerének *erőszakot* alkalmazó elemeit – a mára már gyökeresen megváltozott világtörténelmi körülmények között; így olykor a gyarmati felszabadító mozgalmakban (Németh László), de még inkább az erősödő globalizáció keretei között (Fehér Ferenc). *Köztársaság* kikiáltására pedig – amihez Machiavelli nálunk csak nagyon közvetetten nyújthatott volna eszmei segítséget – sokáig nem nyílt érdemleges lehetőségünk: Martinovicsék kísérlete és a Károlyi-kormány bukása jól mutatja ezt; 1945 után pedig más elvi alapokon gondolkodtak a köztársaságról.

Machiavellinek az erős központi államhatalommal szorosan összefüggő, *másik nagy célkitűzése* nálunk elképzelhető megvalósításának, vagyis az *önálló ország* megteremtésének szintén nagy akadályai voltak. Az *önálló nemzet* eszméje keltett némi visszhangot, de független magyar nemzetállam magalakítására szintén nem sok lehetőségünk nyílt. 1541 után a magyarok többsége nem érezte át igazán az ország három részre szakadtságának minden hátrányát, illetve Buda visszafoglalásáig nem látott reális esélyt az újraegyesítésre; Kovacsóczy, Istvánffy és Zrínyi elenyésző kivétel, Bocskai István vállalkozásában nem volt szerepe Machiavellinek. 1848/49-ben – amikor igazán napirenden lett volna a firenzei gondolkodó önállóság-programja – kevés idő volt arra, hogy hatását más hasonló eszmékkal összekapcsolva megpróbálják megvalósítani, politikusaink közvetlenül a gyakorlathoz igazodva cselekedtek, s ráadásul az ő eszméit hamisítatlanul nem is nagyon ismerték még. 1849-től kezdve, de még 1867 után is a nemzeti önállóság egy időre lekerült a napirendről; így – részben az olaszországi magyar emigráció hatására, részben az októberi diploma keltette remények miatt – igazán csak néhány éven át mutatkozhatott, ha nem is megvalósítható eszménynek, de legalább a *nagyobb önállóság reményét* tápláló precedensnek, ami miatt fel is figyeltek rá: Olaszországban Kossuth, itthon Pados János, Kemény Gábor és Kuncz Ignác kezdte az olasz analógiára is hivatkozva *nemzetállam-eszményként* felfogott koncepcióját ismertetni, majd később inkább már csak történeti értékét hangsúlyozták a recepciókutatók (Gyulai Pál, Körösi Sándor, Málly Ferenc). A nemzeti önállóságnak egyre kevésbé a kivívása, inkább a *megtartása* vált időszerűvé az első világháború kitörésétől kezdve, és ekkor a nemzet problémája újra összekapcsolódott az ő kárhóztatott módszereinek elutasításával, ami bizonyos megoszláshoz vezetett; míg egyesek továbbra is hangsúlyozták e módszerek értékét a nemzeti egység megteremtése szempontjából (Rácz D. Endre, Krisztics Sándor, Jászi Oszkár), addig mások a nemzetek konfliktusrendezésének *veszélyes eszközét* látták bennük (Concha Győző, Réz Mihály, Somló Bódog). A trianoni béke után ez utóbbi vélemény úgy módosult, olyan általánosított formában fejezték ki, hogy a nemzet érdekeit nagy távon nem lehet machiavellista eszközökkel szolgálni (Juhász Gyula, Moór Gyula, Bibó István, Szabó Dezső, Szekfű Gyula). Közvetlenül a második világháború után politikai körökben nem esett róla szó, majd a baloldali fordulatot követő dogmatizmus időszakában – a Szovjetunióban történt megbélyegzése után (Kamenyev-per) – olyannak tüntették fel Machiavellit, aki cinizmusával már a *polgári dekadenciát* előlegezi, vitatható módszereit pedig a szocializmus ellenségei is eredményesen alkalmazhatják (Szigeti József).

Történelmünk során tehát nem voltak meg sem azok a *történelmi feltételek*, sem azok a kellően fejlett *eszmei alapok*, amelyek Machiavelli *politikai koncepcióját*, tényleges

állam- és részben vélt *nemzetfelfogását* igazán aktuálissá tették volna. Ha más nem, akkor bizonyos *fejlődésbeli fáziseltolódások* akadályozták a nagyfokú pozitív hatást. A visszafogó tényezők egyike volt az is, hogy vezető politikusaink keveset tudtak igazi tanításairól. *A nem megfelelő időben jött és fölösleges segítség* lehetőségének esete már a magyar humanista történetírókat jellemzi (Istvánffy Miklós, Forgách Ferenc), akiknél még csak ábránd a török kiűzése, az eszményi uralkodó pedig nem Machiavelli fejedelme, hanem Mátyás király. A kellő tájékozottság hiánya az 1848-as szabadságharc politikusait gátolta: Kossuth csak olaszországi emigrációja során ismerte meg jobban a firenzei politikust, Szemere a színlelő bécsi udvart próbálta leleplezni machiavellista módszerekkel, Klapka az ő keménységét várta el Kossuthtól, Veres Péter a népi származású értelmiségit csak a hagyományos erkölccsel is összeegyeztethető gondolatainak elfogadására bízta, de az ő esetükben Machiavelli csak másodlagos forrás politikai elveik és vezetési módszereik kialakításának eszmei inspirációi között. A hatást csökkentő tényezők közül talán az sem mellékes, hogy Machiavelli az erős állam uralma alatti *integrációt*, a tartományokból egységessé szerveződő ország programját hirdette, nálunk viszont – a XVI–XVII. századi időszakot leszámítva – a *különválás*, a Habsburg Birodalomból való kiszakadás, majd a német és a szovjet befolyás csökkentése volt az önállóvá válás fő feladata.

Társadalomelméletének *politikai eszközökre és módszerekre* vonatkozó megállapításai, vagyis *életművének legmarkánsabb elemei* állandó érdeklődést váltottak ki, részben a politikában, részben az elmélettörténetben, tehát *valamilyen értelemben szinte mindig hatottak*, bár nem mindig kapcsolódtak össze az állam- és nemzetfelfogással. A többségben levő kritikusok mellett voltak néhányan, akik *sokat elfogadtak* politikai elgondolásainak lényegéből, még ha ők maguk nem dolgoztak is ki valamilyen részletes politikai koncepciót. A politika *emancipálásának* gondolata csak a XIX. század második felében merült fel nálunk; Pápai Páriz disputációja ritka kivétel. A filozófia és a jog néhány szakembere vette tudomásul – bár nem kis mértékben külföldi ideológusok véleményét is követve – szinte fenntartás nélkül, hogy Machiavelli helyesen ismerte fel és joggal mondta ki a *politika nagyfokú autonómiájának* szükségességét (Pekár Károly, Alexander Bernát, Domanovszki Sándor, Réz Mihály, Antalffy György, Paczolay Péter). Egyesek azt is kiemelték, hogy Machiavelli mint *relatív önállóságról* beszél a politika önállóságáról, és nagyon határozottan *bizonyos kritériumokhoz köti* az erkölcs felfüggesztését, ami nemcsak a *célra* vonatkozik (s a lehetséges jó célok közül legfőbb a nemzet), hanem a *cselekvés körülményeire*, a benne résztvevő *többiekre* (ellenfelekre, szövetségesekre) és más hasonlókra is, amikor bizonyos erkölcsi normák áthágásáról nyilatkozik (Fülep Lajos, Rácz D. Endre, Bayer József, Kulcsár Kálmán, Hársing László). Ez a helyes értelmezés implikálhatta azt a gondolatot, hogy a politikát és az erkölcsöt *újra össze kellene kötni*, de valamilyen korszerűbb formában: egyesek szerint egy *sajátos államerkölcstan* segítségével (Concha Gyöző), mások szerint olyan *jogrend* megalkotásával, amely egy nagyon általános, az erkölcsnél szélesebb értékrendre épül, és keretek között tudja tartani az egyébként is állam által irányított politikát (Moór Gyula, Horváth Barna), s nem hagyja belőle kizárni a legalapvetőbb kategorikus erkölcsi normákat (Kis János).

Machiavelli ellenzői egyáltalán nem, elfogadói is csak nehezen tudták belátni, hogy a politika lényegéhez egyaránt hozzá tartozik a *határozott szabályozás* és a mindig új körülményekhez *alkalmazkodni tudás* kettőssége, vagyis: a politika *egyrészt* energikus társadalomirányításra törekszik, egyöntetűen szeretne nagy befolyást gyakorolni,

alapvetően egy meghatározott irányba haladni, befolyásának következményeit együtt tartani, elhárítani a gátló tényezőket, különösen ha azok ellentétességükkel és váratlanságukkal az alapvető törekvést megzavarnák; ugyanakkor *másrészt*: számol az akadályokkal, a változó körülményekkel, a szükséges mértékben alkalmazkodik is hozzájuk, de ezt az alkalmazkodást a lehető legkisebbre csökkenti.

A nemzetközi Machiavelli-irodalomban is csak viszonylag későn fogalmazódott meg elég világosan, hogy a firenzei gondolkodó milyen fontos, idővel még nyilvánvalóbbá lett tételeket próbált körvonalazni, vagyis hogy a politikai akaratban nem magánvélemény feszül, hanem egy általánosított akarat (Rousseau), az pedig csak akkor jut célhoz, ha energikus cselekvésekkel igyekeznek megvalósítani (Fichte, Clausewitz), ha az így cselekvő felismeri és kezelni tudja a szükségszerűségeket (Hegel), tudományos racionalitással veszi számításba a tényeket (Meinecke, Cassirer), és a kiélezett helyzetekben sem erőlteti görcsösen az erőszakot és a manipulációt (Maritain). Machiavelli ezen sejtése közelébe magyar értelmezői közül csak kevesen férkőztek (Domanovszki Sándor, Fülep Lajos, Réz Mihály, Horváth Barna, Lukács György, Heller Ágnes), ezért egész elméletére kiterjedő jó magyarázatot is csak néhányan adhattak róla. A világosabban látók legalább azt felismerték Machiavelli politikájának egészéből, hogy egyrészt a *középkori* erkölcsöt akarta elválasztani a politikától (Kőrösi Sándor, Márki Sándor, Almási Miklós), másrészt a *magánélet* erkölcsét nem tartotta alkalmasnak a politika eredményes befolyásolására (Domanovszki Sándor, Rác D. Endre, Heller Ágnes, Hársing László). Emellett tisztában voltak azzal is, hogy a politika nem működhet szisztematikusan az erkölcs ellen, viszont csak annyira akceptálja, amennyire nem mond ellent a politika saját törekvéseinek.

Akik a politika és erkölcs viszonya *modern* szemléletű *újrarendezésének* átgondolására vállalkoztak Machiavelli *részbeni* figyelembevételével (Mohl nyomán Cocha és részben Réz Mihály; Hume és Kant figyelembevételével Kis János), vagyis akik a *modern* államot és annak politikáját egy *megújított* erkölcs bevonásának segítségével javasolnák a továbbiakban humánus irányba terelni, azok vagy egy *sajátos politikai erkölcs* kidolgozására tettek javaslatot, vagy magában a *politikában szerették volna benne hagyni* – bizonyos „erkölcsi minimumként” – a kategorikus normák alapvető emberi értékeket védő körét. Ezek a koncepciók a makroközösségek – elsősorban a *nemzet* – érdekei szerint épülnének fel, tehát *nem* a magánerkölcs követelményeit kényszerítenék az uralkodókra; továbbá mind az *uralkodó*, mind az *állampolgárok* tudatos és részleges *önkorlátozását* várják el, igyekeznek összeegyeztetni az egyéni belátást a közösség érdekeit kifejező társadalmi kényszerrel, szintézisbe hozni a *kikényszeríthetőt* és a *kívánatos*t. Az erről kifejtettekből az olvasható ki, hogy ilyen erkölcsöt egy kiegyensúlyozott nemzetállamban, illetve egy demokratikus társadalomban lehetne igazán kibontakoztatni és működtetni, vagyis tulajdonképpen egy jól felépített köztársaságban. Amennyiben ez a koncepció korrigálni próbálja Machiavellit, azt részben az ő segítségével teszi: a *Principe* Machiavellijét ellensúlyozza a *Discorsi* Machiavellijével (Somló Bódog, Kardos Tibor, Heller Ágnes, Kulcsár Kálmán, Segesváry Viktor).

A másik – Machiavellit szintén szem előtt tartó – álláspont képviselői (Moór Gyula, Horváth Barna, Földesi Tamás) a *megfelelő jogalkotás* révén szeretnék az államot olyan *korlátok között tartani*, hogy ne gyakorolhasson bármilyen erőszakot. Ehhez azonban olyan jogrend kell, amely az *egyetemes értékek* alapján épül fel, a személyes értéket is messzemenően szem előtt tartja, mert az ilyen jog törvényei vissza tudják tartani az állami politika diktatórikus megnyilvánulásainak túlzásait. A *jogállamnak* ezt a koncep-

cióját (amely akkor hangsúlyozottan a fasizmus ellen is irányul), annyiban alakítják ki részben Machiavellit is figyelembe véve, hogy nála látják a probléma bár hallgatólagos, de markáns *felvetését* (akinél egy oldalon áll a törvény és a fegyver), s ez az álláspont olyan *provokatív*, hogy az *ellentétes* megoldás keresésére sarkall (a törvény korlátozza a fegyvert), de abban *nem fordítja meg* a koncepciót, hogy a törvények mellett a *politika* irányítását is egyértelműen az *állam* kezében hagyja, mert azt így lehet keretek között tartani a jog által, és egyben a társadalom *hatékony* és egyben *szakszerű* irányítására használni. Így a politika – ahogyan a neokantiánusok javasolták – az *egyetemes értékrenden* keresztül kapcsolódik az erkölcshez, a morálnál szigorúbb ellenőrzés alatt is áll, nem fordul vissza közvetlenül önmagába, hanem a társadalom egészének rugalmas irányítását látja el, széles körűen ellenőrzött formában.

Az államvezetés és a politika optimalizálásra törekvő két felfogás közül – noha mindegyiknek lényeges mozzanata Machiavelli koncepciójának *értékmegőrző* korrigálása – a jogfilozófusok léptek előre igazán és végső soron az ő szellemében. Főleg abban kapcsolódnak hozzá érdemben és szorosan, hogy ők is alapvetően fontosnak tartják – különösen az újkortól kezdve – a politika tudatos társadalomirányító és társadalomformáló szerepét, ennek az állami intézmények által vezérelt voltát, az irányítás szakszerűségét és alapvető értékéhez igazított jellegét. Nem akarnak a jog mellett lemondani a politikáról, nem is szeretnék háttérbe állítani vagy partikularizálni, mert jól látják, hogy annak dinamikussága, rugalmassága nélkülözhetetlen a társadalom mindig új helyzetekkel is számolni kénytelen vezetése során, de ezt a dinamikát keretek között tartja a jog, amely nemcsak a rossz kinövéseknek lehet akadályozója, hanem az elbizonytalanodásnak, a szétesésnek is, s természetesként támogatja az előrelépésre irányuló új kezdeményezéseket. Az erkölcs épp a szükséges korlátozásokhoz vagy kezdeményezésekhez kevés: nem eléggé összefogott ahhoz, hogy az irányítandó társadalom viszonyait átlássa, és nem áll mögötte olyan eszköz, amely egyébként a maga nagyon igazságos és humánus normáinak érvényt tudna szerezni. Az erkölcs alapvetően az *egyéni* élet vezetéséhez szabott, abban jól el tudja igazítani az egyént, a legtöbb esetben még a közéletben is *segítségére* lehet. Csakhogy az államférfi és a politikus nem magánember, ha ilyenként tevékenykedik a közéletben, a társadalmi intézmények élén, akkor tulajdonképpen semmilyen erkölcsi normának nem tesz eleget maradéktalanul, mert abban a pozícióban a magánéleti normák teljesítése kevés a társadalom számára, a kidolgozni javasolt sajátos politikai erkölcs normáinak betartása pedig akár korlátozhatja a merőben új helyzetek által megkívánt kezdeményezést.

A politika erőszakosságát, de főleg *erkölcstelenségét* bíráló Machiavelli-kritikusok a politika rugalmassága, „konzisztens inkonzisztenciája” (Schlett István) mellett még kevésbé számoltak annak a *beszédcselekvésben* megnyilvánuló eszközeivel, ami – mindennapi szóhasználattal élve – a *hazugságokban* vagy más nyelvi megtévesztések formájában nyilvánul meg, és célja a *látszateltetés*, annak is főleg a *manipuláció* révén történő megvalósítása. A nyelv pragmatikájával foglalkozó tudományok még nem tárták fel kellően a maga bonyolultságában ezt a problémát. Magánál a firenzei gondolkodónál is a vezetők olyan cselekvési mintáinak javaslásáról van szó, amelyek körén belül a nyelvhasználat csupán egy kis részlet (az adott szó megszégése, a tervek elhallgatása, mások véleményének látszólagos figyelembevétele), s aminél a politikában jóval több beszédcselekvési formát használnak általában, de még a mindennapi életben is. (Johann Jakob Brucker, majd Giacomo Leopardi nem ok nélkül figyelt fel arra, hogy a Machiavelli által javasolt cselekvési modellt akár az egyszerű emberek is

követhetik.) Ebben a legvitatottabb és a nyelvi eszközöket is sokféleképpen alkalmazó forma a *szimuláció* és a *disszimuláció*, amit a kortárs Torquato Acceto úgy jellemzett, hogy a szimuláció bizonyos nem létező tulajdonságok tettetése, a disszimuláció pedig egyes meglévő tulajdonságok elrejtése. Azt, hogy ezek gyakorlását Machiavelli a *közügy* érdekében, a *haza* javára és bizonyos *körülmények* szorítása miatt tanácsolta, csak kevesen említették, (Zrínyi Miklós, Kemény János, majd Kardos Tibor, Madarász Imre, Hársing László). Az pedig, hogy az ilyen célú látszateltetés a hazugság mellett az *elitizálás* és az *elhallgatás* segítségével is végbemehet, még kevésbé kapott hangot (Pápai Páriz Ferenc). Machiavellinek erre az – inkább csak sejtetett, sorok között kifejezett – javaslatára szinte senki sem figyelmeztetett, de legalább is nem reagált úgy, hogy *ez is elfogadható eszköze* a politikának; inkább úgy tettek említést róla, hogy csak az elidegenedő egyeduralomé (Gombár Csaba). Senki sem tért ki arra, hogy a politikai nyelvhasználat hangsúlyozottan *intencionális*, végső soron mindig befolyásolni akar, az interperszonalitás lehetőségeit kihasználva mások mentalitásának és magatartásának valamilyen formájú megváltoztatására akar rávenni. Ezt a politikus *nyilvánvalóbban* akkor teszi, amikor rendszerint egyéb cselekvésével is gyakran összekapcsolva olyan beszédcselekvést végez, amelyben megnyilatkozását ki is mondja (ígér, figyelmeztet, elítél stb.), tehát nyelvhasználata *illokutív*. Azonban sokkal gyakrabban közvetett befolyásolásra törekszik, és ilyenkor mondandója *perlokutív* formát ölt. A perlokutív beszédnek pedig *nem az igazságértéke* a lényeges, hanem a *motivációja* és a *célja*, illetve az utóbbi minél teljesebb megvalósulása (Sissela Bok, John L. Austin). Ehhez még azt kell hozzátenni, hogy a perlokúciónak egyaránt lehetnek *hagyományos* és *nem hagyományos* eszközei (Peter F. Strawson). Akik jól látták Machiavelli legfontosabb céljait, aligha kételkedtek azok erkölcsösségében (Kossuth, Rácz D. Endre, Krisztics Sándor, Kardos Tibor és még néhányan), akik viszont a zsarnokoskodást, az érvényesülést és hasonlókat akarták az ő céljaként feltüntetni – a nála leírt beszédcselekvési formák szerepét is félreértve és félremagyarázva –, még hangosabban vádolták az öncélú vagy aljas amorális politikájának elvi megalapozásával (animachiavellisták).

Mivel Machiavelli sehol *nem írja*, hogy a politikusnak *mindig mást kell tennie*, mint amit az erkölcs diktál, tehát ezt – belemagyarázás nélkül – egyik magyar olvasója sem tanulhatta tőle. Azt az antimachiavellizmus hirdette gátlástalanul, hogy Machiavelli csak kegyetlenséget, képmutatást, önzést, hivalkodást javasolt az uralkodóknak – amit egyes magyarok Innocent Gentillet, Roberto Bellarmino, Pedro Ribadeneyra, Arnold Clapmar, Hermann Conring és Nagy Frigyes nálunk is jól ismert műveiből minden további nélkül átvehettek. Ha viszont néhányan mégis elég sokat megértettek tanításaiból, akkor azt a nagyon fontosat olvashatták ki belőlük, hogy *a politikára szükség van, bár nem állandóan ugyanarra a politikára, azonban a rossz politikára, ami közösségi szemlélet nélkül pragmatikus, soha nincs szükség, és a jó politika egyáltalán nem szorítkozik a pusztá (bármilyen) sikerességre, azonban nemegyszer kénytelen vállalni olyan mód-szereket, amelyeknek látványosan is megmutatkozó hátulütői vannak*.

Magyarországi fogadtatása során talán az derült ki a legkevésbé Machiavelliről, hogy *széles látókörű gondolkodó* volt, akinek eszmévilágából nem hiányzott az *átfogó világkép*, a *komplex ember- és társadalom-felfogás*, és a kiemelten kezelt politikát is a társadalom egészében szemlélve elemezte (Domanovszki Sándor, Kardos Tibor, Sallay Géza). Egyesek a modern politika és a modern erkölcs összehangolási kísérletét nem látták elég erősnek nála (Rozsnyai Ervin), mások szerint a történelem csak illusztratív példatár volt neki politikaelmélete igazolásához (Somló Bódog, Antalffy György).

Elég későn hívták fel a figyelmet arra, hogy valójában a *történelem* példaszerűségét és a jelen társadalomirányító cselekvéseinek legjobban a *politikában* koncentrálódó dinamikáját Machiavelli szerint nem az eseménytörténet köti össze elsősorban, hanem a mélyebben húzódó, *sokrétű hagyomány* (nyelv, szokások, életforma stb.), amit az alig változtatandó intézményi formákkal és törvényekkel együtt változatlanul fel lehet használni a társadalom megújításához és az új állam megerősítéséhez (Kulcsár Kálmán, Horkay Hörcher Ferenc, Paczoly Péter).

Machiavelli *történelemfelfogásának* lényegéből, újdonságából azok láttak meg legtöbbet, akik *látens* történetfilozófiai elveire is odafigyeltek. Akik még csupán az állandóság és az ismétlődés hangsúlyozására voltak tekintettel, azok mindössze azt vették észre, hogy felismert bizonyos *immanens trendet* és *objektivitást* a történelmi folyamatok összességében (Koltay-Kastner Jenő), ami a társadalmi *törvényszerűségeket* a természetiekhez teszi hasonlóvá (Sándor Pál, Molnár Erik). Akik arról is szóltak, hogy az ilyen lényegi folyamatosság *specifikumát* az olyan társadalmi tényezők nagyfokú változatlansága adja, mint a nyelv, a szokások és a hagyományok, azok már jobban beleláttak az ő történelemről kialakított gondolkodásába (Kulcsár Kálmán, Horkay Hörcher Ferenc). Még tovább azok jutottak, akik észrevették, hogy mennyire figyelt a történelmi folyamatok *okaira*, az érző és cselekvő *emberekre* mint a történészek ágenseire, akik egyéni akciókkal és közös fellépésekkel próbálkoznak, csoportküzdelmeket (osztályharcot) vívnak, ehhez újabb és újabb intézményeket teremtenek, hadsereget szerveznek, törvényeket alkotnak, eszméket gondolnak ki, kockázatokat vállalnak (Kemény Zsigmond, Villani Lajos, Szekfü Gyula). Sőt néhányan arra is felfigyeltek, hogy az *Értekezések* reflexióiban és a *Firenze története* eseményvonulatainak bemutatása során Machiavelli történelemképe *kettős* értelemben is *komplex*: egyrészt a társadalom *vertikális* struktúráját igyekszik minél teljesebben bemutatni (gazdaság, pártok, intrikák, kultúra stb.), másrészt a vizsgált társadalmi egység (város, birodalom) *belső* és *külső* eseményeit, fontosabb nemzetközi kapcsolatait együtt, a maguk kölcsönhatásaiban írja le, vagyis szinte egyszerre ír nemzeti és egyetemes történelmet (Rác Miklós, Márki Sándor, Lukinich Imre, Galló Béla). Ezek alapján érthető, hogy az ilyen történet szemlélet segítségével megfelelő anyagot tudott összegyűjteni az új politikaértelmezéshez, amely nemcsak a történelem és politika érdemleges *összekapcsolhatóságát* látja helyesen, hanem a politika komplexitását, a *belpolitika* és *külpolitika* egységét is. A magyar elemzők is jelzik, hogy Machiavelli kiszélesítette és elmélyítette a történelmi látásmódot, társadalomtörténetté bővítette a politikátörténetet, a történetfilozófiához közelítette a krónikaszerű eseménytörténetet. Ugyanakkor a politizálást és az állam működését is úgy fogta fel, hogy az a *társadalom teljes egészét* áthatja, céltudatosan igyekszik kerektek közé szorítani és a közügyek optimalizálásának szolgálatába állítani.

Akik *emberfelfogásában* a pesszimizmusnál többet is észrevettek (Kornis Gyula, Láng Gusztáv, A. Gergely András) és *történelemértelmezésében* fejlődési törvényeket is feltáró gondolkodót láttak (Sándor Pál, Szekfü Gyula, Szabó Miklós), azok arra is felfigyeltek, hogy Machiavelli nemcsak modern államelméletet és vitatható, de alapvetően a haladást szolgáló politikai módszertant dolgozott ki, illetve új történelemszemlélethez jutott el, tudományos rangra próbálta emelni a hadviselést, hanem ezeket mind a *társadalmi fejlődés* szolgálatába szerette volna állítani egy olyan korban, amikor már nem elég csupán visszanyúlni az antikvitás feltámasztható értékeihez, sőt nemegyszer *embertelen* eszközökkel lehet kibontakoztatni a *humanizmus* új értékeit, nagy *kockázatot* kell vállalni az érdemleges *előrelépésért*, és még így sem lehet megteremteni

egy teljesen problémamentes társadalmat, de a történelmi szükségszerűség nem zárja ki egy lényegesen jobb kialakítását. S ezt – bármint nyilatkozott is erről olykor Hegel – Machiavelli mint társadalomfilozófus látta be.

(*Irodalomelmélet*) A firenzei szerző sokrétű életművének embert bemutató, a magánélet felől is elgondolkodtatóan ábrázoló irodalmi alkotásait csak nagy késéssel kezdték értékelni nálunk, pedig művészi portréi részben kiegészítései, részben ellenpontozásai a közéletben – talán némi egyoldalúsággal – főleg keménysége (olykor gonoszsága) felől megközelített lénynek.

A magyar művészeti életben az első háromszáz év folyamán lényegében nem jutott szóhoz a szépíró Machiavelli, sőt még napjainkban is ez az oldala a legkevésbé ismert. A *Clizia* ugyan már a XVI. század közepén bekerült az országba, aztán összegyűjtött műveinek 5 kötetes kiadása (a „testina”) is (amelyet 1550-től kezdve számtalanszor újra publikáltak), és ennek ötödik kötete tartalmazta legjobb szépirodalmi műveit (*La mandragola*, *Clizia*, *Belfagor*, *L’asino d’oro*), de semmit sem tudunk arról, hogy mennyire olvasták őket. Magyar fordítások csak későn születtek. Legelőször a *Belfagor* jelent meg kissé „felemás” formában: a belőle La Fontaine által készült átdolgozást magyarította Kulifay Zsigmond, de a kis könyvecske (Kecskemét, 1865) szinte fellelhetetlen a magyar könyvtárakban. Később Honti Rezső *A mandragórát* (1922) és a *Belfagor* (1927) ültette át, majd Karinthy Ferenc az előbbiről (1957), Rónai Mihály András az utóbbiról (1964) készített újabb, nyelvileg frissebb fordítást, illetve Rónai *Az alkalom* című verset is áttette még. A *Clizia* Timár Lajosné (1972) és Iványi Norbert munkájaként (1978) jelent meg magyarul. Két kiadatlan *Mandragóra*-fordításunk van még: a pozsonyi Hečko Blahoslav és Kuci Péter szerzőpáros (1956) és a marosvásárhelyi Király Kinga Júlia (2007) átültetése.

Értékelő tanulmányok, kritikai reagálások is csak későn jelentek meg a szépíróról. Kölcsey csak nagy általánosságban dicsérte – egyik baráti levelében – az író Machiavellit; Lassú István viszont a *Tudományos Gyűjteményben* azt jegyezte meg komédiáiról, hogy nagyon eltérnek a jó ízlés követelményeitől. Szépirodalmi műveiről a továbbiak során is kevesen tettek említést (Kemény Gábor, Merényi Lajos, Fülel Lajos), és többnyire Macaulayt ismételték azok, akik megdicsérték szép stílusát. Az író és gondolkodót együtt Radó Antal mutatta be először olasz irodalomtörténete egyik fejezetében, megfelelő szakszerűséggel és elismeréssel. Ritka kivétel Rácz Miklós cikke (*Uránia*, 1904), amelyben a szerző nagy hozzáértéssel elemzi a komédiáirót, és mint egyértelműen legjobb művét, sőt mint kiváló reneszánsz alkotást méltatja *A mandragórát*.

Az olasz és a világirodalomban egyaránt otthonos szerzők (Radó Antal, Fülel Lajos, Benedek Marcell) nem vonták kétségbe, hogy Machiavelli jelentős reneszánsz szépíró, de néhányan mégis úgy látták, hogy nem éri el Boccaccio, Ariosto, Rabelais, Shakespeare és Cervantes színvonalát (Babits Mihály, Szerb Antal), bár műveinek szatirikus éle különös értéket képvisel (Szauder József). Csak kevesen sorolták őt a világirodalom élvonalbeli alkotói közé (Rónai Mihály András, Madarász Imre, Pál József, Oláh Tibor, Bécsy Tamás).

Két legjobb művészi alkotásával (*A mandragóra*, *Belfagor*) hosszú időn át a magyar olvasók sem tudtak igazán mit kezdeni, hiszen a lényegét tekintve *polgári* életformában gyökerező témák is, továbbá a *kritikai hangvételnek* bennük érvényesülő szinte harsány formája is eléggé idegen volt számukra. Fogadtatása kezdeti időszakában az irodalom-

mal szembeni elvárások, az uralkodó irodalmi műfajok, valamint a színházi élet hiánya nem adott kereteket és lehetőségeket legjobb műveinek befogadásához sem. Az érett reneszánsztól kezdve a romantika első nagy hullámának végéig nagyrészt a *közélet* problémáinak szatirikus bemutatására vállalkoztak nálunk; ilyenek Sztárai Mihály reformáció ihlette, katolikus papságot bíráló drámái, illetve a gazdagodás és érvényesülés miatt más-más királyhoz átpártoló főurakat kigúnyoló *Komédia Balassa Menyhárt árultatásáról* című komédia. Mivel a sokat háborúskodó és széttagolt országban nem voltak színházak, csupán az iskolai színjátszás adhatott bátorítást Bornemisza Péternek is ahhoz, hogy átültesse Szophoklész *Elektráját*. A *magánéletnek* inkább a szépségeit, olykor a tragédiáit próbálták bemutatni a széphistóriák, és ezek közé jól illeszkedett Balassi Bálint *Szép magyar komédiája*, de nehezen társulhatott volna hozzájuk akár *A mandragóra*, akár a *Clizia*. Később, a barokk kori iskolai színjátszáshoz szintén.

A polgári fejlődést is felgyorsító reformkortól kezdve a kialakuló színházi élet és a szélesedő irodalmi műveltség Machiavelli megértése számára is kedvezőbb feltételeket teremtett, de azért Shakespeare, Molière, Oscar Wilde, Ibsen, Shaw, sőt az olasz Goldoni és Pirandello mellett csak későn indult meg az érdeklődés Machiavelli iránt. Például jól illusztrálja *A mandragórával* szembeni, különféle okokból táplálkozó idegenkedést a darab sokféle átdolgozása, amelyek közül egy – Romhányi József és Aldobolyi Nagy György musicalje – úgy próbálja elfogadhatóbbá tenni a darabot, hogy Budapestre és a XX. század elejére teszi át a történetet.

Machiavelli értő magyar elemzői felfigyeltek arra, hogy a szépíró és a politikai szerző munkássága ugyanazon alkotó életművének két szorosan összetartozó, egymást kiegészítő része (Rácz Miklós, Kardos Tibor, Szauder József, Madarász Imre), világirodalmi rangját azért még később is csak óvatosan merték emlegetni (Rónai Mihály András, Oláh Tibor, Nyerges László). S csak kevesen jutottak el annak a felismerésnek nem csupán kimondásáig, de tudományos bizonyításáig is, hogy *A mandragóra* valóban az első *modern* vígjáték, jól kidolgozott jellemeket ábrázoló *jellemvígjáték* (Oláh Tibor, Hermann István), sőt a komikum *műfaján* túlmenően, a *drámai műnem* egészén belül – éppen tökéletesen *reneszánsz* mivolta révén – történelmileg az *első* nagy *drámai* újítás (Bécsy Tamás).

Oláh Tibor, de különösen Bécsy Tamás nagyon pontosan kimutatta, hogy Machiavelli legjobb vígjátéka milyen *plastikus jellemábrázolással* és főleg milyen *önelvű szerkezeti felépítéssel* érte el azt a szintet, amellyel a modern kor hajnalán, egy más típusú irodalom születésekor elsőként mutatott példát arra, hogy a nagyobb fokú önelvűsége törekvő szépirodalmon belül hogyan önállósul, küzdi ki saját műfaji jegyeit – a komédia műfajában – a drámai kompozíció.

Bécsy azt mutatja meg, hogy Machiavelli részben az ókori és középkori vígjátékok hibáiból tanulva, de főleg a saját kora markáns egyéniségeinek tetteit elemezve jutott el a lényegre is jobban kiemelő és az életszerűséget is kellően érzékeltető komédia megalkotásához. Ebben a jól megszerkesztett *alaphelyzetből* bontakozik ki saját *belső célrendszerét* követve, illetve az alaposan kidolgozott *jellemek* által mozgatva a szigorúan felépített cselekvéssor, vagyis a történeteket a mű *saját ökonomiája* juttatja el a szükségszerű végkifejletig. A mű az élet valóságos és fontos problémáival foglalkozik, de annak természetzerű alakulását a művészeti eszközeivel egy olyan *másik világba*, a *művészetébe* teszi át, amely mesterséges ugyan, de *világszerűen* felépített, és a maga saját mozgásaival, az alaphelyzetben rejlő lehetőségek egyértelmű kibontásával jut el egy *többet mondó* megoldáshoz.

Bécsy Tamás határozottan csak azt bizonyította be közvetlenül, hogy Machiavelli a *drámai műnem alapvető ontikus törvényszerűségének megvalósulására* mutatott történelmileg először nagyon színvonalas, szinte *modellértékű* példát, mégpedig a műnem *általános törvényére*, noha a komédia *különös* esetén keresztül (a tragédiára nézve ezt Shakespeare tette meg). Azt már nem mondja ki, legfeljebb sejteti, és megállapításai implikálják, hogy Machiavelli műve még egy másik elméleti megállapításra is lehetőséget ad. Ugyanis ha a *vígjáték műfajának ontológiája szerint* a megfelelő *alapszituáció* kifejlesztését a *jellemek* viszik végbe, akkor nem sok értelme van a *helyzetkomikum* és *jellemkomikum* merev megkülönböztetésének, főleg szembeállításának, hiszen a *jó vígjátékban* egyik sem létezhet a másik nélkül, a rossz vígjátékokat pedig nem nagyon érdemes elemezgetni.

A későn fölfedezett szépiró nehezen talált nálunk olvasóközönségre, csak lassanként jó szemű irodalomtörténészekre, de végül aztán olyan, elméletileg is alaposan képzett és a művészség iránt nagyon fogékony elemzők mélyültek el legjobb műveinek tanulmányozásában, akik gondosan felkutatták szépirodalmi művei erkölcsi tartalmának és politikai mondanivalójának elméleti összhangját, pontosan megállapították helyét nem csupán az *olasz* irodalomban, hanem a *világirodalom* történetében is, sőt ezen túlmenően feltárták nála azokat a kiemelkedő *művészi értékeket* is, amelyeket az *irodalomelmélet* bizonyos, a *drámai műnemre* vonatkozó fogalmainak pontosításához, *történelmi megjelenésük* tisztázásához is fel lehet használni.

(*Színháztörténet*) A szépiró fogadtatása szorosan összefonódott a színházi bemutatók történetével, azonban ezek kevésbé egyértelmű eredménnyel jártak a világhírű komédiászerező népszerűsítése és elfogadtatása terén. Machiavelli mint színpadi szerző a *legkésőbb* vált ismertté nálunk: *A mandragóra* ősbemutatója 1940-ben volt Budapesten, a *Clizié* 1979-ben Kassán, majd 1981-ben Budapesten. Az előbbi legalább egyszer minden magyarországi színház bemutatta; 25 évadban játszották itthon, de a környező országok magyar társulatai is műsorukra tűzték legalább 15-ször. Azonban a 40 évad során csak 10 alkalommal állították színpadra *autentikus műfordítások* alapján a darabot, viszont legtöbbször, vagyis az esetek háromnegyed részében a létező 11 *átdolgozás* egyik vagy másik változatát. A *Cliziát* kis társulatok adták elő mindössze négy évadban, és ezek színpadi adaptációi során meglehetősen *szabadon bántak* a két műfordítás valamelyikével.

A mandragóra előadásai között volt néhány nagyon jó; ezek Honti Rezső vagy Karinthy Ferenc műfordításaira épültek, és a rendezés is olyan koncepciót valósított meg, ami az igazi Machiavellit ismertette meg eléggé széles közönséggel. Ilyen volt a budapesti Katona József Színház előadása 1957-ben, amely Major Tamás rendezésében igen *komplex eszköztárral* egy színes játékot produkált. A kecskeméti Katona József Színházban 1976-ban Csiszár Imre az *avantgárd színjátszás* eszközeivel ért el látványos eredményt. A sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színházban *hagyományos* eszközökkel vitte sikerre Balogh András 1978-ban a kiváló reneszánsz komédiát, amihez hasonló a vendégrendező Gianfranco De Bosio tett 1989-ben a Várszínházban. A *Cliziának* nem voltak kiugró sikerei, de az is váltott ki érdeklődést.

A különféle *átdolgozások* két alapvető *motívumból* születtek. Az egyik *ideológiai* természetű volt, de *két ellentétes* megfontolás állt mögötte. A háború alatt, a keresztény kurzus idején túl merésznek találták Machiavelli erkölcsi felfogását és antiklerikalizmusát, ezért „megszelídítették” a darabot (Vaszary János); a háború után, a dogmatizmus

éveiben már erősítették benne az egyház kritikáját (Szécsi Lajos). Az átdolgozások másik indoka a *nyelvi elavultság* kiküszöbölése volt, bár ez részben összefonódott a szatirikus hangvételű mű nem éppen előnyös *tartalmi* átalakításával. Ez néha beérte a nyelvi obszcenitások és a szleng bevonásával (Háy János, Pozsgai Zsolt), de inkább a szórakoztatni képes giccshez jutott el (Vidor Miklós), sőt a népszerűség-hajhászás kedvéért akár műfajt is megváltoztatta: *musicalt* formált belőle (Romhányi József–Aldobolyi Nagy György), vagy éppen a pantomim határát súroló *mozgásszínházi művé* alakította (Köllő Miklós). Ilyen esetekben Machiavelli szinte csak ürügy maradt ahhoz, hogy egy igénytelen szórakoztató produkciót mutassanak be a nem kis siker reményében.

Az irodalomtörténészek kimutatták, hogy Machiavelli *Mandragórája* milyen fordulatot hozott a *vígjátékok* történetében, sőt az egész *drámai műnem* megeremtésében. A firenzei szerző különféle hagyományokat szintetizált: az ókori tudós színjátszás elemeit, a középkori beffákat, burlákat és trufákat, továbbá a *commedia dell'arte* vívmányait, és ezek alapján alkotta meg vígjátékát, amely a jól kidolgozott jellemek és a kellően megalapozott drámai szituáció önelvű kifejlődése révén olyan saját világot képező műalkotás, amely a maga életszerűségével és gazdag tanulságaival rendkívül sokat képes nyújtani olvasóinak, illetve nézőinek. A Machiavelli komédiáját modernizálni próbálók – akarva-akaratlanul – ezzel a történelmi folyamattal *ellentétes* tendenciát valósítottak meg: dekonstruálták, *elemeire bontották* a nagysikerű szintézist. És ezzel nem csupán szépirodalmi főművét, hanem valamennyire magát Machiavellit mint alkotót is *lefokozták*, illetve *meg is osztották* lényegileg egységes életművét (Rózsa Zoltán, Hermann István, Páll Árpád észrevételei szerint). Amikor – s ez történt ritkábban – az antik eredetű *pszichologizáló* mozzanatokat hangsúlyozták, vagyis valamennyit még megtartottak a legjobb komédia jellemvígjáték mivoltából, akkor mind az átírók, mind bizonyos rendezők erősen pesszimista színezetet adtak *A mandragórá*nak, és ily módon egy nagyon szatirikus, a sötéten cinikus Machiavellit sikerült egyoldalúan bemutatniuk. Azt az – úgymond – embereket lenéző és gyűlölő gondolkodót, aki itt írónként fejezi ki azt, amit *A fejedelemben* politikai filozófusként hirdetett. Amikor viszont – és ez történt sokkal gyakrabban – a „modernizáló” átdolgozások elsősorban szórakoztató bohózzattá írták át *A mandragórát* és újabban a *Cliziát* is, akkor a középkori farzák és beffák, a *commedia dell'arte* fordulatai, egyszerű kliséi határozták meg a preparált szövegeket vagy szorították keretbe a pajzánkodó improvizációkat, a konvencionális színpadi megoldásokat, és ezekben a vélt reneszánsz elem leginkább a szabadszájúságra és stilizált szexuális célzásokra zsuporodott, akkor a valóban jó humorú, csípősen és bántóan is humorizálni tudó, sőt még a kifigurázást szeretettel kombinálni tudó és így is oktatni képes Machiavelliből merészen jópofáskodó, huncut nevetetőt csináltak, rosszmájú tréfacsinálót faragtak. *A Clizia* esetében még jobban kirajzolódik ez a hallgatóságos kettősség.

A vagy komorrá színezett, szinte abszurdba hajlónak feltüntetett, vagy giccsesen könnyűnek és huncutkodónak beállított Machiavelli olyan torzkép-változatai, sematikus egyszerűsítései álltak így elő, amelyek tulajdonképpen tovább bővítik a *hagyományos antimachiavellizmus kliséinek* körét: a zsarnokok tanácsadója, a sátánosan cinikus gondolkodó, a keserű embergyűlölő mellé társul a jópofa mókamester sablonja is. Ezt azonban, szerencsére, csakis az átdolgozások és a rájuk rimelő rendezések sugallják.

Az *eredeti* komédiák – és ebből a szempontból a *Clizia* is fontos – éppen azt segítenek felismerni, hogy Machiavelli nem volt a képmutatás feltétlen híve, nagyon fontosnak tartotta a magánélet értékeit, nem vonta kétségbe a család jelentőségét, csupán az értelmetlen korlátozásokkal szállt szembe, a privát szférában épp úgy, mint a közélet-

ben. Tisztában volt azzal, hogy a béklyóktól mentes egyén, az alapvető humánus értéket tisztelő magánember lehet a köz javáról is értelmesen gondolkodó, jó állampolgár.

A firenzei polgár és titkár sokoldalú munkássága magyarországi „fortunájának” részletes áttekintése arról tanúskodik, hogy gazdag életműve – intenzitást és értékelést tekintve egyaránt változatos – fogadtatásában valamennyire mindig érvényesült mentalitásának kételkedésre, önvizsgálatra, eligazodásra, továbblépésre indító és valamilyen értelemben mindig *felrázó* hatása. Történelmi körülményeink, kultúránk fejlettsége és egyéb sajátosságai miatt nem tanulhattunk tőle annyit, amennyit sokrétű teljesítménye objektíve *felkínált*, de így is azok közé sorolható, akiket valamennyire mindig szemmel tartottak a magyar szellemi élet legjobbjai. Társadalmi fejlődésünk sorsdöntő helyzeteiben, a megoldások keresése során legtájékozottabb politikusaink és tudósaink az ő megállapításait is szem előtt tartották, még ha közülük néhányan nem is mindig az ő szellemében cselekedtek. Fogadtatásának, értékelésének csúcspontjai és mélypontjai csak ritkán mutattak kiugró eltérést attól a bár nem egyenletes, de lassanként mégis erősödő hatástól, amelynek eredményeként – sok más egyetemes nagyságéhoz hasonlóan – az ő szellemének lenyomata is jelen van olykor színező, olykor lényeges formáló elemként a mi kultúránkon. Ha továbbra is tanulni szeretnénk tőle, akkor természetesen sokat kell még tennünk azért, hogy a *róla* és *hatáslehetőségeiről* kialakított képünk pontosabb és világosabb legyen. Előttünk járó honfitársaink közül sokan jól ellesték szellemi portréjának egy-egy vonását, eszméinek ránk gyakorolt hatásán keresztül tették próbára eredetiségét, meggyőző erejét, nekünk is újat sugallni képes szuggesztivitását. Fogadtatásának áttekintése azt mutatja, hogy tanultunk tőle, még ha nem a vele foglalkozó magyarok váltak is nemzetközi szinten a legjobb kutatóivá és alkalmazóivá. Amikor folytatjuk vele viaskodó és barátkozó elődeink munkáját, gondoljunk arra, hogy ha nem óriások, csak tisztos nagyságok vállain ülünk, már akkor is messzebbre látunk.

* Ez a tanulmány a szerző Machiavelli Magyarországon című, közeljövőben megjelenő könyvének elvi összefoglalása.

A kollektív szerződések kialakulásának magyarországi története 1945-ig

(Bevezetés) A kollektív szerződések magyarországi fejlődésének története nem választható el élesen a külföldi államok fejlődésétől, azonban mivel céloom kizárólag a hazai helyzet bemutatása, így nem térek ki az egyes országokban uralkodó nézetek, jogszabályok elemzésére.

Magyarországon a kapitalizmus az Ausztriától való erős függés és a feudális viszonyok fennállta miatt későn bontakozott ki, akkor is csak korlátozott mértékben. A tőkefelhalmozáshoz szükséges mennyiségű vagyon kialakulásának ezáltal késlekedése miatt a munkásosztály megszületése is későbbi időkre tehető. Mindennek ellenére egyes iparágak más elmaradottabb ágazatokhoz képest erősen fejlettek voltak, így lehetővé vált a munkások korai, szakmai alapú szervezkedése. A kollektív szerződések fejlődését tekintve mégis megállapítható, hogy alapvetően azt hazánk általános gazdasági elmaradottsága határozta meg.¹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem léteztek kollektív szerződések hazánkban, inkább alapvetően annak tulajdonságai változtak lassabban, illetve az intézmény jogi elismerése váratott magára hosszú időn keresztül. Ezt a gondolatot Pernecky segítségével így tehetjük teljessé: a rendelkezésre álló joganyagokban, dokumentumokban „felismerhetünk egyes elemeket, amelyek a kollektív munkaszerződésnek is sajátjai, csak talán régebben másként csoportosulva, nem mind együtt, más alakban nyilvánultak meg”.²

A kollektív szerződések létrejöttéhez mindenekelőtt szükség volt a szervezett munkásságra, valamint a munkaadói egyesületekre is, vagyis a kollektív munkajogi szereplők kialakulására. Szladits állítása szerint „hazánkban a munkáskoalíciók kifejlődésének sokáig a céhrendszer volt az akadálya, mert a céhekben a segédek patriarchális alárendeltségben voltak a mesterral szemben és így közöttük szerződésről nem lehetett szó”.³ A céhszabályzatokra valamiféleképpen mégis a kollektív munkaszerződés elődeiként tekinthetünk. Igaz, ezek egyoldalú munkaadói nyilatkozatok voltak, azonban Pernecky szerint kétségtelenül befolyást gyakorolhattak ezekre a segédek is; gyakran egyeztetések, tárgyalások előzték meg a céhszabályzat megalkotását.⁴

A sztrájkok munkabéke-kötéssel való befejezése is a kollektív szerződés előzményeként szolgál, ugyanis a sztrájkok eredményeinek ideiglenes rögzítéseképp jöttek létre a kollektív szerződések.⁵ „A cél rendszerint az volt, hogy meghatározott időre, illetve a körülmények, vagy az erőviszonyok megváltoztáig a kollektív szerződésben meghatározott munkafeltételek legyenek érvényesek; a munkásság tartózkodjék ezen idő alatt a sztrájktól, vagy más harci eszköztől, a munkáltató a kizárástól, a munkafeltételek hátrányos megváltoztatásától.”⁶ A kollektív szerződések jogi természete, joghatálya, szerződés-kötő felei, és a megszegés esetére fennálló szankciók azonban tisztázatlan kérdések maradtak.⁷

Előzmények ezek kétségtelenül, azonban mégsem nevezhetőek kollektív szerződésnek, hiszen hiányzott a felek akarata abban a tekintetben, hogy magukra nézve a szerződés jogilag kötelező érvényűvé váljon.⁸

A cikk korszakokra bontva elemzi a kollektív szerződések történetének alakulását. A korszakolás alapja egy-egy időszak háttérét adó hasonló szabályozás, illetve szabályozási logika, valamint az adott időben azonos tulajdonságokkal bíró szerződések volta.

Az alábbi korszakokra tér ki részletesen a cikk: a kezdetektől az 1800-as évek végéig, az 1900-as évek elejétől 1918-ig, végül 1918-tól 1945-ig terjedő időszak.

(A kezdetektől az 1800-as évek végéig) A 15. században a máramarosi sóvágók olyan „összejöveleteket... tartottak, amelyekben viszonyaik javítása céljából együttes eljárásokat beszéltek meg”.⁹ Ezek az összejöveletek a koalíció alkotására engednek következtetni. Ebben az időszakban Zsigmondnak az 1435. évi statútuma tiltja az effajta cselekedetet.¹⁰ Ennek ellenére 1448-ból ismerünk egy megállapodást, „amelyet Manini Odoard és Szegedi Máté sókamárások a sóvágókkal kötöttek és amelyben a bérek 25 dénárban állapítottak meg”.¹¹ Az itt említettek egyrészt bizonyítják, hogy a munka világában igenis törekedtek a szervezethez a munkavállalók, másrészt azt is, hogy olykor meg is állapodott a két ellenérdekű fél. A statútum létezéséből látjuk azt is, hogy ekkor még elnyomási törekvés irányult az efféle szervezkedések felé. „A kollektív munkaszerződés már régtől fogva a jogpolitika tárgya volt, csupán a jogalkotó törekvése nem a kollektív munkaszerződés szabályozására, hanem inkább mint nem kívánatos jelenségnek a csírájában való elfojtására irányult.”¹²

„A hazai koalíció-és sztrájktilalmak történeti folyamatában eléggé ismeretes szakaszt alkotnak a generális céhszabályzatok¹³, majd az abszolutisztikus korban ezeket követő két iparpátens¹⁴.¹⁵ Ezek a források büntetendő cselekedetként értelmezték a koalíció alkotását és a sztrájkot. Másik jellemző vonásuk, hogy munkavállalói szempontból és a béreket tekintve vették figyelembe a cselekményeket. (1848-ban Klauzál Gábor Céhszabályzatokat módosító rendelete még mindig tilalmazta a „mester és segéd közötti munkabér és ennek kifizetési módja iránt kötetendő szabad egyesség”¹⁶ gátlását vagy megtörését.¹⁷)

Az 1840. évi IX. törvénycikk¹⁸ a mezei munkát vállalóknak a szerződésben foglalt kötelezettség nem teljesítése, megszegése esetére tartalmazott rendelkezéseket. A „viszsaéléseknek zabolázására rendeltetik: hogy az aratót, nyomtatót, vagy cséplőt rendes útlevél nélkül, a munkásnak lakhelyén kívül, bárki is felfogadni ne merészelje.” Ezen felül büntetést szabnak ki rájuk: nevezetesen a jogviszonyuk helyreállítása, illetve pénzbüntetés megfizetése, mint kártérítés. Ez értelmezhető sztrájkot gátló rendelkezésnek is a szerződött mezőgazdasági munkások tekintetében.¹⁹

A nagyipari jelleget először a nyomdai iparág vette fel az erős külföldi hatásnak köszönhetően, és élenjárta a kollektív szerződések megkötésében több államban is.²⁰ Ez volt az egyedüli iparág, amelyik nem tartozott a céhrendszerbe.²¹ A bécsi nyomdászok kiválták követeléseiket, amelyek mintául szolgáltak a pestieknek is. A pesti nyomdászok a pozsonyi társaik felhívásának hatására beadványt nyújtottak be 1848. április 30-án a Földművelés-, Ipar-és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz, amelyben követeléseiket előterjesztették a munkafeltételeikre vonatkozóan. A beadvány végén határidőt is szabtak az intézkedésre, azonban válaszra nem méltatták őket, így kilátásba helyezték, hogy munkabeszüntetést tartanak. A minisztérium ennek hatására a nyomdatulajdonosokat és nyomdászlegények képviselőit egyeztető tárgyalásra hívta. Eme tárgyalás eredményeként jött létre az első magyar kollektív szerződés, amely azonban nem tartalmazta minden tekintetben a nyomdászok követeléseit.²² Ezt nevezzük az 1848. évben keletkezett Nyomdaipari Árjegyzéknek.²³

„...a Nyomdaipari Árjegyzéket Világhy Miklós még nem tekintti a szó mai, fejlett értelmében vett kollektív szerződésnek, »mert ezek mögött nem volt erős munkásszervezet, nem támasztotta alá a szervezethez ereje. Ezekben a korai jelenségekben, amelyek más országokban is előfordultak, már vannak olyan elemek, amelyek jelzik a fejlődés irányát, kollektív szerződésről azonban a jelenség teljes tartalmát kifejezve csak a szakszervezeti mozgalom megerősödése után beszélhetünk.«²⁴²⁵ Ehhez képest Hágelmayerné kollektív szerződésnek tekintti az Árjegyzéket.²⁶ „A Nyomdaipari Árjegyzék ui. – mint Szladits²⁷ is vallja – már magában hordja a későbbi kollektív szerződések ismérveit.”²⁸ Szladits szerint „ez az első olyan szerződés, amely a feltörekvő polgári kapitalizmus idején kifejezi és megfogalmazza a szóbanforgó ellentétes osztályérdekeket”.²⁹

Az 1872. évi VIII. törvénycikk³⁰ és 1884. évi XVII. törvénycikk³¹ egymást ismételve szabályozzák az összebeszéléseket. „Összebeszélések, melyek által az iparosok azt célozzák, hogy üzletük félbeszakítása, vagy a munkások, illetőleg segédek elbocsátása által ezeknek terhesebb munkafeltételeket szabjanak, különösen azoknak bérét leszállítsák, vagy melyek által a munkások, illetőleg segédek oda törekszenek, hogy közös munkaszünetelés által a munkaadókat magasabb bér megadására kényszerítsék s általában tőlük jobb munkafeltételeket csikarjanak ki, ugyszintén mindazon egyezmények, melyek által azoknak támogatása céloztatik, a kik az érintett összebeszélések mellett megmaradnak, vagy azoknak károsítása, a kik azokkal szakítanak, jogérvénnyel nem bírnak.”³²

Az 1876. évi XIII. törvénycikk³³ 110. §-a³⁴ a gazda és a cseléd közötti viszonylatban említi a sztrájkot, illetve az összebeszéléseket. A jogszabály büntetőjogi szempontból közelíti meg a témakört.

Az 1898. évi II. törvénycikk³⁵ is úgy rendelkezik, hogy „nem bírnak hatálylyal sem azon összebeszélések, melyekkel a munkások azt célozzák, hogy közös munkaszünetelés által a munkaadókat magasabb bér megadására kényszerítsék s általában tőlük előnyöket csikarjanak ki, sem azon egyezmények, a melyek által azoknak, a kik az érintett összebeszélések mellett megmaradnak, támogatása, azoknak pedig, a kik az összebeszéléssel szakítanak, megkárosítása céloztatik.”³⁶ A jogszabály szankciókat³⁷ is társít ezen cselekményekhez. Az 1899. évi XLI. törvénycikk³⁸, az 1900. évi XXVIII. törvénycikk³⁹ és az 1900. évi XXIX. törvénycikk⁴⁰ is átveszi ezen jogkövetkezményeket az előbb említett jogszabályból.

Az ezeket követő jogi szabályozások „megelégednek egyrészt azzal, hogy a koalíciótól a magánjogi érvényességet megtagadják, másrészt, hogy a munka szerződészegő nem teljesítésére, továbbá a koalíció alakításával és a sztrájjal kapcsolatban előforduló bizonyos erőszakos cselekményekre büntetést szabjanak”.⁴¹ Ezek a szabályok már „a munkaadók és a munkavállalókkal szembeni egyenlő elbírálás elvére helyezkednek”.⁴²

(Az 1900-as évek elejétől 1918-ig) „A kollektív munkaszerződések elterjedése szorosan összefügg a modern szakegyesületi mozgalom megindulásával és kifejlődésével.”⁷⁴³ Magyarországon „...az ipari munkásság szakmai szervezkedése viszonylag korán indul el. A szervezkedés a kezdeti időszakban szinte kizárólag a szakképzett munkások körében terjed el.”⁷⁴⁴, „...a kedvezőtlen jogi helyzet, a számos korlát nem akadályozhatta meg a munkások egyetemes szervezkedését.”⁷⁴⁵ A munkásság fellépett az emberibb munkakörülmények kiharcolásáért, amelynek eszközeként a sztrájkmozgalmak szolgáltak.⁴⁶ Az 1890-es években a szervezetlenség miatt „a megindított mozgalmak és sztrájkok kevés sikerrel végződtek. A munkáltatókat, de a hatóságokat is meglepték a tömeges munkásmozgalmak. Most már mindenféle brutális intézkedéssel igyekeztek a munkások mozgalmait elnyomni.”⁷⁴⁷

„Tény az, hogy a gyakori és többnyire eredménytelenül végződött sztrájkmozgalmak következményeként a munkások jobban erősítették szervezeteiket.”⁷⁴⁸ „Az állandó jellegű szakegyesület működése a kollektív munkaszerződések keletkezését folytonosan lehetővé teszi, mert hiszen a munkavállalók koalícióit, a szolgálati szerződési feltételek javítására irányuló törekvéseket állandósítja. Emellett a koalíciót és a sztrájkot tilalmazó jogszabályok, amelyek a törekvések sikerességének útjában állottak... a szakegyesületi mozgalom kifejlődésével párhuzamosan lassankint hatályukat veszítik”⁷⁴⁹

Az 1900-as évek elején a munkások szervezetei egyre erősödő jelleget öltöttek, tömeges sztrájkmozgalmak jelentek meg, a munkások gyűléseiken, kongresszusaikon szakszervezeteket szerveztek; illetve elhatározták a munkanélküliek segélyezését, illetve egyéb segélyek nyújtását a tagság állandóvá tétele érdekében.⁵⁰ Magyarországon tehát az 1900-as évek elején⁵¹ terjedtek

el nagyobb körben a kollektív szerződések a sztrájkmozgalmak hatására.⁵² Ebben az időszakban a kollektív szerződések jellemzően a munkaharc lezárásaként jöttek létre. Perneszy szavaival élve „a kollektív munkaszerződésnek jutott az az elismerésre méltó szerep, hogy féket vessen a túlságosan elharapózott sztrájkoknak, s lehetővé tegye a békés munkáltatási viszonyok kialakulását.”⁵³ Ekkor ezeket a megállapodásokat még nem ismerték el magánjogi szerződésként sem, így követeléseket sem alapozhattak a felek a bennük foglaltakra.

„A nyomdaiparra jellemző kivételes helyzettől eltekintve – a kollektív szerződések elterjedése hazánkban a századfordulóra tehető. Ekkor már mint törvényszerű kísérőjelenség követi az intézmény egyre gyakoribb felbukkanása a gyorsütemű iparfejlődést és a munkások erőteljes szervezkedését.”⁵⁴

A megerősödni látszó munkásszervezetekre való reakcióként a munkáltatók tiltakozásba kezdtek, ellenmozgalmakkal léptek fel a szerveződésekkel szemben. A munkáltatók szervezkedési joga nem volt korlátozva, azonban csak akkor kezdtek el egyesülni országosan illetve szakmánként is, amikor a sztrájkmozgalmak erősödtek. A korszak jellemzőiként sztrájkrendeletek születtek, amelyek elismerték ugyan, hogy szabad sztrájkolni, de jelentősen korlátozták is azokat.

A munkavállalói és munkaadói egyesületek térnyerésével megteremtődött a kollektív szerződések társadalmi előfeltétele.⁵⁵ „A munkások és munkáltatók szervezeteinek nagyfokú megerősödése teszik egyfelől szükségessé, másfelől lehetővé a kollektív szerződéseket. E szerződések mindkét fél részére bizonyos előnyöket biztosítanak. A munkáltatóknak lehetővé teszik a szerződés érvényességének idején a vállalkozás biztonságát⁵⁶, a munkásoknak ugyanezen idő alatt módot nyújtanak erőgyűjtésre, a szervezetek kiépítésére és tagjaiknak osztálytudatos nevelésére. A kollektív szerződések ezen előnyeinek minél teljesebb kihasználása az osztálytudatos szervezkedés érdekében szükséges. [...] azért az ilyen szerződések kötésénél a szervezetek érdekében a legnagyobb óvatosság ajánlható s gondos mérlegelése annak, hogy az elérhető eredmények föllérnek-e az esetleges hozandó áldozatokkal.”^{57, 58}

A jogi szabályozás 1904-ben érdekes fordulatot vett, amikor két rendelettel⁵⁹ „a koalíciós sztrájkszabadságnak kifejezett elismerését adják”⁶⁰ Ezzel szemben az 1907. évi XLV. törvénycikk⁶¹ még mindig büntetnő rendeli azokat a cselédeket, akik kihágást követnek el, és a gazdát jobb feltételek megadására kényszerítik, vagy szerződésszegést követnek el és nem teljesítik az abban meghatározott feladatokat.

1908-ban Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter kísérletet tett a kollektív szerződések részletes szabályozásának megteremtésére az ipartörvény módosítási javaslat-tervezete által. „A tervezet kiindulási pontja a kollektív szerződés szabályozásánál az volt, hogy a kollektív szerződés csak a szerződést megkötő feleket kötelező magánjogi szerződés.”⁶² A tervezet tartalmazta, hogy a szerződést írásba kell foglalni, letétbe kell helyezni az illetékes hatóságnál, csak határozott időre lehet kötni, a megszüntetés módjait, és az átalakító erőt. A szerződésszegés következményeiről is rendelkezett a javaslat. A tervezet ugyan nem emelkedett törvényerőre, de egy színvonalas vita keretében tárgyalták azt meg.

Az 1912. évi LXVIII. törvénycikk⁶³ alapján közös egyetértéssel az akkordbérezés megváltoztatható volt. Ez a jelenség utal a kollektív szerződések jelenlétére a hadiiparban is. Háború utáni békés kiegyenlítések a bérek tekintetében szintén kollektív szerződések megkötéséhez vezettek.⁶⁴

„Összefoglalva a kollektív szerződés kialakulását és fejlődését az első világháború végéig megállapítható, hogy a hazánkban – nemzetközi viszonylatban is – korán életre kelt jogintézmény nem érte el azt a fejlődési fokot, amelyet ez időben az európai országokban

már sikerült kivívnia. A jogszabályi elismerés hiánya miatt a kollektív szerződés fejlődése megrekedt legalacsonyabb stádiumában, amelyben egy megkötött kollektív szerződés csupán addig érvényesült, amíg a munkaadó erősebbnek nem érezte magát és el nem tért a benne foglalt munkafeltételektől [...] Az a tény, hogy a jogszabály a kollektív szerződést s főként annak kötelező erejét nem szabályozta, azt eredményezte, hogy a kollektív szerződés megkötésével a munkások nem érték el kívánt céljukat: a munkafeltételek viszonylag tartós, jogilag kikényszeríthető szabályozását. A munkaadók a rájuk kényszerített kollektív szerződést sűrűn megszegték [...] A jogi elismerés hiányánál is erősebben gátolták a kollektív szerződés fejlődést a szervezkedést tiltó, illetve korlátozó jogszabályok.⁶⁵ A kollektív szerződés nem volt fejlett jogintézmény, mégis elérte a célját: a jobb életviszonyok kiharcolását.⁶⁶

(1918-tól 1945-ig) A cikkben ismertetni kívánt utolsó időszak sajátosságaként kiemelendő, hogy két különböző politikai háttér mentén el kell választanunk azokat egymástól. A Tanácsköztársaság és a Horthy-korszak élesen eltérő jelenségeket produkált, ezt megfigyelhetjük a kollektív szerződések tekintetében is. Mindezek ellenére egy fejezetben kívánom bemutatni a két időszakot.

A Tanácsköztársaság létrejöttével a bérmozgalom szükségét vesztette, kérdésessé vált a szakszervezetek jövője, valamint a kollektív szerződések sorsa is.⁶⁷ Ebben az időszakban született meg az 1918. évi IX. néptörvény⁶⁸, amely által jogszabály először ismerte el – ugyan közvetetten – a kollektív szerződést jogintézményként. A néptörvény megadta azt a lehetőséget, hogy a munkaügyi bíróságnak az 1. §-ban⁶⁹ megállapított hatáskörébe utalt ügyekben a bíraskodást a jegyzékekbe felvett szakegyesületek között létrejött munkaszabályszerződéssel (kollektív szerződés) létesített választott bíróság is gyakorolhatta. A munkaszabályszerződés ily esetben a munkaügyi bíróság hatáskörét ki is zárhatta.^{70, 71}

A Tanácsköztársaság a munkafeltételek szabályozásának átmeneti formájaként tekintett a kollektív szerződésekre. Az ezt követő időszakban, a Horthy-korszakban erőteljes intézkedések születtek az eddigi kollektív szerződések érvénytelenítésére. Az 1920-as évek elején egymást érték a sztrájkok, bérmozgalmak, reagálva ezekre az intézkedésekre. Voltak, amelyek megegyezéssel, szerződés kötésével végződtek, és voltak, amelyeknek nem volt ilyen jellegű következménye. A korszak jellemzője a szakszervezeti tevékenység korlátozása is.⁷²

Az 1921. évi XXXVII. törvénycikk⁷³ alapján „...egyes helyeken a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter az üzleti zárórát bizonyos korlátozással annak a megállapodásnak megfelelően szabályozhatja, amelyet »a munkaadóknak és alkalmazottaknak illetékes mérvadó szakegyesületei közösen«⁷⁴ létesítettek. A kollektív munkaszabályszerződés törvényes elismerése szempontjából ez a rendelkezés szintén jelentős mozzanat, mert munkaviszonyokra vonatkozó szakegyesületközi megállapodást miniszteri rendelet kibocsátásának előfeltételévé és tartalmának korlátjává avat.⁷⁵

Az 1927. évi XXI. törvénycikk⁷⁶ alapján a kerületi választmány hatáskörébe tartozik az orvosokkal kötendő egyénenkénti szerződés feltételeinek, mégpedig kollektív szerződés esetében ennek keretén belül való megállapítása és a megfelelő pályázat kiírása. Kollektív szerződés keretén kívül kötendő szerződés feltételeinek megállapításához és a megfelelő pályázat kiírásához az igazgatóság hozzájárulása szükséges. Az igazgatóság hatáskörébe tartozik különösen: az orvosok, a gyógyszerészek és a szülésznők testületeivel kötendő kollektív szerződések. A rendes foglalkoztatás a kollektív szerződés keretein belül történik a fent említett munkavállalói csoportok tekintetében.

Az 1931. évi XIX. törvénycikk⁷⁷ rendelkezései bizonyos szerződések megkötését kötelezővé tették.⁷⁸ Ez a szerződés a cukorgyári vállalatok és a cukorrépa termelők érdekképviseletlei között jött létre, amelyet a kormánynak is el kellett ismernie. A cukoriparban találkozhatunk az átalakító erő⁷⁹ jelenségével, noha vitatható az intézmény ekkori jelentése.⁸⁰

1932-ben lehetőség nyílt a munkaügyi egyeztető bizottságok létrehozása által a viszonyok rendezésére, akár megállapodások megkötésével.

A kollektív szerződést az azt létesítő szövetségek tagjaira nézve világosan kötelező érvényűnek mondja ki egy rendelet⁸¹ a tejipar területén. A jogszabály azt is kimondta, hogy ha nem sikerül ezeket a megállapodásokat megkötni, akkor pótolni kell azokat.

Az 52000/1935. K.M. számú rendelet⁸² említést tesz a kollektív szerződésekről a munkabérek tekintetében. A munkabérmegállapító bizottság megvizsgálta, hogy a fizetett munkabérek a hasonló munkáért esetleg kollektív munkaszerződések alapján más iparokban fizetett munkabérekhez képest nem voltak aránytalanul alacsonyok-e.⁸³ A munkabérmegállapító bizottságoknak a határozatával megállapított legkisebb munkabérek a határozat hatályának tartama alatt az érdekelt munkaadók és munkavállalók sem egyéni megállapodással, sem munkaszabályszerződéssel le nem szállíthaták.⁸⁴

Az 1936. évi VII. törvénycikk⁸⁵ az együttes megállapodások köréből kiemelte a kollektív szerződéseket, és külön ilyen szerződések létesítése céljából állított fel bizottságokat. Ezek a szerződések azonban magánjogilag nem elismertek még, inkább határozmányoknak számítottak.

Összegzésként megállapítható, hogy 1945-ig a szakmai kollektív szerződések dominanciája érvényesült Magyarországon, hiszen a szakszervezetek szerveződése is kizárólagosan szakmai alapon történt. Átfogó jogi szabályozásra, illetve ezen szerződések teljes jogi elismerésére 1945-ig⁸⁶ nem került sor hazánkban, amelyhez az is hozzájárult, hogy sem a munkáltatói, sem a szakszervezeti oldal nem képviselt egységes, támogató álláspontot a kollektív szerződésekkel kapcsolatban.

IRODALOMJEGYZÉK

Könyvek és tanulmányok:

- 1) HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: *A kollektív szerződés alapkérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 59–135. o.
- 2) JÁSZAI SAMU: *A magyar szakszervezetek története*. Magyarországi Szakszervezeti Tanács. Budapest, 1925. 332 o.
- 3) LŐRINCZ ERNŐ: A kollektív szerződés. *Jogtudományi Közöny*, 1971. évi 5. sz. 237–240. o.
- 4) IFJ. NAGY DEZSŐ: A kollektív szerződés mint munkajogi kútfő. *Jogtudományi Közöny*, 1974. 214–219. o.
- 5) PÉCSI FERENC: Üzemi kollektív szerződéseink jelentősége. *Társadalmi Szemle*, 1956. évi 2. sz., 18–31. o.
- 6) DR. PERNECZKY BÉLA: *A kollektív munkaszerződés*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. Budapest, 1938. 32–96. o.
- 7) PERNECZKY BÉLA: A kollektív szerződést szabályozó 490/1946. M.E. sz. rendeletről. *Jogtudományi Közöny*, 1946. évi 5–6. sz., 84–87. o.
- 8) DR. RÁCZ LAJOS: *Az ipari béke megvalósulása kollektív munkaegyezmények által*. Debrecen, 1907. 135 o.
- 9) SZLADITS KÁROLY: *A kollektív szerződés*. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. Szerk.: Szabó Imre. 1. kötet 2. sz. Budapest, 1951. 51–60. o.

- 10) TÓTH FERENC: *A munkaügyi kapcsolatok rendszere, fejlődése*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő-Budapest, 2008. 274–285. o.
- 11) VILÁGHY MIKLÓS: *Hozzászólás Szladits Károly: „A kollektív szerződés” c. előadásához*. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi – Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei. Szerk.: Szabó Imre. 1. kötet 2. sz. Budapest, 1951. 61–66. o.
- 12) WELTNER ANDOR: *Hozzászólás Szladits Károly: „A kollektív szerződés” c. előadásához*. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi – Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei. Szerk.: Szabó Imre. 1. kötet 2. sz. Budapest, 1951. 67–72. o.
- 13) ZALA FERENC: *Stabilizáció és az új kollektív szerződés*. *Társadalmi Szemle*, 1946. évi 8–9. sz., 621–624. o.

FELHASZNÁLT JOGSZABÁLYOK JEGYZÉKE

- 1) 1840. évi IX. törvénycikk A mezei rendőrségről
- 2) 1872. évi VIII. törvénycikk: Az ipartörvény
- 3) 1876. évi XIII. törvénycikk A cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról
- 4) 1884. évi XVII. törvénycikk: Ipartörvény
- 5) 1898. évi II. törvénycikk A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról
- 6) 1899. évi XLI. törvénycikk A vizimunkálatoknál, az ut- és vasutépítésnél alkalmazott napszámosokról és munkásokról
- 7) 1900. évi XXVIII. törvénycikk Az erdő-munkásokról
- 8) 1900. évi XXIX. törvénycikk A dohánytermelők és a dohánykertészetek közötti jogviszonyok szabályozásáról
- 9) 1907. évi XLV. törvénycikk A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról
- 10) 1918. évi IX. néptörvény A munkaügyi bíráskodásról
- 11) 1921. évi XXXVII. törvénycikk Az üzleti záróráról szóló 1913:XXXVI. törvénycikk kiegészítéséről
- 12) 1927. évi XXI. törvénycikk A betegségi és baleseti kötelező biztosításról
- 13) 1931. évi XIX. törvénycikk A cukorrépatermeléssel és a cukorgyártással kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról
- 14) 1936. évi VII. törvénycikk Az ipari közigazgatás egyes kérdéseinek szabályozásáról

JEGYZETEK

- 1 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: *A kollektív szerződés alapkérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 60–61. o.
- 2 DR. PERNECZKY BÉLA: *A kollektív munkaszerződés*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1938. 32. o.
- 3 SZLADITS KÁROLY: *A kollektív szerződés*. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei. Szerk.: Szabó Imre. 1. kötet 2. sz. Budapest, 1951. 52. o.
- 4 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 33. o.
- 5 SZLADITS KÁROLY: i. m. 53. o.
- 6 Uo.
- 7 Uo.
- 8 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 37. o.
- 9 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 35. o.
- 10 {, ..., azokat pedig, kik jelen tilalmunk ellenére az ilyen gyűlést kezdeményezni, vagy összehívni merik és azon megjelennek, a sóbányakamaraispán, vagy a kamarás letartóztathatja, őket testcsonkító büntetéssel... sújthatja, ... vagyonukat pedig... elkobozhatja.” (Iványi-után.)} DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 40. o.
- 11 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 35. o.
- 12 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 38. o.
- 13 FERENC császár (az Osztrák–Magyar Monarchia uralkodója): *Generales articuli caehales pro Contuberniis et caetibus regni Hungariae*, 1813. és *Allgemeine Artikeln für Innungen und Zunfte des Königreichs Ungarn, Ofen*, 1826.
- 14 1851. és 1859. évi pátensek: amelyek megtiltják az összebeszéléseket, és azokat büntetni rendelik.
- 15 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 40. o.
- 16 „Ferenczi: Munkásaink szakszervezeti joga és mozgalma történelmi kialakulásában, Budapest, 1906, 7. old.” Pernecky nyomán.
- 17 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 41. o.

- 18 1840. évi IX. törvénycikk A mezei rendőrségről
19 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 45. o.
- 20 Franciaország: 1843., Németország: 1873.
21 SZLADITS KÁROLY: i. m. 52. o.
22 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: i. m. 62–65. o.
- 23 TÓTH FERENC: *A munkaügyi kapcsolatok rendszere, fejlődése*. Szent István Egyetemi Kiadó. Gödöllő–Budapest, 2008. 274. o.
- 24 VILÁGHY MIKLÓS: *Hozzászólás Szladits Károly: „A kollektív szerződés” c. előadásához*. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi – Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. Szerk.: Szabó Imre. 1. kötet 2. sz. Budapest, 1951. 64. o.
- 25 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: i. m. 65. o.
26 Uo.
27 „A Nyomdaipari Árjegyzék tartalma szinte hiánytalanul felöleli mindazt, ami a rákövetkező 90 egymáshoz közt kötött kollektív szerződésnek tartalma volt [...] Ezzel szemben szövege éppen olyan kevésbé tájékoztató bennünket a szerződést kötő felek jogi elképzelése tekintetében, mint amilyen homályosak maradtak a kollektív szerződéseink ebből a szempontból egészen az 1945. évi felszabadulásig.” SZLADITS KÁROLY: i. m. 52. o.
- 28 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: i. m. 65. o.
29 SZLADITS KÁROLY: i. m. 52. o.
30 1872. évi VIII. törvénycikk: Az ipartörvény
31 1884. évi XVII. törvénycikk: Ipartörvény
32 1872. évi VIII. törvénycikk: Az ipartörvény 93. §. és 1884. évi XVII. törvénycikk: ipartörvény 162. §.
33 1876. évi XIII. törvénycikk A cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról
- 34 „Azon cseléd vagy mezei munkát vállalt munkás, ki cseléd-, illetőleg munkatársait engedtelenségre ösztönzi vagy azokat arra csábítja, hogy gazdájukat, illetve munkaadójukat bizonyos cselekvényekre vagy ígéretekre kényszerítsék az által, hogy munkáik vagy köteleességeik teljesítésével a törvényszerű felmondás mellőzésével a szerződés lejártá előtt egyszerre vagy egyenként felhagyjanak, az ebből támadható károk megtérítésén felül, mennyiben az eset körülményei büntető eljárást nem igényelnek, 50 forint terjedhető bírsággal vagy a 107. § aránya szerint megfelelő eljárással fognak fenytetni.”
- 35 Az 1898. évi II. törvénycikk A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról
36 Az 1898. évi II. törvénycikk A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról 65. §.
37 Elzárás, pénzbüntetés.
38 Az 1899. évi XLI. törvénycikk A vizimunkálatoknál, az ut- és vasutépítésnél alkalmazott napszámosokról és munkásokról 31. §.
- 39 1900. évi XXVIII. törvénycikk Az erdő-munkásokról 40. §.
40 1900. évi XXIX. törvénycikk A dohánytermelő és a dohánykertészetek közötti jogviszonyok szabályozásáról 30. §.
41 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 42. o.
42 Uo.
43 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 49. o.
44 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: i. m. 61. o.
45 DR. RÁCZ LAJOS: *Az ipari béke megvalósulása kollektív munkaegyezmények által*. Debrecen, 1907. 18. o.
- 46 SZLADITS KÁROLY: i. m. 53. o.
47 JÁSZAI SAMU: *A magyar szakszervezetek története*. Magyarországi Szakszervezeti Tanács. Budapest, 1925. 49. o.
48 JÁSZAI SAMU: i. m. 60. o.
49 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 49. o.
50 JÁSZAI SAMU: i. m. 125. o.
51 TÓTH FERENC: i. m. 274–287. o.
52 „...1904-ben a sztrájkok száma még nagyobb volt, mint az előző években. De most már céltudatosabban vezették a sztrájkokat és már találkozunk a kollektív szerződésekkel is.” JÁSZAI SAMU: i. m. 129. o.
- 53 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 54. o.
54 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: i. m. 67. o.
55 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 55. o.
56 Pernecky értelmezésében ez a munkaadónak a munkásokkal való gazdasági béke megteremtését jelenti. DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 56. o.
57 JÁSZAI SAMU: i. m. 176. o.
58 Pernecky szerint a kollektív szerződések „előnyeinek mértéke azonban a munkáltatók számára rendszerint nagyobb, mint a munkások számára, mert amíg utóbbiak a szerződés tartama alatt nem használhatják ki az esetleges kedvezőbb konjunktúrákat, addig a munkáltatóknak mindenben módjuk van a kedvezőbb helyzet teljes kihasználására”. DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 56. o.
- 59 55154/1904. számú körrendelet, 73078/1904. számú K.M. rendelet
60 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 43. o.
61 1907. évi XLV. törvénycikk a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról 56–58. §.
62 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: i. m. 78. o.
63 1912. évi LXVIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról
64 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 94. o.
65 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: i. m. 81. o.
66 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: i. m. 82. o.
67 HÁGELMAYER ISTVÁNNÉ: i. m. 82–83. o.
68 1918. évi IX. néptörvény a munkaügyi bíraskodásról
69 1918. évi IX. néptörvény a munkaügyi bíraskodásról 1. §. A munkaügyi bíróság hatáskörébe tartoznak, tekintet nélkül tárgyak értékére, azok

- a perek, amelyek magánjogi szolgálati szerződés alapján szolgálati viszonyban álló munkaadó és munkavállaló (munkás, kereskedősegéd, magántisztviselő, gazdasági cseléd, házi cseléd stb.) közt, úgyszintén ugyanegy üzemben szolgálati jogviszonyban álló munkavállalók közt a szolgálati szerződésből felmerülnek.
- A munkaügyi bíróság hatásköre kiterjed azokra a perekre is, amelyek egyrészt a munkaadó, másrészt a munkavállalóval a szolgálati szerződés alapján egyetemleges kötelezettségben álló személyek közt, úgyszintén egyrészt a munkavállaló, másrészt a munkaadóval egyetemleges kötelezettségben álló személyek közt, valamint azokra a perekre is, amelyek egyfelől a munkaadónak, másfelől a munkavállalónak jogutódai közt felmerülnek.
- 70 1918. évi IX. néptörvény a munkaügyi bíraskodásról 23. §.
- 71 Másképpen fogalmazva a néptörvény kimondta, hogy a kollektív szerződés megszegése esetén a felek munkaügyi bíróság elé vihették a vitás ügyeiket.
- 72 Lásd Bethlen–Peyer paktum egyes pontjai.
- 73 1921. évi XXXVII. törvénycikk Az üzleti záróról szóló 1913:XXXVI. törvénycikk kiegészítéséről
- 74 „...a munkaadóknak és alkalmazottaknak illetékes mérvadó szakegyesületei közösen megállapodnak abban, hogy az illető városban vagy községben, vagy annak egyes részeiben, valamennyi vagy csak bizonyos üzletágban, az egész éven át vagy az évnék csak bizonyos szakában vagy bizonyos napján a nyílt árusítási üzleteket az azokhoz tartozó irodái és raktári helyiségekkel együtt már az esti 8 óra előtt kívánják zárnai, kérelmükre a kereskedelemügyi miniszter a kereskedelmi és iparkamara meghallgatása után az üzleti zárórát a megállapodásnak megfelelően rendelettel szabályozhatja...” 1921. évi XXXVII. törvénycikk Az üzleti záróról szóló 1913:XXXVI. törvénycikk kiegészítéséről 1. §.
- 75 DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 90. o.
- 76 1927. évi XXI. törvénycikk A betegségi és baleseti kötelező biztosításról
- 77 1931. évi XIX. törvénycikk A cukorrépatermelés és a cukorgyártással kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról
- 78 „A cukorgyári vállalat az 1931. évre nem tagadhatja meg az 1. §-nak megfelelően csökkentett mennyiségű cukorrépa átvételre vonatkozó termelési szerződéskötést azzal a termelővel szemben, aki az 1930. évben a gyár részére írásbeli vagy szóbeli szerződés alapján cukorrépat termelt és szállított és termelési szándékát a cukorgyári vállalattal legkésőbb 1931. évi május hó 15-ig ajánlott levélben közölte...” 1931. évi XIX. törvénycikk A cukorrépatermeléssel és a cukorgyártással kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról 2. §. (1)
- 79 Az érdekképviseleti megállapodás kihát a termelői szerződésekre. Lásd: DR. PERNECZKY BÉLA: i. m. 92. o.
- 80 „Amennyiben az 1. § értelmében az 1931. évre fennálló, továbbá az e § értelmében kötött szerződések az 1931. évben átveendő cukorrépa mennyiség termelését nem biztosítanak a még hiányzó cukorrépa mennyiség termelésére és átvételére vonatkozó szerződések kötése tekintetében, az érdekképviseleti megállapodás határozmányai irányadók.” 1931. évi XIX. törvénycikk a cukorrépatermeléssel és a cukorgyártással kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról 2. §. (3)
- 81 5000/1933 M.E.számú miniszteri rendelet 20. §. (4), majd az ennek módosítására kiadott 6860/1935 M.E. számú miniszteri rendelet
- 82 A m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1935. évi 52000 számú rendelete a legkisebb munkabéreknek egyes iparágakban megállapítására hivatott munkabérmegállapító bizottságok felállításáról és működéséről.
- 83 Ua. 5. §. (3)
- 84 Ua. 9. §. (1)
- 85 1936. évi VII. törvénycikk Az ipari közgazgatás egyes kérdéseinek szabályozásáról
- 86 A minisztérium 78/1945. M. E. számú rendelete munkabér rendező bizottságok alakításáról.

Családi vállalkozás, avagy a profitkergetés nélküli nyereségtermelés receptje

(A családi vállalkozások definiálásának nehézségei) A családi vállalkozások gazdasági életben betöltött szerepe és jelentősége a nemzetközi szakirodalomban is hangsúlyos téma. Hazánkban csak az utóbbi időben kapott teret e számarányában is jelentős, különleges jellemzőkkel bíró vállalkozáscsoport vizsgálata. E vállalkozásokra irányuló figyelem nem alaptalan, hiszen mind az Egyesült Államokban, mind az Európai Unióban elérhető statisztikák a vállalkozásokon belüli arányukat egybehangzóan 70-90% közé teszik, míg a GDP-ből való részesedésüket 60%-ra, a foglalkoztatásban betöltött szerepüket pedig 50-80%-ra becslik (Miller et al. [2003], Winter et al. [2004], Miller et al. [2006], Casson et al. [2009], Fitzgerald – Muske [2002], Poza [2007], Mandl [2008]).

A közbeszédben gyakran tévesen, a családi vállalkozásokat a mikro- és kisvállalkozásokkal azonosítják. A magyar vállalkozási szerkezetből fakadóan egyértelmű, hogy ezek a vállalkozások többségben vannak a kisebb méretű cégek között, ugyanakkor a közép- és a nagyvállalatok körében is bőven találkozhattunk családi cégekkel, elég például a Zwack Nyrt.-t, vagy a Kürt Zrt.-t említeni.

A családi vállalkozások azonosításával kapcsolatos bizonytalanságban az is szerepet játszik, hogy jóllehet az Európai Unió megalkotta a családi vállalkozás definícióját, az még nem terjedt el a köztudatban, és nem épül rá rendszeres statisztikai adatgyűjtés. Ez a hiányosság tehető felelőssé azért, hogy a vállalkozások e csoportjáról gyakran jelennek meg pontatlan, egymásnak ellentmondó számadatok, holott a módszertanok vizsgálatával legtöbbször megállapítható, hogy az adott értékek a maguk kontextusában helyesek, és a köztük feszülő látszólagos ellentét a definíciók eltérő használatból fakad (Handler [1989], Astrachan et al. [2002], Kotey [2005]).

Az európai uniós definíció, az e témakör kutatói és a szakemberek által is használt meghatározásokhoz hasonlóan, a *családi tulajdonjog, a család irányításban és döntéshozatalban betöltött szerepe, a családtagok munkavállalóként való megjelenése és a generációk közötti átadás szándéka alapján* határozza meg a családi vállalkozásokat (European Commission [2009]).

A felsorolt definíciós elemek hordozzák azokat a sajátosságokat, amelyek a családi vállalkozásokat üzleti viselkedésükben különbözővé teszik a nem családi cégektől.

Ezek a cégek különlegeseek, hiszen egyesítik a szeretet és szolidaritás vezérelt család és a profitorientált vállalkozás érdekeit. A családi és az üzleti érdekek között meghúzódó alapvető ellentétben rejlik a családi vállalkozások legfőbb egyedisége, amely olyan, több kutató által elemzett jellemzőkben ölt testet, mint az elkötelezettség, a hosszú távú szemléletmód, a tulajdonos-menedzser dominanciája a döntéshozatalban, a vállalkozás családi kézben tartásának vágya, a családi vagyoni függetlenségének biztosítására való törekvés, a család és a vállalkozás ügyeinek összefonódása, az idegenkedés a nem családtag menedzserekkel szemben, a paternalizmus, a nepotizmus, a kockázatkerülés, a finanszírozási konzervativizmus, a jó hírnév fenntartásának fontossága, a felelősségvállalás, a konfliktusok gyakori, fokozott jelenléte, a család és a vállalkozás ügyeinek keveredése és a kevésbé formalizált szervezet (Leach [2007], Davies és Ma [2003], Aronoff [2004], Miller – Le Breton-Miller [2003], Astrachan [2010], Koironen [2002], Muntean [2008], Cole [2000], Brenes et al. [2006]).

A családi vállalkozások egyedi jellemzőinek vizsgálata gazdag és érdekfeszítő terület, amelynek jelen írás keretei között csupán egy apró szegmensét kívánom felvillantani.

A behavioral economics kutatók már rávilágítottak arra, hogy sem az egyének sem a szervezetek viselkedése nem tekinthető tökéletesen racionálisnak, így nem meglepő, hogy a családi vállalkozások viselkedése sem tekinthető annak. Ami azonban érdekes vonásuk, hogy a családi cégek üzleti viselkedése hasonló módon „nem racionális”.

A vállalkozások működése során fellépő, számtalan vizsgálható terület közül négy: *a reputáció, a növekedés, a pénzügyek és a nem családtag menedzserek* kezelésével kapcsolatosan mutatok rá a családi vállalkozások egyedi motivációira, sajátos üzleti viselkedésére.

(A reputáció [jó hírnév] fontossága a családi cégekben) Napjainkban a cégek körében mondhatni divattá vált a filantrópia, a társadalmi felelősségvállalás (corporate social responsibility) és a reputáció fontosságának hangsúlyozása, amely fogalmak, ha nem is azonosak, gyakran egy csokorban emlegetik őket. A divatszavak mögött meghúzódó valóban fontos és lényeges értékek követése azonban nem minden vállalkozás számára belső meggyőződés. A cégek filantróp tevékenységükkel gyakran a rájuk nehezedő társadalmi elvárásoknak igyekeznek megfelelni, illetve a társadalmi problémák iránti érzékenységüket próbálják imázs építésre és ezen keresztül teljesítményük javítására használni.

Nem állítom, hogy a felsorolt „érdekek” nem befolyásolják a családi vállalkozások filantróp magatartását, de esetükben a motivációk jóval mélyebbek. E cégek jellemzően mélyen beágyazódtak lokális környezetükbe, amelyben tevékenységüket végzik. Miként a cég hatással van az őt körülvevő közösségre, a közösség is közvetlen befolyással bír a vállalkozásra, ami alapot teremt a belülről fakadó céges filantrópiára. A családi vállalkozások törekvése, hogy fenntartsák cégük jó hírnevét és a helyi közösséghez való kötődésük, különösen fogékonyra teszi őket a társadalmi felelősségvállalásra. Azokban a családi vállalkozásokban, ahol a cégnév tartalmazza a család nevét, ez az elkötelezettség még fokozottabb (Miller – Le Breton-Miller [2003], Mandl [2008], Kashmiri – Mahajan [2010], Koiranen [2002]).

A társadalmi felelősségvállalás remek eszköz a cégek jó hírnevének megteremtésére és fenntartására. A reputáció a családi vállalkozások számára különös jelentőséggel bír, hiszen egy rossz, a cégről kialakult képet hátrányosan érintő döntés nemcsak az éppen a vállalkozásban aktív generációt érinti, hanem visszahat az elődökre is, és vélhetően befolyásolja a következő generációk jövőjét. Ez a generációkon átívelő elkötelezettség az, ami különösen óvatossá teszi a családi vállalkozásokat azon döntések meghozatalában, ahol a cég jó hírneve a tét, s így akár profitérdekeik háttérbe szorításával is óvják reputációjukat.

Koiranen [2002] száz évesnél idősebb finn családi vállalkozások körében végzett felmérése rávilágított, hogy a vizsgált cégek magasabbra értékelték az üzleti tevékenységük során tanúsított etikus viselkedésmódot, mint a végeredményt. A becsületesség, megbízhatóság, a törvények tisztelete és a minőség voltak a családi vállalkozások által legfontosabbnak ítélt viselkedésminták, a tulajdonosi jövedelemtermelés, növekedési hajlandóság és a társadalmi elismertség mind a korábban felsoroltak mögött maradt. A kutatók szerint a vizsgált családi vállalkozásokat leghűebben leíró jellemzők az elkötelezettség, a felelősségvállalás, a tisztesség, a kemény munka és a sikeresség.

(*Család, vállalkozás, növekedés*) A vállalkozások növekedése, fejlődése nemcsak a téma kutatói, hanem a vállalkozás, illetve tágabb értelemben a gazdaságfejlesztésben érdekelt szakemberek által is folyamatosan feszegetett témakör. Az örök kérdések, hogy miért növekszenek egyes vállalkozások, míg mások nem, hogyan ösztönözhető a növekedés, mik a sikeres expanzió feltételei?

Azt gondolhatnánk, hogy a vállalkozásoknak és tulajdonosaiknak egyaránt alapvető érdeke a növekedés és fejlődés, hiszen a megnövekedett méretek hosszú távon nagyobb stabilitással és magasabb jövedelmezőséggel kecsegtetnek.

A családi vállalkozásokban a képlet nem ilyen egyszerű. Nem jelenthető ki, hogy a családi vállalkozások nem növekszenek, sőt, az életciklusuk bizonyos szakaszaiban jelentős növekedési potenciállal bírnak. Az egyik, növekedés szempontjából kedvező időszak, az alapító visszavonulását megelőző periódus, amikor a befektetett munka eredményeképpen a vállalkozás eljut az érettség szakaszába, illetve kellően erős ahhoz, hogy a kínálkozó lehetőségeket kihasználva folyamatosan fejlődjön. A növekedés szempontjából következő lehetőségekben gazdag időszak az új generáció megjelenésével esik egybe. Ha az új generáció tagjai elkötelezettek a fejlődés és a növekedés mellett, illetve olyan új szemléletmódot, megközelítéseket, ötleteket hoznak be a családi cégbe, amelyek gyümölcsözővé válnak, a generációváltás egyben fejlődési boom is lehet.

A vállalkozásba belépő, „eltartandó” családtagok számának emelkedése szintén serkenetheti a növekedési igényt, amelynek személyi feltételeit szerencsés esetben az újonnan belépő családtagok biztosítják. Azonban az új generáció megjelenése a növekedés megtorpanását is indukálhatja. Amennyiben a belépő generáció elsősorban stabilizálásra törekszik, kockázatkerülő és konzervatív finanszírozási politikát folytat, a cég növekedése megállhat (Kotey [2005]). A konzervatív finanszírozási politika a családi vállalkozások nemzetköziesedésének is gátját képezheti. Az eladósodottság növelésével és a külső tőkebefektetők bevonásával szembeni ellenállás meghiúsíthatja a külföldi piacok meghódítására irányuló terveiket. A konzervatív finanszírozási politika háttérben általában a családi kontroll elvesztésétől, a család befolyásának csökkenésétől való félelem húzódik meg (Claver et al [2009]).

A növekedés gátja lehet, hogy bizonyos méret elérése után a pusztán családtagokból álló menedzsmentet részben vagy akár egészben professzionális vezetéssel kell felváltani. Ennek feltétele és egyben következménye, hogy a professzionális értékrend felváltja a családit, s ennek kivitelezése olyan akadályokba ütközhet, amelyek a növekedés hátráltatójává válhatnak. A vállalkozás professzionalizálása a családi cégek számára egyet jelent a családon belül meglévő bizalom családon kívüli alkalmazottakra való kiterjesztésével, a céges praktikák, féltve őrzött „receptek” és titkok családon kívüli személyekkel történő megosztásával. Azokban a családi vállalkozásokban, ahol a család erőteljesen dominálja a vállalkozást, nincs az a növekedési kényszert kiváltó tényező, ami képes lenne megtörni a vállalkozás családon kívüli személyek kulcspozícióban való alkalmazásával szembeni ellenállást. A vállalkozó család azonban nem csak befelé fordulásával, zárkózottságával képes visszavetni a cég fejlődését. A család igényeinek a vállalkozás igényei elé történő helyezése a fejlődéshez, növekedéshez nélkülözhetetlen anyagi és nem anyagi erőforrásoktól foszthatja meg a céget (Kuczai [2000], Laky [1998]).

A fejlődés, növekedés igénye nem minden családi vállalkozásban jelentkezik. E vállalkozások rendkívül heterogének és ebben a változatosságban találunk olyan életmód, életstílus vállalkozásokat, amelyek tulajdonosainak nem célja a cég egy bizonyos méret-

határon túl történő fejlesztése, így amikor a vállalkozás eléri a szempontjuktól ideális méretet, a növekedést leállítják (Wang et al. [2007]).

A növekedést befolyásoló talán egyik legfontosabb tényező a tulajdonos család növekedéshez, fejlődéshez való viszonya, elkötelezettsége vagy éppen averziója. Egy családi vállalkozásnak a növekedés kapcsán nem kizárólag az azzal járó változásokkal kapcsolatos kihívásokkal kell megküzdenie, hanem kezelnie kell a család igényeit, félelmeit, elvárásait is. Ezért a növekedés üteme, az általuk elért méret nem feltétlenül a piaci lehetőségeket tükrözi, hanem a vállalkozó (család) igényeit, (lehetőségeit).

(Pénzügyi döntések a cégben és a családban) Azt gondolhatnánk, hogy a pénzügyekben nem tapasztalhatók különbségek a családi és nem családi vállalkozások között, hiszen a pénzügyi döntések meghozatala során a fő szempont a vállalkozás zökkenőmentes működéséhez szükséges források minél hatékonyabb módon történő biztosítása és menedzselése. A családi vállalkozások esetében a pénzügyi döntések meghozatala sem ennyire egyértelmű, mivel azokat a következők befolyásolják: az üzleti döntések meghozatala során nem feltétlenül a profit az elsődleges cél, a család és az üzlet párhuzamos jelenléte megköveteli pénzügyi szükségleteik összehangolását, a család igényei és lehetőségei felülírhatják a vállalkozás igényeit (bár gyakran tapasztalhatjuk ennek fordítottját is).

Jellemzően kisebb cégek esetében előfordul, hogy egy-egy nagyobb családi kiadás (pl. lakásvásárlás) forráshiányt okoz a vállalkozásban, illetve beruházások, fejlesztések elhalasztását eredményezi. Azokban a családi vállalkozásokban (és a legtöbb esetben ez a jellemző), ahol a család és a vállalkozás pénzügyei összemosódnak, gyakori, hogy a család és a vállalkozás forrásszükséglete egymással versengve jelentkezik, hol az egyik, hol a másik rendszerben okozva ezzel pénzügyi zavarokat.

A tágabb rokoni kör a vállalkozás számára olyan egyedi erőforrás, mely a cég versenyelőnyének forrásává válhat, ugyanakkor gátat is képezhet, ha a család igényei és lehetőségei a fejlődés kerékkötőjeként jelentkeznek. Ez megnyilvánulhat olyan kiadásokban, amelyek a cég likviditását veszélyeztetik, illetve fejlődését hátráltatják, vagy a növekedéssel kapcsolatos lehetőségek, megfelelő családi erőforrás hiányában történő elszalasztásában.

Különösen a kisebb méretű cégek esetén jellemző, hogy keverednek a vállalkozás és a család pénzügyei. Ennek legjellemzőbb oka, hogy vagy a vállalkozás vagy a család likviditási zavarát a két rendszer forrásainak átcsoportosításával orvosolják. Amennyiben nem kezelik elkülönítetten a család és a vállalkozás pénzügyeit, a családi élet eseményei, mint például a házasság, a válás, a gyermekek születése, a nyugdíjazás és a halál befolyásolhatják a cég pénzügyi stabilitását (Mandl [2008]).

Sok családi cégben – ahol a fontos céges döntések általában munkaidőn kívül családi körben születnek és ahol gyakran a vállalkozás egyben a családi élet színtere – nem kelt ambivalens érzéseket a két rendszer keresztfinanszírozása. A családi és céges pénzügyek összefonódásának hátterében gyakran az a fontos tény húzódik meg, hogy a tulajdonos családok teljes vagyonának döntő hányadát a vállalkozás adja. Az, hogy a családi vagyon magas arányt képviseli a vállalkozás, egyértelműen magyarázza a vállalkozásból a családba irányuló pénzmozgást, hiszen amennyiben megvan a fedezete, ez a családi kiadások finanszírozásának legegyszerűbb és leggyorsabb módja (Poza [2007]). A család által a vállalkozásnak nyújtott finanszírozás hátterében a családi vállalkozások olyan jellemzői húzódnak meg, mint az elkötelezettség, a hosszú távú szemléletmód és a család vagyoni függetlenségének biztosítására való törekvés. A családi vállalkozások tagjai inkább áldoznak a családi kasszából a vállalkozás finanszírozására, mintsem a cég

likviditása veszélybe kerüljön, vagy a vállalkozás kiszolgáltatottá váljon valamely külső finanszírozónak. A vállalkozásnak nyújtott család általi pénzügyi segítség előnye, hogy gyors és megkíméli a céget a hitelfelvétellel vagy a tőkebevonással járó adatszolgáltatástól és adminisztrációtól. Ha mégis külső finanszírozás bevonására kerül sor fedezetként gyakran a család tulajdonában álló vagyontárgyak, jellemzően ingatlanok állnak.

A családi vállalkozások pénzügyi menedzsmentben tapasztalható sajátosságai nagyban táplálkoznak olyan általános jellemzőikből, mint a kockázatkerülés, a jó hírnév fenntartásának fontossága és a hosszú távú szemléletmód. Ezek a jellemzők mind abba az irányba hajtják a vállalkozásokat, hogy kerüljék a pénzügyi kockázatokat. A családi vállalkozásokban megfigyelhető gyenge pénzügyi kultúráért, a kevésbé szofisztikált pénzügyi menedzsmentért pedig az ezen cégekre jellemző paternalizmus, nepotizmus, külső menedzserekkel szembeni ellenállás és a cég vezetésében tapasztalható családi dominancia okolható.

(A családot szeretjük, a céget menedzseljük) Sok családi céget jellemez a külsővel szembeni bizalmatlanság, ami gyakran fejlődésük legnagyobb kerékkötőjévé válik. A családon kívül nem bíznak senkiben, minden lényegi feladatot, így a pénzügyi menedzsmentet is a családtagok látnak el, függetlenül attól, hogy rendelkeznek-e az ehhez szükséges képességekkel és képzettséggel. Azokban a családi vállalkozásokban, ahol nem családtag vezetőket is alkalmaznak, gyakori probléma, hogy ódzkodnak számukra kellően széles körű jogkört biztosítani, attól tartva, hogy így lehetőségük nyílna arra, hogy eltérítsék a céget a tulajdonos család által vallott céloktól és preferált jövőképtől.

A nem családtag vezető és a tulajdonos család között feszültséget eredményezhet a családtagok cégben történő megjelenése. Különösen igaz ez az új generáció megjelenésére, amelynek hatására a nem családtag vezetőket fenyegetve érezhetik magukat, saját karrier lehetőségeik csökkenéseként, veszélybe kerüléseként élhetik meg a változásokat. Ez a negatívum abban az esetben kerülhető el, ha a szervezet kellően nagy és erős ahhoz, hogy zavarok nélkül „felszívja” a családtagokat (Davies és Ma [2003], Chua et al [2003]).

A családtag és nem családtag alkalmazottak között jelentős feszültségforrás lehet, hogy alapvetően eltérő értékek alapján kezelik őket. Ahogyan Leach [2007] összegzi, a felvétel, a képzés és a javadalmazás tekintetében is megfigyelhető, hogy családtagok esetén a döntéseket a családi, míg nem családtagok esetén az üzleti értékek befolyásolják. Míg a családtagok számára a közreműködés születési előjog (gyakran felkészültségtől, hozzáértésüktől függetlenül), és gyakori az a szemlélet, hogy számukra lehetőséget kell biztosítani a cégben való munkavállalásra, a nem családtagoknak piaci alapon kell megküzdeniük a vállalkozásba munkavállalóként való bekerülésért, amire abban az esetben van esélyük, ha rendelkeznek a megfelelő kompetenciákkal.

A fejlődési, tanulási lehetőségek tekintetében is különbségek tapasztalhatók a családtag és nem családtag munkavállalók között. Míg a családtagok esetében az egyén áll a középpontban, és olyan fejlődési lehetőségeket biztosítanak, amelyek az egyén igényeit elégítik ki, a nem családtag munkavállalók számára rendszerint olyan képzéseket biztosítanak, amelyek elsősorban a vállalkozás érdekeit szolgálják.

A családtag és nem családtag munkavállalók közötti különbségek a javadalmazás tekintetében csúcsonak ki leginkább. A családi cégekben eltérő módokon határozzák meg a családtagok javadalmazását, amelyek közös vonása, hogy kevésbé alapulnak a tényleges teljesítményen, szemben a nem családtag alkalmazottak javadalmazásával,

amit rendszerint az adott munkavállaló piaci értéke és felmutatott teljesítménye határoz meg. A családtagok javadalmazásában gyakran az egyenlőség elvét alkalmazzák avagy rászorultsági alapon határozzák meg a béreket. Gyakran a vállalkozás „teherbíró” képessége szab gátat a családtagok részére juttatott jövedelemnek. A nem családtag alkalmazottakban irigységet, negatív érzelmeket válthatnak ki, az általuk igazságtalannak ítélt jövedelemkülönbségek. A családi vállalkozásokban dolgozó nem családtag alkalmazottaknak idomulniuk kell a család elvárásaihoz. A legtöbb családban nem fogadják el azokat a nem családtag munkavállalókat, akik nem követik a tulajdonos család által felállított kultúrát, értékrendet (Miller – Le Breton-Miller [2003]).

Nehéz megítélni, hogy a családi vállalkozásokban a családtagok alkalmazásának költségei vagy hozadécai magasabbak. Ahogyan Scharle [2000] tanulmányában rávilágít: a vállalkozás szempontjából a családi munkaerő alkalmazása egyszerre erőforrás és korlátozó tényező. Erőforrás, hiszen a cég megbízható, rugalmas, stabil munkaerőhöz jut a családon keresztül, ugyanakkor korlátozó, mivel gyakran akkor is alkalmaznak családtagot, elengedik szabadságra, kölcsönt adnak neki, ha az gazdaságilag indokolatlan.

A családtagok alkalmazása a vezető pozíciókban ugyanakkor a szervezeti struktúra és irányítás szempontjából pozitívumként jelentkezhet, hiszen nekik a nem családtag alkalmazottaknál kifejezettebb érdekük fűződik a hatékony irányítási struktúra kialakításához. A családi vállalkozásokban a vezető pozíciók életre szólóak, az azokat betöltő családtagok személyes felelőssége és elkötelezettsége igen magas, az egész cégre kiterjedő, a nem családi vállalkozások esetén a menedzserek ritkán futnak be egész életpályát leíró karriert, és felelőségük, feladatuk a szerződésükben foglalt területekre korlátozódik (Muntean [2008]).

(A jó teljesítmény titka) Annak ellenére, hogy tevékenységük során a családi vállalkozások a profitérdekeiket gyakran egyéb hosszú távú céljaik mögé helyezik, több kutatás rávilágított, hogy teljesítményük meghaladja a nem családi cégekéét. Poza [2007] *Family Business* című könyvében kiemeli, hogy az Egyesült Államokban a Fortune 500 cégeinek egyharmada családi cég, a tőzsdén jegyzett vállalkozásoknak pedig kb. 60%-át működtetik családok.

A látszólagos paradoxont, miszerint a családi vállalkozások gyakran a profitmaximalizálástól eltérő célokat követnek, aminek ellenére teljesítményük meghaladja a nem családi cégekéét, a terület kutatói a megbízó-ügynök elmélet és az erőforrás alapú elmélet segítségével magyarázzák.

A megbízó-ügynök elmélet gerincét azon megállapítás képezi, hogy egy menedzser soha nem lehet olyan szorgalmas, mint a tulajdonos, így amennyiben érdekkonfliktus lép fel, saját önös érdekeit követi, minthogy a tulajdonos érdekeit képviselné. Az érdekkonfliktus megjelenése, illetve a csökkentése érdekében tett intézkedések (ösztönzők alkalmazása, fokozottabb ellenőrzés bevezetése) költségeket generálnak, így rontva a cég hatékonyságát. Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a családi vállalkozásokban jellemzően összefonódik a tulajdon és a menedzsment, az elméletalkotók egy része úgy véli, a családi vállalkozásokban a megbízó-ügynök elmélet alapján jelentkező költségek (agency cost) alacsonyabbak, mint a nem családi cégeknél. Ugyanakkor más elméleti megközelítések kiemelik, hogy a családi vállalkozásokban tapasztalható altruizmus, ami az önkontroll hiányában ölt testet, költségeket generál. A tulajdonos és nem családtag menedzserek viszonya által generált költségek megítélésében nehézséget jelent, hogy a tulajdonosok az információs aszimmetria és a korlátozott racionalitás miatt képtelenek az

érdekkonfliktusok teljes körű felmérésére (Crisman et al [2003]), (Greenwood [2003]), (Wang et al [2007]), (Morck – Yeung [2003]), (Chua [2003]), (Robb et al [2006]).

A megbízó-ügynök elmélet családi vállalkozásokra történő alkalmazását véleményem szerint nagyon sok elméleti kérdést nyit ki, érdekes gondolatmenetek kiindulópontjaként szolgálhat. Azonban az elmélet középpontjába állított ügynöki költségek vizsgálata és a családi vállalkozás teljesítményének ezekkel történő magyarázata szerintem zsákutca. Az elmélet jó alapot teremt a jól felépített teoretikus levezetések és magyarázatok számára, de gyakorlati kutatással az így kapott elméleti eredmények nem igazolhatók. Véleményem szerint ennek oka, hogy a családi és nem családi vállalkozások közötti teljesítmény és hatékonyság különbségeket, ha még hatással is vannak rájuk, nem a családi mivoltukból fakadó ügynöki költségek magasabb vagy alacsonyabb aránya határozza meg. Sokkal kifejezettebb szerepe van az iparágnek, a cég méretének és az aktuális piaci körülményeknek.

Az erőforrás alapú elmélet a családi vállalkozások teljesítményének vizsgálata során abból indul ki, hogy a családi cégek rendelkeznek olyan értékes, ritka, nehezen utánozható és nem helyettesíthető erőforrásokkal, amelyek fenntartható versenyelőnyük alapját képezik. Az erőforrás alapú elmélet rendelkezik azzal a potenciállal, hogy azonosítsa azokat az erőforrásokat és képességeket, amelyek a családi vállalkozások egyediségének forrásai és képessé teszik őket családi mivoltukon alapuló versenyelőnyök kifejlesztésére. Az elmélet segít annak a kérdésnek a megválaszolásában is, hogy a családi vállalkozásokban a család részvétele versenyelőnyt jelent-e a nem családi cégekkel szemben. Az erőforrás alapú elmélettel sikeresen magyarázhatók azok a hosszú távon jelentkező, cégek közötti teljesítmény különbségek, amelyek nem tulajdoníthatók az iparágnek vagy a gazdasági körülményeknek. Ez az elmélet képes magyarázni a családi vállalkozások nem családi vállalkozásokkal szemben tapasztalt teljesítmény többletét. Továbbá az erőforrás alapú elmélet alapján levezethető, hogy a családi vállalkozások miképpen azonosítják, fejlesztik a különlegességüket biztosító képességeket, hogyan adják át ezeket az új generációnak, hogyan alkalmazzák őket új struktúrákban, illetve hogyan képesek ezeket megújítani változó körülmények között (Dyer [2010], Crisman et al [2003], Habberson – Williams [1999], Poza [2007]).

A családi vállalkozásokban rejlő versenyelőny talán a szervezetek erőforrás alapú elméletével magyarázható a legjobban. Ebből az elméleti perspektívából szemlélve a cég nem más, mint specifikus, komplex, dinamikus, egyedi erőforrások eredője. Ezekre az erőforrásokra gyakran, mint szervezeti kompetenciákra utalnak, amelyek a belső folyamatokban, a humán erőforrásban és egyéb nem kézzelfogható eszközökben rejlenek, és amelyek a vállalkozásnak versenyelőnyt képesek biztosítani.

Habberson és Williams [1999] vezették be a „familiness” fogalmát, ami nem más, mint azon egyedi erőforrások együttese, ami a család, a családtagok és a vállalkozás rendszerének kölcsönhatásából keletkezik. Ez az együttes az alapja a vállalkozás egyedi képességének, ami – ha nem is mindig – hosszú távú versenyelőnyt biztosít számára. A familiness-ből származó előnyök tudatos alkalmazása jelentős munkát igényel, ami magában foglalja az előnyöket biztosítani képes tényező azonosítását, kategorizálását, értékelését, és a cég stratégiájában történő alkalmazását.

Az erőforrás alapú megközelítés testhezálló a családi vállalkozás kutatásban, hiszen ígérete szerint képes magyarázni azt a pluszt, amivel a családi vállalkozások többek, mint a nem családiak. A probléma, hogy általánosan nem jelenthető ki, hogy minden családi vállalkozás jobban teljesít, mint a nem családiak, még a környezet, az iparág és a működési feltételek hasonlósága esetén sem. A magyarázatot a családi vállalkozások klasszifikációjában kereshetjük.

Véleményem szerint az erőforrás alapú megközelítés nem alkalmas arra, hogy elkülönítse a jól teljesítő családi vállalkozásokat a nem jól teljesítőktől, erőssége abban rejlik, hogy képes a jó teljesítményt magyarázni. Az elmélet gyengeségét a kutatásra való alkalmazásának nehézkességében látom. Nem tartom lehetetlennek a családi vállalkozások erőforrás alapú elmélet alapján történő vizsgálatát, de úgy vélem, az egyes vizsgálni kívánt erőforrásokat mérő változók meghatározása jókora fantáziát és alapos átgondolást igényel.

(Összegzés) Mind a megbízó-ügynök elmélet, mind az erőforrás alapú megközelítés alkalmazása számos remek elméleti támpontot ad annak magyarázatára, hogy a családi vállalkozások teljesítménye, annak ellenére, hogy profitérdekeiket gyakran háttérbe szorítják, hogyan haladhatja meg a nem családi cégeket. A magyarázatok háttérében felsejlik annak a lehetősége, hogy a családi vállalkozások által követett, már említett felsőbbrendű célok, mint a vállalkozás generációról generációra történő átörökítése, amelyek olyan jellemzőkben öltenek testet, mint a hosszú távú szemléletmód, az elkötelezettség, a jó hírnév fontossága, a minőségre való törekvés, győzedelmeskednek a profithajászat felett, és az arra érdemes családi vállalkozások kiemelkedő teljesítmény formájában nyerik el méltó jutalmukat.

A családi vállalkozások már-már misztikus adottságaként tekinthetünk az ezek erejét hangsúlyozandó véleményekre a sajtóban, amelyek szerint a családi vállalkozások a válságra jobban reagáltak, mint a nem családi cégek, stabilabbak maradtak, és kevésbé volt rájuk jellemző, hogy elbocsátották az alkalmazottaikat. A megállapításnak van igazságtartalma, ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e családi vállalkozások igen heterogének, ezért az állítás valószínűleg úgy helyes, hogy van egy olyan kiemelkedő szegmensük, amely a válságra jobban reagált, mint más cégek. A nehéz gazdasági helyzetben ezek a vállalkozások lehetőséget láttak, fejlesztettek, beruháztak, arra számítva, hogy a viharfelhők elvonulta után, a gazdasági fellendülést versenytársaiknál hatékonyabban kihasználva növelik majd cégük teljesítményét.

Úgy vélem azonban, a siker receptje nem ilyen egyszerű. Sok családi vállalkozás esetében, amelyek a 2008-as pénzügyi-gazdasági válság során (látszólag) jól állták a sarat, a tulajdonosok privát vagyonukkal siettek meggyengült cégük segítségére, gyakran eltekintve a szükségesnek bizonyuló megszorításoktól. Ha a válságot egy erőteljes fellendülés követte volna, a családok áldozatvállalása nem lett volna hiábavaló. Azonban a jelenlegi 2012-re vonatkozó gazdasági előrejelzések alapján felmerül a kérdés, hogy azok a családi vállalkozások, amelyek jellemzően a tulajdonos család vagyonából származó tőkeinjekciónak köszönhetően látszólag különösebb veszteségek nélkül vészelték át a válság első hullámát, vajon képesek lesznek-e továbbra is kitartani, és a családi erőforrások elégségesnek bizonyulnak-e arra, hogy a válság következő hullámát is sikerrel lovagolják meg a családi cégek.

HIVATKOZÁSOK

- Astrachan, J. H. – Klein, S. B. – Smyrnios, K. X. [2002]: The F-PEC Scale of family influence: A proposal for solving the family business definition problem, *Family Business Review*, vol. XV., no.1., 45–58.
- Bianchi, C. – Bivona, E. [2000]: Commercial and financial policies in family firms: The small business growth management flight simulator, *Simulation & Gaming*; 31; 197.

- Brenes, E. R. – Madrigal, K. – Molina-Navarro, G. E. [2006]: Family business structure and succession: Critical topics in Latin American experience, *Journal of Business Research*, 59, 372–374.
- Caselli, S. [2005]: The map of family business financial needs, in: Caselli, S. Gatti, S. (ed.) [2005]: *Banking for family business*, Springer, Milan.
- Casson, M. – Yeung, B. – Basu, A. – Wadson, N. S. (szerk.) [2009]: *The Oxford handbook of entrepreneurship*, Oxford University Press, Oxford.
- Chrisman, J. J. – Chua, J. H. – Steier, L. P. [2003]: An introduction to theories of family business, *Journal of Business Venturing*, 18, 441–448.
- Chua, J. H. – Chrisman, J. J. – Kellermans, F. – Wu, Z. [2009]: Family involvement and new venture debt financing, *Journal of Business Venturing*, doi:10.1016/j.jbusvent.2009.11.002, 1–17.
- Claver, E. – Rienda, L. – Quer, D. [2009]: Family Firms' International Commitment: The Influence of Family-Related Factors, *Family Business Review*, vol. XXII., no. 2., 125–135.
- Cole, P. M. [2000]: Understanding family business relationships: Preserving the family in the business, *The Family Journal*; 8, 351.
- Coleman, S. – Carsky, M. [1999]: Small Business Finances Sources of Capital for Small Family-Owned Businesses: Evidence from the National Survey of Small Business Finances, *Family Business Review*, vol. XII., no. 1., 73–86.
- Davies, H. – Ma, C. [2003]: Strategic choice and the nature of the Chinese family business: An exploratory study of the Hong Kong watch industry, *Organization Studies*; 24; 1405.
- Dyer, W. G. Jr. [2010]: Are You the Right Type of Family Business? *Organizational Dynamics*, vol. 39, no. 3., 269–278.
- European Commission [2009]: Final report of the expert group, Overview of family business relevant issues: research, networks, policy measures and existing studies Elérhető: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/promoting-entrepreneurship/family-business/family_business_expert_group_report_en.pdf. Letöltés dátuma: 2010-10-18.
- Filbeck, G. – Lee, S. [2000]: Financial management techniques in family businesses, *Family Business Review*, vol. XIII., no. 3., 201–216.
- Fitzgerald, M. A. – Muske, G. [2002]: Copreneurs: An exploration and comparison to other family businesses, *Family Business Review*, vol. XV., no. 1., 1–16.
- Greenwood, R. [2003]: Commentary on: „Toward a theory of agency and altruism in family firms”, *Journal of Business Venturing*, 18 [2003], 491–494.
- Handler, W. C. [1989]: Methodological issues and considerations in studying family businesses, *Family Business Review*, 2(3), 257–276.
- Kashmiri, S. – Mahajan, V. [2010]: What's in a name? An analysis of the strategic behavior of family firms, *International Journal of Research in Marketing*, doi:10.1016/j.ijresmar.2010.04.001, 1–10.
- Kotey, B. [2005]: Are performance differences between family and non-family SMEs uniform across all firm sizes, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, Vol. 11. No. 6. 394–421.
- Kristie, L. [2010]: The world's oldest family companies, *Family Business Magazine*, Elérhető: http://www.familybusinessmagazine.com/index.php?channels/articles/the_worlds_oldest_family_companies/, letöltés dátuma: 2010-08-15, 18:09-kor.
- Kuczsi, T. [2000]: *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*, Replika kör, Budapest.
- Laky, T. [1998]: A kisvállalkozások növekedésének korlátai, *Szociológiai Szemle*, 8. évf. 1. sz., 23–40.
- Leach, P. [2007]: *Family Businesses the Essentials*, Profile Books, London.
- Mandl, I. [2008]: Overview of family businesses relevant issues, Final report, KMU Forschung Austria, Vienna, Elérhető: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/files/craft/family_business/doc/familybusiness_study_en.pdf, letöltés dátuma: 2010-07-07.
- Miller, D. – Le Breton-Miller, I. [2006]: Family governance and firm performance: agency, stewardship, and capabilities, *Family Business Review*, vol. XIX., no. 1., 73–87.
- Miller, D. – Steier, L. – Le Breton-Miller, I. [2003]: Lost in time: intergenerational succession, change, and failure in family business, *Journal of Business Venturing*, 18, 513–531.
- Morck, R. – Yeung, B. [2003]: Agency problems in large family business groups, ET&P, Baylor University, *Entrepreneurship Theory and Practice*, vol. XXVII. no. 4. 367–382.
- Muntean, S. C. [2008]: Analyzing the dearth in family enterprise research, in: Phan, P. H. – Butler, J. E. [szerk.] [2008]: *Theoretical developments and future research in family business*, Information Age Publishing Inc. Charlotte, North Carolina.
- Pearl, J. A. – Kristie, L. [2010]: The world's largest family businesses, *Family Business Magazine*, Elérhető: http://www.familybusinessmagazine.com/index.php?channels/articles/the_worlds_largest_family_businesses/, letöltés dátuma: 2010-08-15, 18:32-kor.

- Poza, E. J. [2007]: *Family business*, Thomson South-Western.
- Robb, A. J. – Shanahan, Y. P. – Lord, B. R. [2006]: Ernest Adams Ltd: the demise of a family business, *Accounting History*; 11; 357.
- Wang, Y. – Ahmed, P. – Farquhar, S. [2007]: Founders versus descendants: The profitability, growth and efficiency characteristics comparison in the UK small and medium sized family businesses, *Journal of Entrepreneurship*; 16; 173.
- Winter, M. – Danes, S. M. – Koh, S. K. – Fredericks, K. – Paul, J. J. [2004]: Tracking family businesses and their owners over time: Panel attrition, manager departure and business demise, *Journal of Business Venturing*, 19, 535–559.

Hogyan építsünk a Balaton-parton?

*A Balaton-part rekreációs célú építészetének periodizációja
a regionális koncepciók alapján*

Természet és épített környezet érzékeny szimbiózisa jellemzi a Balaton-partot, és ebben a kapcsolatban tervező és építető felelőssége egyaránt nagy; nem szabad felélnünk a rekreációt lehetővé tevő táji értékeinket, környezetünk hatékony védelme érdekében pedig szükséges elődeink alkotó és értékmentő tevékenységét megismerni.

A Balaton-környék országos jelentőségű régió, melynek rekreációs célú hasznosítása jelentős nemzetgazdasági tényező. Bár a terület rendkívül heterogén adottságokkal bír, eleink viszonylag korán felismerték, hogy a táj hasznosítása, alakítása és védelme összehangolt, egységes koncepciót kíván. Jelen írásomban az egyes korszakok szakmai folyóiratainak, publikációinak tükrében vizsgálom a Balaton-parti, regionális léptékű építészeti és tájalakítási koncepciókat és kísérleteket.¹ A regionális léptékű problémafelvetések mellett a városrendezési terveket és épületeket csak a problémák és megoldási kísérletek illusztrációjaként említem meg, a teljesség igénye nélkül. Természetesen egy adott régió építészete csak a kor és a hely társadalmi, gazdasági, politikai, természeti dimenzióival együtt vizsgálható, ezekre a szakterületekre több helyütt utalok, de ezúttal elsődleges szempont az építészszakma által felvetett problémák és az azokra adott válaszok rekonstrukciója volt, ami alapján elkészíthetővé vált a Balaton rekreációs célú építészetének periodizációja.

(A balatoni fürdőkultúra kialakulása) A római Pannónia megszűnésétől a XIX. századig nem volt jelentős nyaralójellegű építkezés a Balaton-parton. Fürdő reformkori virágzását követően a fejlődést az 1861-ben átadott Déli Vasút indította meg, az első villákat Földváron, Bélatelepen, Almádiban és Keszthelyen építették fel. Az 1890-es években alakult ki a fürdőkultúra új korszaka, és az ehhez kapcsolódó építkezések második periódusa. A tóparton nyaranta egyre nagyobb számban megletelepedő városi polgárság hamar önszerveződő közösségek, fürdőegyesületek alapításába kezdett, 1885-ben életre hívták a Balaton-Egyletet, egy civil összefogást a tó fejlesztéséért, majd 1904-ben létrehozták a Balaton Szövetséget, amely már a modern településfejlesztés előképének tekinthető.

Az első világháború után a fejlődés lelassult, miközben az új országhatárok és a valutáris gondok miatt a turizmus számára sokáig csak a Balaton maradt elérhető. 1925-ben létrejött az első országos turisztikai egyesület, az Idegenforgalmi Érdekeltségek Szövetsége, az 1929. évi XVI. tc alapján pedig a Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottság, mint az első regionális szervezet lett a tó partja mellett fekvő gyógy- és üdülőhelyek ügyeinek egységes irányítója. A gazdasági világválság bizonyos mértékig visszavetette a belföldi turizmust, de a gazdasági konszolidációt követően a forgalom ismét fellendült a tóparton.

(Erősödő szakmai jelenlét a tóparton, 1931–1940) Az építész szakma a harmincas évek elejétől kezdett el tudatosan foglalkozni a balatoni építkezések problémáival. A végzettség nélküli helyi kőművesek és iparosok tömegével építették az egyszerűbb nyári lakokat, miközben a korábban érintetlen déli part kezdett egyre sűrűbben beépülni. A korszak építészeti stílusirányzatai vegyesen, sokszor egymás mellett képviseltették magukat. Az

egyre zavarosabb összkép és a települések rendezetlen jövője a szakma figyelmét is a tóra irányította. A Magyar Mérnök- és Építész Egylet 1931-ben értekezletsorozatot szervezett *Balaton-fejlesztés* címmel. A konferencia első alkalommal foglalkozott a rekreációs fejlesztések szempontjából egységesen a Balatonnal, mint táji és építészeti problémával.

1930-ig a legtöbb nyaraló, szám szerint 300 Almádban épült, őt követte Füred, Révfülöp, Keszthely és Lelle 200-250 nyaralóval. A legkevesebb Zánkán, Edericsen és Akaliban épült, településenként 5 nyaralót jegyeztek. A legtöbb szálló Füreden, Keszthelyen és Siófokon üzemelt. Az egyenlőtlen területi fejlődésben meghatározó volt a közlekedés, elsősorban a vasút szerepe. A Duna–Száva–Adria Vasúttársaság megértette a közlekedés szerepét a tó fejlődésében, és külön gondot fordított a Balaton-parton a vasút tájba illesztésére. A látványos vonalvezetés mellett a típusterveket mellőzve egyedileg alakították ki az állomásépületeket, melyeket parkokkal, ligetekkel kapcsoltak a településközpontokhoz.

A gyors ütemben bővülő fürdőtelepek zavaros összképe mellett problémát jelentett, hogy a főforgalmi útvonalak a telepek centrumait metszették át, miközben a vasútvonal egy-két esetet kivéve valamennyi fürdőtelepet elvágtatta annak éltető erejétől, a vízparttól. Ha eddigre épült is néhány szálloda, azok a szűkre szabott állomás előtti téren zárt sorban álltak, a parkokat, parti sétányokat rossz helyen, rendezetlenül alakították ki, a kirándulásra is alkalmas környező erdőket pedig nem kapcsolták össze a település zöld felületeivel.

A kor szakemberei a fürdőtelepek kialakításánál természet, táj és épített környezet tökéletes összhangját tartották a legfontosabbnak. A nyugati példákat, elsősorban a Genfi-tó partvidékét, csak kismértékben tekintették előképnek, mivel a hegyvidéki tavak jellege, természetes helyzete különbözik a Balaton környezetétől. A tóparti településekkel foglalkozó ajánlásaikban megfogalmazták; legegyszerűbben, leggazdaságosabban a természetes adottságok figyelembevételével kell a tájat alakítani; „fő cél a Balaton, két kitért kar, egyetlen derűs tekintet legyen az egész fürdőtelep a tó felé.”²² A telepek elrendezését az akadályoknak látszó alakulatok, sziklák, dombok, patakok nem feltétlenül akadályozzák, inkább izgalmas eszközöket kínálnak az *érdekes kialakítások* számára.

A szakkikkekben felhívták a figyelmet, hogy az üdülőtelepek tervezésénél centrumokat kell kijelölni, mely a társas élet és a szórakozás helyszíne lehet. A parton a már meglévő sétányok mellett további kialakítását javasolták, ahol teraszokkal a víz fölé nyúló szállodák, zöld felületek, sportpályák és játszóterek várják a kikapcsolódni vágyókat, a települési központ ligetes parkjában pedig szabadon állhatnak az olyan közintézmények mint amilyen az iskola, a mozi, vagy a közbiztonság szervei. A nyugalmat kereső nyaralóépületek és villák elhelyezését a zajos települési magtól távolabb, a közúti és vasúti közlekedéstől 30-30 méteres zóldsávval védve javasolták kialakítani. Bár szükség lett volna a tóparti települések rendezési terveinek sürgős elkészítésére, de ez néhány települést, mint például Balatonföldvárt leszámítva csak később indulhatott el.

A nyaralás megváltozott életformája új kihívások elé állította a tervezőket, mivel sem a korábbi nagypolgári balatoni villák, sem a helyi vernakuláris építészet nem tudott követni mintát adni. Az építések egyetértettek abban, hogy csakis az éghajlat, az életmód és a helyi anyagok alapján lehet a környék sajátos építészeti karakterét kikísérletezni. A tervezési elvek kidolgozásánál figyelembe vették a szélirányt, a benapozást, a veranda szükségességét, és az egyszerű és olcsó építőanyagokat propagálták. A környéken a téglá mellett a permi vörös homokkő állt helyi építőanyagként rendelkezésre, Kiss Tibor építész szerint ez utóbbi jellegzetesen képviselhetné a balatoni házat, „sajnos távolról sem alkalmazzák annyit, mint megérdemelné.”²³ A vörös homokkővet Alsóörs, Kővágóörs, Révfülöp kőbányáiban fejtet-

ték, napjainkra teljesen leálltak a kitermeléssel. A kő és téglá mellett a hajmáskéri és füredi murva valamint a nád állt rendelkezésre. A regionális lehetőségek és a modern építészet összehangolását északnémet és holland példák publikálásával támasztották alá.

Érdemes kiemelni Kotsis Iván egyetemi tanár munkásságát, aki épületeinek megtervezése mellett a regionális adottságokhoz igazodó nyaraló tervezési elvek kidolgozására és publikálására is nagy hangsúlyt fektetett. *Művészet a balatoni építkezésekben* című értekezésében megállapítja, hogy egy nyaralótelep építőművészi összehatásához két dolog szükséges: egyénenként művészi munkák legyenek, és egymáshoz való viszonyukban harmóniában álljanak „kiképzésbeli egység révén”. A már említett párhuzamosan virágzó stílusirányzatokat ő is kiemeli, mint megoldandó problémát. Véleménye szerint a XIX. század második felétől megszűnt a stílusbeli egység, ma már egyszerre művelik a történelmi (barokk vagy klasszikus), a magyaros (népi elemek interpretálása) és a korszerű (haladó felfogású) stílust, ezért az egymás melletti házak közt komoly megjelenésbeli eltérések is adódhatnak, és ez zavaros települési összképet eredményez. Érdekes meglátása, hogy ez a vegyesség kulturális sajátosság, véleménye szerint nyugatról kelet felé csökken a települések homogenitása. Tirolban még látni véli, de Bécs környékén már elveszőben van. „Ez a heterogén tarkabarkasága az épületeknek, úgy vélem nem véletlen, hanem összefügg a mi geográfiai helyzetünkkel és ama sokféle befolyással, amely alatt mi nyugatról, északról és délről állunk”⁷⁴

A szakma egyetértett abban, hogy a települési összkép zavarosságán csak jó építőművészek alkalmazása segíthet. Megjegyzik, hogy a közvélemény szerint egy tervezőépítész bevonása emeli az építkezések költségét, valamint reményüket fejezték ki, hogy az általános műveltség emelkedésével és a nyugati utazások hatására a megbízóknak ízlése és igénye lesz az építészre. Az 1931-es konferencia fordulópontot jelentett a tópart építészetében, melynek hatására Siófokon megrendezték a *Hogyan építsünk?* országos kiállításorozat balatoni bemutatóját, 1935-ben pedig mintatervek készítésére tervpályázatot írtak ki, ezzel segítve a nyaralóépítkezések színvonalának emelését. A BIB felismerve az építkezések fontosságát Siófokon műszaki kirendeltséget létesített, ahol szakemberek végezheték el a felülbírálatot. Bár az országban másfelé is módot adtak a szabályzatok arra, hogy a beadványi tervekét átvizsgálják, de ezt vidéken mindenhol majdnem kizárólag jogi ügyekkel foglalkozó hatósági személyek végezték, egyedül a Balaton partövezetben bírálták felül építészek az építkezéseket.

(A háborús évek befejezetlen tervei, 1941–1944) A Balaton-ügy átfogó rendezése 1941-ben merült fel újból, a Balaton „új és méltó versenytársa” Erdély lett. Bár az ezt megelőző 6-8 évben jelentős beruházások történtek és az építésrendészet munkássága is eredményesnek bizonyult, a publikációk rendre megállapítják, hogy még mindig alacsony az építkezések színvonala. Továbbra is fenntartják a szakma részéről azt a már korábban megfogalmazott véleményt, hogy szükség lenne egy Balaton-környéki rendezési terv elkészítésére és elfogadására. Az 1937. évi VI. tc. korábban már rendelkezett a fejlesztési és rendezési tervek elkészítéséről, és bár ez alapján az üdülőhelyek elkezdték előkészíteni a terveket, a háború végül megakadályozta a településrendezési elképzelések megvalósítását.

1944–1945-ben szinte teljesen megszűnt a turizmus, a tóparti létesítmények többsége elpusztult. A MÁV kocsiparkjának csupán 40%-a maradt üzemképes, a balatoni hajóflotta jelentős része megsemmisült vagy üzemképtelen volt. Bár eközben még hatalmas infláció is nehezítette az amúgy is küzdelmes életet, mindennek ellenére a magánzárlatok és panziók újra megkezdtek működésüket, vendégeik főleg hivatásból utazók voltak.⁵

(Elképzelések a háború után, 1945–56) A háborút követő években a főváros helyreállításán és a szociális problémák megoldásán volt a hangsúly, a Balaton fejlesztése háttérbe szorult. Egyedül Dr. Tóth János állt elő egy sajátos javaslattal, mely a problémák gyökerét a Balaton felett osztozkodó 3 megyében látta. Szándékai szerint létre kéne hozni egy egységes Balaton vármegyét, majd a városrendezési törvény hatálya alá kéne vonni az összes települést. A tóparttól 250 m-es mélységben csak azok a települések maradhatnak meg, amelyek tájképi szempontból *szépitik* a Balatont. Ez a meglehetősen grandiózus és bizarr elképzelés, mely jól tükrözheti a háború utáni hangulatot, a korabeli sajtóban visszhangtalan maradt.

Az ötvenes évek elejéig, bár az Országos Tervhivatalban voltak kezdeményezések, nem került napirendre a Balaton-fejlesztés ügye. Először Kisléghi Nagy István *A Balaton-táj fejlesztése építészeti szempontból; tárgyalási alapul szolgáló javaslat a MÉSZ részére* című kiáltványa jelezte, hogy a téma ismét előtérbe került. Az egykoron luxusnak számító Balaton-parti nyaralás ekkorra már tömegigény lett, előre vetítve a kor társadalompolitikájának következményeit. Kisléghi Nagy István felismerte, hogy a korábbi Balaton vármegye gondolattal szemben a probléma nem oldható meg a közigazgatás átszervezésével, mert az túlnőne a megyei szervezet kapacitásán. A sajátos helyzetben lévő régió egy új, törvényileg külön szabályozott testület felállítását igényelte, melyben a feladatot megoldani képes szakemberek dolgozhattak. Az építész szerint az új irányítószerv feladata kettős: „védeni, ápolni, fejleszteni az adottságokat”, illetve megteremteni azokat a kereteket, amik az üdülést kultúrfokon lehetővé teszik.

A tóparti fejlesztéseket meghatározó Regionális Terv elkészítéséhez kitűnő alapként rendelkezésre állt a korábban az Országos Tervhivatal keretein belül már megkezdett Balatoni Regionális Terv (tervezők: Jankovich István és Zákonyi Ferenc). Az építészek felismerték, hogy az átfogó regionális elvek alkalmazását települési szinten csak a helyi rendezési tervekkel lehet elérni. 1957-ben még csak 3 településnek volt általános rendezési terve, ezért a tó körüli települések részére sürgősen el kellett készíteni a településszerkezeti vázlatokat, később ez a dokumentáció segítette a tervezett épületek beépítési terveinek megfogalmazását.

A fejlesztéseket megelőzően újjászervezték a Balatoni Intéző Bizottságot (BIB). Az Építésügyi Minisztérium Város- és Községrendezési Főosztálya 1957 elején a VÁROSTERV-nél megrendelte a Balaton regionális tervvázlatát és az ahhoz szükséges vizsgálatokat. A kormányzat felismerve a Balaton népgazdasági és kulturális jelentőségét tekintélyes tervhitelt biztosított a meginduláshoz. Az ÉM a Kormány Titkárságának Tanácsszervek Osztályával és az igazságügy-miniszterrel egyetértésben 1957. április 15-én létrehozta a hatósági jellegű jogkörrel is bíró főépítész munkakört. Feladata az építésügyi hatóságok (járási és megyei tanácsok) felé minden engedélyezési kérdésben véleményt adni. A főépítész fegyelmi hatósága az építésügyi miniszter volt, akkoriban mind a regionális tervezés, mind a főépítészség előképek nélküli feladatnak számított.

A MÉSZ kezdeményezésére a szövetség tagjaiból patronáló mozgalom alakult, a segítségnyújtásban részt vett a Műszaki Egyetem több tanszéke is. A mozgalomban 40 építész-mérnök vállalta egy-egy település patronálását, a résztvevő építészek társadalmi munkaként szaktanácsokkal, illetve konkrét javaslatokkal, tervvázlatokat látták el a településeket. A patronálók közt megtaláljuk a Regionális Terv kidolgozóit; Kisléghi Nagy István ÉM főmérnököt, Farkas Tibor főépítészt, Bérces István és Polónyi Károly BIB főmérnököket, valamint a Magyar Építőművészek Szövetségének több tagját; Callmeyer Ferencet, Kiss Tibort, Farkasdy Zoltánt és Preisich Gábort.

(Az első regionális tervvázlat elkészítése, 1957) A regionális tervezésnek korábban nem volt kialakult metodikája, ezért a Balatoni Regionális Terv elkészítésekor a módszertan folyamatos kidolgozása is a tervezők feladata volt. A terv három „tervlapból” állt. Az „A” lap tartalmazta a terület-felhasználást, a települések jellegvázlatát, a vonalas és a településtől független létesítményeket. A „B” lapon a mezőgazdaság fejlesztése, az ellátó területek, a szűkebb tervezési területek (üdülőhelyi területek és ösközségek) befogadóképességének és a fejlesztés számszerű adatainak meghatározása szerepelt. A „C” lapon a fejlesztéshez szükséges közműterveket ábrázolták. A program része volt még egy gazdasági értékelés, valamint a megvalósítást elősegítő és biztosító szabályzatok, intézkedések megfogalmazása.

A program alapeszméje 3-5 éves távlatban az üdülés fejlesztését határozta meg, és az ország gazdasági helyzetéhez képest reális elgondolásokat tartalmazott: első lépés egy általános mosdatás, majd az ezt követő 3 év alatt szerették volna elérni a hétfégi üdülő forgalom kielégítését, a nagy és korszerű strandok építését, az étkezési lehetőségek biztosítását és a különböző fokozatú campingek és motelek építését.

A terület-felhasználás meghatározása során megpróbálták a települések természetes jellegét figyelembe venni. Elsősorban idegenforgalmat lebonyolító, szórakozó és gyógyhelynek számított Balatonföldvár, Füred, Hévíz, Keszthely. Kiránduló célként Tihanyt, Badacsonyt és Szigligetet jelölték meg. Az üdülőtelepek többsége tömeglecsapoló hely volt, ezek mellett a tervben két új települést is kijelöltek; Badacsonytomajt, ami a kőbányaszat felhagyásával válhatott üdülőterületté, valamint a Győröktől keletre fekvő beépítetlen területet, aminek Ausztria felé biztosított gyors összeköttetése a külföldi turisták számára válhatott vonzóvá. A koncepció része volt még a településtől független légi, vízi, szárazföldi vonalas létesítmények, vitorlásokikötők tervezett hálózata.

A regionális koncepció elvei épületekre lebontva érvényesülhettek. Például a tihanyi strand tervezésénél figyelembe vették, hogy a regionális koncepció szerint ide elsősorban egynapos turizmus érkezik, főként hajóval. Ezért a strandot a kikötő mellé telepítették, az öltözőegységeket pedig gyors áteresztőképességgel alakították ki, hogy a délután induló hajó kürtjelére a strandolók gyorsan átöltözve elérjék még a járművet. Ezzel szemben például a siófoki strandot az egész napos fürdőzés igényeinek és szolgáltatásainak megfelelően alakították ki.

A Regionális Terv sikere a rendezési terveket készítő személyes művezetésében és építhetőségi tevékenységében rejlett. 40 településen hetenként 100 db engedélyt kellett átvizsgálniuk, ebből átlagosan 65 esetben indítottak szabálysértési eljárást. A regionális terv készítői többször hangot adtak véleményüknek, mely szerint *a tervek rendkívül szegényes és kulturálatlan megoldásokat tartalmaznak*. Ennek oka, hogy a magánépítményeket általában helyi kisiparosok tervezték. A minőség javítása érdekében minden héten az előre megjelölt időpontokban és helyszíneken tanácsadói napot tartottak. Munkájukat a MÉSZ patronáló mozgalmában résztvevő építészek segítették.

(A program gyakorlati alkalmazása, 1957–60) Az első három évben a bázislétesítmények, a területrendezési munkák és a későbbi fejlesztések megalapozása készült el, a látványos beruházások a 60-as évek elejétől valósulhattak meg. A beépített és beépítésre szánt területek körülhatárolásával számíthatóvá vált a kedvező és maximális tóparti népesség. A tervezők által sokat hangoztatott tézist, miszerint a Balaton befogadóképessége véges, sokan nem hitték el, illetve későbbre várták a telítettség elérését. Épp ezért a tervezők a túlnépesség kockázatának csökkentése érdekében garanciákat építettek a tervbe: bevezették a védőövezet fogalmát (ez a tóparti, különösen az északi parti települések teljes külterületét

lefedte). A külterületi földingatlan nem lehetett 2000 m² alatt, többek közt ezzel akadályozták meg a történelmi szőlőterületek elaprózódását. További tóparti építési és fásítási tilalmi övezeteket alakítottak ki, így biztosítva, hogy az északi parton utazó 10-15 km-enként a tóra lásson a vasútról. A tervezők szándéka az volt, hogy a parti települések ússzanak egy nagy és összefüggő zöldterületben, és az északi parton ne kússzanak fel a domboldalra (Almádiban és Füreden ez már nem volt tartható).

A BIB 20 éves terve a térség túlnépesedését hivatott megakadályozni a fő keretszámok előirányzatával. A beépíthető területek volumenének meghatározásával számíthatóvá vált a 80-100 hektáronkénti laksűrűség. 1960-ban 93 000 fő állandó lakos élt a Balaton-környékén, a terv 45 000 fő további növekedéssel számolt. A nagyüdülők és szállók befogadóképességét 40 000 főről 107 000-re, a campingekét 7000 főről 36-40 000-re, a magánnyaralókékat 60 000 főről 150 000-re kívánták bővíteni. Számításaik szerint az öslakosságon felül 300 000 ember helyezhető el nyaranta a tóparton. 1973-ig másfél évtized alatt a regionális terv előirányzatának megfelelően 120 000 új férőhely épült a tóparton üdülni vágyók részére. A Regionális Terv a beszámoló tanúsága szerint jónak bizonyult, lényegi módosításra nem mutatkozott igény.

A tervet 1965-ben bemutatták az UIA liège-i kongresszusán, ahol kivívta a nyugati kollegák elismerését és elnyerte az Abercrombie-díjat. A tervezők által felépített rendszer 10 évig működött precíz menetrenddel. Az engedélyeztetések során évente 3000 ügydarabot véleményeztek, a folyamatosan növekvő beruházási szándékokat (pl. vállalati üdülők elhelyezése) igyekeztek a Regionális Terv alapelvei szerint koordinálni. A 60-as években a vízminőség még jó volt, csak a hínár túlzott elszaporodása és a tó fokozódó feltöltődése okozott problémát. A fő gond a partok megvédése és a vízszintingadozás minél kisebb határok közé szorítása volt. Visszaemlékezéseiben Farkas Tibor kiemelte, hogy a résztvevők „kreatív alkata és lelkesedése” mellett a sikerben kulcsfontosságú volt, hogy először és utoljára a területi terveket maguk a tervezők művezethették.

(Kísérletező építészeti alkotások, 1961–67) A balatoni építkezések virágkorát a regionális koncepció megalkotását követő évtized jelentette. A regionális szint elveit átvették a települések általános rendezési tervei, elkészült 42 település egyszerűsített általános rendezési terve, az építésrendszet tekintélye megnőtt. A főépítész véleményének két szempontja a telepítés elve és az épület szerkezeti, építészeti minősége volt.⁶

Az új épületek terveit az ország nagy tervezővállalatainak (IPARTERV, KÖZTI, ÁÉTV) vezető építészei tervezték. Még 1956-ban átadták az akkor még hivatalos szocreál építészeti jegyeit mutató Meteorológiai Observatórium és Viharjelző Állomást Siófokon (Molnár Péter), de a központi balatoni fejlesztések megindulása már a szocreál építészeti kényszernek elvetésével esett egy időbe, így a fiatal építészek számára izgalmas kísérletezésre nyílt lehetőség. A kibontakozó modern építészeti útkeresését mutatja az 1962-ben megnyitott, Callmeyer Ferenc által tervezett Tátika étterem Badacsonyan, valamint a Polónyi Károly tóparti motel épülete Tihanyban. Utóbbinak a hotelek terén is kiemelendő alkotása a Czigler Endrével tervezett siófoki szállodasora (1962–66), de Polónyi előre gyártott tartókat is kidolgozott a Balaton-parti szezonális építmények típusszerkezeteként, az így felépített öltözők, strandépületek és büfék a balatoni építészeti jellegzetes építményeivé váltak.

Az első években csak a magánépítkezések terén mutatkozott mérsékelt eredmény; nem tudták az engedély nélküli építkezéseket felszámolni, hiányoztak a korszerű tervek. A minőség javítása érdekében a Regionális Terv kidolgozói ajánlásokat tettek az építéshatóság létszámának minőségi emelésére, a szabálytalan építetők és kivitelezők sajtóban történő publikálására, valamint a szakmai szervezetek által új típustervek kidolgozására.

A balatoni nyaralóépületeket bemutató írásokban Kotsis Iván korábbi elveire hivatkoztak. Ezek szerint a nyaraló sajátos életforma; olcsó, praktikus épületek kellene, amik környezetükhöz alkalmazkodnak. A népi építészet egyszerűségét példaértékűnek tekintették, de szerintük ez nem vezethet formamásoláshoz, mert más a nyaraló rendeltetése. A költségek miatt érdemes volt még a kőben gazdag Balaton-felvidéken is téglából építkezni. Megjegyzik, hogy a nyaralás mint életforma a háború után jelentősen átalakult. A Balatonra utazók kevesebb időt, mindössze 2-3 hetet töltenek a tó mellett. Az üdülők idejük nagy részét a szabadban töltik, a házban csak meghúzódni szeretnének. „Tudomásul kell vennünk, hogy az üdülőterület nem vadon, hanem sűrűn települt táborhely. Tehát az egymáshoz alkalmazkodás térben és formában feltétlen követelmény.”⁷

A fent vázolt probléma megoldására hétvégi ház pályázatot írtak ki.⁸ Az ÉM kiírása korszerű kisnyaraló tervek készítésére vonatkozott, melynek alapján a Belkereskedelmi Minisztérium előre gyártott és összeszerelhető épületeket, illetve épületelemeket bocsáthatott ki, a BIB pedig „kulturált és gazdaságos” tervekkel láthatta el a Balaton mentén építeni szándékozókát. A beérkezett pályaművek hazai anyagokból előállítható, bővíthető kisnyaraló megoldásokat tartalmaztak. A pályázók zöme hagyományos anyagok felhasználásában gondolkodtak, de voltak, akik új szerkezetek, új anyagok üzemszerű előállítását javasolták. A két I. díj egyikét Farkasdy Zoltán, Balla Gyula, Halmágyi Károly hagyományos anyagokból szinte hátizsákban helyszínrre cipelhető nyaralóterve kapta, míg a másikat Mandel Tamás és Tenke Tibor három ütemben azonos elemekkel bővíthető hétvégi háza érdemelte ki. A pályázat anyagából és további megvalósult példákból a nyaralóépítéset korszerű megoldásainak elterjesztése érdekében kiadványt szerkesztettek.⁹

(A regionális koncepció fellazulása, 1968–79) A hatvanas évek végére megváltoztak a tóparttal kapcsolatos fejlesztési és társadalompolitikai elképzelések. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése mellett új tanácstörvényt és földtörvényt fogadtak el. A BIB tervhatósági szerepköre és az ÉM által kinevezett főépítészek feladata megszűnt. Ezzel egy időben a Minisztertanács kötelezte a minisztert a Balatoni Központi Fejlesztési Program elkészítésére (BKFP, 1970).

Bár a program keretében 1975-ig kiépültek a közművek, folytatódott a közlekedésfejlesztés, és ebben az időszakban épült fel a zánkai úttörőváros Kiss Imre tervei szerint, azonban ekkorra már mutatkoztak a változás jelei is. A társadalompolitika az életszínvonal emelését erőltette, amelynek fontos eszköze volt a balatoni telek és nyaralás biztosítása. Egyre szélesebb körben indult meg a külterületi földosztás, ami hozzájárult a történelmi szőlőterületek elaprózódásához, hiába volt jó és működő a központi program és érvényes az eredeti Regionális Terv, az átfogó koncepció képviselőjére, helyszíni művezetésre nem volt szerv. A Balaton-ügy megtorpanni látszott; egyre romlott, torzult a kép.

(Ökológiai szemlélettel a vízminőség romlásának megakadályozására, 1980–89) A nyolcvanas években a víz fokozódó romlása háttérbe szorította a túlnépesedés és az építészet problémáját. A korábbi főmérnök, Farkas Tibor és Plósz Sándor vezetésével kidolgoztak egy átfogó, ökológiai szemléletű javaslatot a vízminőség javítására, de ezzel egy időben egy másik, új regionális rendezési tervet is elfogadtak. A *Balatoni Üdülőkörzet Regionális Rendezési Terve* 1977–80 között készült el, majd 1985-ben módosították. Kotsis Lajos célja a vízparti térségek fokozatos fellazítása és a túlnépesedés visszafogása volt, de a vízügyi kérdésekkel már nem foglalkozott. Az egykori komplex regionális terv szellemisége kettészakadt, az átfogó ökológiai szemlélet háttérbe szorult. Az új terv végrehajtási programja a Balaton-táj kisebb sérüléseit ugyan gyógyította, de a mélyebb problémákkal szemben tehetetlen volt.

A vízminőség romlásával a balatoni üdülés alapját érte támadás. Az ökológus szemléletet figyelmen kívül hagyva nem kutatták a Balaton vízminőségét, sokáig nem volt hidrobiológiai kutató intézet sem. A problémát az eutrofizálódás, a víz termőképességének növekedése okozta. A tudósok felismerték, hogy a megoldás a növényi tápanyagok víztől való távoltartása lett volna, hisz a környék patakjait, vizeit sok helyen betonlapokon, nádasok átvágásával vezették a Balatonba. A kutatás sokáig ellenállásba ütközött, így nem tudták igazolni a módszer helyességét. A később Badacsonytomajon létrehozott kutatóbázis nemzetközi jelentőségű eredményeket ért el, bizonyítva a tudósok korábbi feltételezéseit. A tápdús vizek medren kívüli visszatartásával, az öntisztulás elősegítésével sikerült javítani a vízminőségen. 1982-ben Farkas Tibor és Plósz Sándor újabb javaslatot dolgozott ki, de a Balaton vízminőségével összefüggő hosszú távú fejlesztési programot nem publikálhatták. Munkásságuk nagyban hozzájárult ugyanakkor ahhoz, hogy sikerült több összehangolt intézkedéssel elősegíteni (pl. környező települések szennyvizének tisztítása, nádasok megóvása a rendszerváltás idejére a vízminőség javulását), ezzel párhuzamosan a tóparti népesség tovább növekedett és bőven a Balatoni Regionális Terv által számított egyensúlyi maximum felett járt már.

(Tervek, törvények és koncepciók az elmúlt két évtizedből) A rendszerváltást követően átalakult a közigazgatás rendszere, létrejöttek az önkormányzatok és több, korábban összevont település vált önállóvá. A berlini fal leomlásával és a szocializmus megszűnésével a turizmus is átalakult. A korábban a Balaton-parton találkozó kelet- és nyugatnémet turisták száma lecsökkent, a magyarok pedig a szabad utazás lehetőségét kihasználva nyugatra, főként a tengerpartra mentek nyaralni. A gazdasági nehézségek visszavetették a tóparti fejlesztéseket. A korábbi állami tulajdonú üdülőket privatizálták, az új, profitorientált beruházók érdekeivel szemben az egységes tóparti stratégia kevésbé volt érvényesíthető. A Balatoni Szövetség gyors újjászervezését követően 1993-ban létrehozták a Balaton Regionális Tanácsot (BRT), majd jogutódjaként a Balaton Fejlesztési Tanácsot (BFT), 2000-ben pedig életre hívták a Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Kht.-t.

Az elmúlt két évtizedben számtalan törvény és határozat született, ezek hatékonysága azonban vitatható. 1995-ben kormányrendeletet adtak ki a Balatonnal kapcsolatos kormányzati feladatok koordinációjáról, 1999-ben elkészült a *Balatoni Kiemelt Üdülőtérület Hosszú Távu Területfejlesztési Koncepciója* első üteme, 2000-ben került sor a CXII. tv., az ún. *Balatoni törvény* megalkotására és elfogadására, ezt követően dolgozták ki a *Balatoni Régió Stratégiai Fejlesztési Programját*, 2007-ben pedig elfogadták a *Hosszú Távu Területfejlesztési Koncepció* második ütemét, mely már 2020-ig irányozza elő a szükséges beavatkozásokat. A Balatoni törvényt 2000-ben felülvizsgálták, 2008-ban pedig módosították. A törvények, tervek és fejlesztési koncepciók ellenére a szándékok megvalósítására a korábbinál szűkebb gazdasági lehetőségek állnak a térség rendelkezésére, a beruházók érdekei sokszor a regionális fejlesztési célokkal ellentétesek vagy más irányúak.

A fent vázolt törvényalkotási folyamat és a stratégiai tervezés célja a táj hosszú távú fejlesztése volt. A privatizáció eredményeként rengeteg új földtulajdonos jelent meg, akik termőföldként kapott területeiket lakó vagy üdülőingatlanként több százszoros áron kívánták értékesíteni. A tulajdoni, gazdasági és társadalmi változások új területrendezési szemléletet igényeltek. A Területrendezési Szabályzat előírja településenként a vízpart rehabilitációs szabályozási terv elkészítését a tájkaraktert kifejező, erősítő építészeti megoldások elterjesztése érdekében. A terv kettős célja a zöldfelületi jelleg megőrzése és a turizmus fejlesztése, amivel a természetközeli, üdülési, turisztikai vonzerők további értékcsökkené-

se mihamarabb megakadályozható. 2006-ban a népességi adatok szerint az állandó lakosok száma 260 505 fő, míg az üdülőlakosok száma 172 846 fő. Ezen felül évente 1 174 162 fős a vendégszám, és átlagosan 3,8 napot töltenek a tóparton.

(*A kortárs építészet kihívásai*) Az utóbbi években jelentősen átalakult a turizmus szerkezete, az érdeklődők új értékeket fedeztek fel a tó környezetében. A népi építészet és a népművészet révén hangsúlyossá vált a Balaton kultúrtáj jellege és nagy népszerűsége tett szert a Káli-medence, egyre több nyaraló épül a tóparttól távolabb eső, de festői panorámájú Balaton-felvidéki hegyoldalakon. A korábbi termelőszövetkezetek helyén megjelenő kistermelő borászatok megalapozták a minőségi borturizmust, az új, vendéglátásra is alkalmas borászatok megtervezésében neves építészek vettek részt, az elkészült épületek nemzetközi elismerést és díjakat érdemeltek ki.¹⁰

A vitorlássport egyre növekvő népszerűsége új kikötők építését, illetve a meglévők bővítését követelte meg, az új hajótulajdonosok részére a kikötők mellett komfortos szálláslehetőségeket kellett kialakítani. 1992-ben az időközben külföldön is elismertséget szerző Polónyi Károly hazatért, és a Mahart támogatásával nemzetközi építészhallgató workshopot szervezett *Marinalánc a Balatonon* címmel, melynek során 7 eltérő karakterű település (Badacsonyi, Almádi, Füred, Siófok, Szemes, Balatonföldvár és Szigliget) kikötőjének a fejlesztését dolgozták ki.¹¹ Az elképzelések sajnos csak tervek maradtak, később más koncepciók mentén kezdték el a kikötők átépítését és a szolgáltatások bővítését az új évezred elején.

Új minőséget képviselnek a tóparti ingatlanpiacon az apartmanházak. Míg sokáig a hétvégi ház és a saját kert volt a vonzó a zajos városban élők számára, mára megváltoztak az igények. A városban kertes, családi házban lakóknak a Balaton-parti ház és kert csak fölös gond, mely időt és energiát igényel. Ők leginkább a tengerparti életformához hasonlóan idejük nagy részét intenzíven a strandon, a vitorlásukban vagy a szórakozóhelyeken szeretnék eltölteni, a lakóhely csak éjjeli menedék. Az apartmanház funkcionálisan leginkább a városi lakóparkokkal rokon, a Balaton-parti ingatlanpiacon megjelenő új minőség a saját tulajdon előnyeit ötvözi a minimális fenntartási igénnyel. A piacon lezajló változás összefüggést mutat a nagyvárosban lezajló társadalmi, strukturális átalakulás és a nyaralás, a szabadidő térigénye közt.

Az egykoron sokat hangoztatott szezonális és ebből fakadó egyszerű szerkezeti kialakítás helyett ma már egyre több a téli-szerű hétvégi ház, melyek léptéke, funkcionális kialakítása és komfortfokozata a családi házakéhoz kezd hasonlítani, bár az alaprajzi elrendezésben az intenzív kertkapcsolat és a fedett-nyitott átmeneti terek hangsúlyossága mégis egyedi karaktert adhat a mai nyaralóépületeknek. Ezzel együtt az építészeti minőség továbbra is heterogén, a szuburbánus térségekre jellemző vegyesség a tóparti nyaralóépítészetet is áthatja.¹²

A mobilitás növekedésével az állandó lakosság összetétele is megváltozott, Siófok és a Balaton keleti medencéje mára a főváros tágabb agglomerációjává vált. A településközpontok rehabilitációi közül példa értékű lehet Balatonfüred rendezése és fejlesztése. A parti sétányt szegélyező új épületeket a klasszicista városmághoz illeszkedve egységes karakterrel alakították ki.

A jelenkori építkezések fenti példáin túl különböző beruházó cégek részéről számtalan grandiózus elképzelés látott napvilágot az utóbbi évtizedben, melyek közt kül- és belföldi befektetőket egyaránt találhatunk. A látványos víziók felvázolásából azonban mindezidáig az építés és tájépítés szakmát kihagyták, így csak remélhetjük, hogy a megbízóknak idővel érdekük lesz a minőségi építészet. A táj alakítása mindannyiunk közös ügye és felelősége, szükség van a társadalmi párbeszédre és a jövő elképzeléseinek megvitatására.

A Balaton-parti építkezések tükrében egy átalakuló társadalom képe rajzolódik ki, miközben a sokáig természeti vagy vernakuláris tájként kezelt Balaton-környék az emberi tevékenységek térhódításával egyre látványosabb átalakuláson megy keresztül, az urbanizációt elmosódó határok és összekeveredő területi identitások jellemzik, ami újabb és újabb kihívások elé állítja a tópart építészetét. Ember és természet érzékeny szimbiózisa e páratlan kultúrtáj, építő, fejlesztő tevékenységünkkel ügyelnünk kell a Balaton-környék értékeinek megővésére.

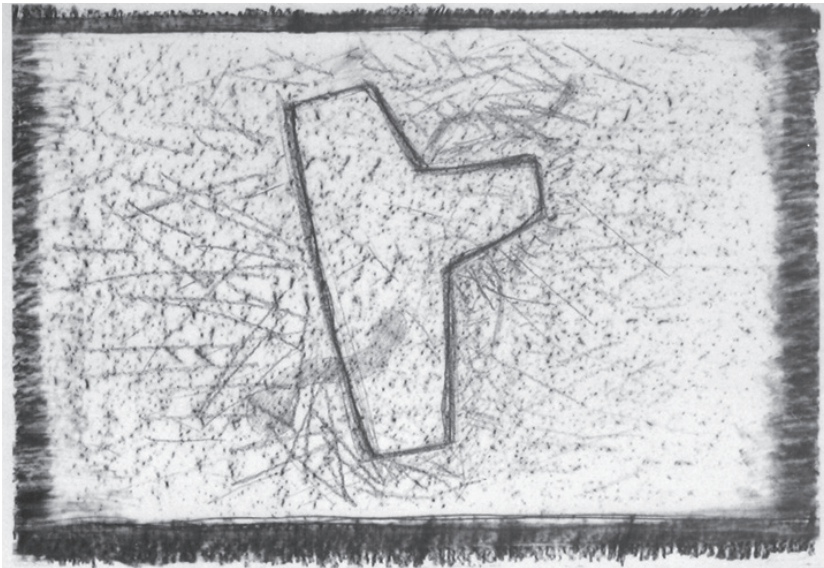
IRODALOM

- Antal Dezső (szerk.): *Balaton. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet által 1931. február 9. és április 16. között rendezett balatoni értekezlet sorozat anyaga*. Kiadja: Tér és Forma, Budapest, 1931.
- Callmeyer Ferenc – Rojkó Ervin: *Hétfélg házak-nyaralók*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1972.
- Déry Attila – Merényi Ferenc: *Magyar Építészet 1867–1945*. Urbino, Budapest, 2000.
- Farkas Tibor visszaemlékezései a Regionális Tervvázlatról (kézirat).
- Farkas Tibor: Beszámoló a Balaton-fejlesztés hatéves munkájáról. *Magyar Építőművészet*, XI. (1963): 5. pp. 1–57.
- Farkas Tibor: A Balaton üdülőtáji fejlesztésének másfél évtizedéről. *Magyar Építőművészet*, XXII. (1972): 3. pp. 36–39.
- Ferkai András – Simon Mariann – Lévai-Kanyó Judit (szerk.): *Családi házak*. Terc Kft., Budapest, 2009.
- Kerékgyártó Béla (szerk.): *Hely és jelentés. Tanulmányok az építészetről és a városról*. Terc Kft., Budapest, 2002.
- Kotsis Iván: *A nyaralók építéséről*. Különlenyomat a Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye 1934. évi április hó 17–18-i számából. Felelős kiadó: Dr. Kotsis Iván, Stádium Rt., Budapest, 1934.
- Illés István (szerk.): *Tavunk a Balaton*. Natura Kiadó, 1981.
- Kotsis Iván: *Életrajzom*. (Szerk.: Práknfalvi Endre) HAP Tervezőiroda Kft. és a Magyar Építészeti Múzeum közös kiadása, Budapest, 2010.
- Lenzsér Péter: *International workshop '92. Marinalánc a Balatonon*. Budapesti Műszaki Egyetem, Bp., 1994.
- Lőrinczi Zsuzsa (szerk.): *Vidéki építészeti kalauz. Magyarország (vidéki) építészete a 20. században*. 6 Bt., Budapest, 2002.
- Nemes Árpád: Balatonvidék rendezési és építészeti kérdései. *Magyar Építőművészet*, (1941): 6. pp. 159–162.
- Pamer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Második, bővített kiadás. Terc, Budapest, 2001.
- Polónyi Károly: *Építész-településtervező a perifériákon. Polónyi Károly retrospektív naplója*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- Sisa József, Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Vince Kiadó, Budapest, 1998.
- Szendrői Jenő – Arnóth Lajos – Finta József – Merényi Ferenc – Nagy Elemér: *Magyar építészet 1945–70*. Corvina Kiadó, Budapest, 1972.
- Tóth Kálmán (szerk.): *Balaton monográfia*. Panoráma Kiadó, Budapest, 1974.

JEGYZETEK

- 1 A téma feldolgozásánál elsősorban az építészszakma érdeklődését reprezentáló korabeli építészeti szakfolyóiratokra és szakkönyvekre támaszkodtam. Az elmúlt száz évet átfogó *Magyar Építőművészet* (jogutódja a *Régi-Új Magyar Építőművészet*) 1903-ban indult, 1907-ig *Magyar Pályázatok* címen, de az 1908-as *Magyar Építőművészet* V. évfolyamként datálta első számát. Az 1918-ig folyamatosan, 1944-ig szakadoz-
- va megjelenő évfolyamok a háború után többféle, kissé eltérő címváltozatban folytatódtak. Ezek, a Major Máté által szerkesztett lapok nem tekinthetők jogutódnak, csak a szellemi örökséget viszik tovább: 1946–49 *Új építészet*, 49–51 *Építés építészet*. 1951-től ismét *Magyar Építőművészet* néven lapja a MÉSZ-nek. A *Tér és Forma* folyóirat (1928–48) épp azt az időszakot fedi le, amikor az *Építőművészet* hosszabb rövidebb ideig többször

- is szünetelt. A folyóirat főszerkesztője volt többek közt Bierbauer Virgil, Komor János és Fischer József, a lap többször kiadót váltott. További forrásul szolgáló folyóiratok: *Magyar Építőipar* (1958–2010), *Városépítészet* (1964–1989).
- 2 *Tér és Forma*, IV. évf. (1931) 2–4. szám, tematika: Balaton (szerk. Antal Dezső).
 - 3 Kiss Tibor: Statisztikai adatok. *Tér és Forma*, IV. évf. (1931) 2–4. szám, tematika: Balaton (szerk. Antal Dezső).
 - 4 Kotsis Iván: Művészet a balatoni építkezésekben. *Tér és Forma*, IV. évf. (1931) 2–4. szám, tematika: Balaton (szerk. Antal Dezső).
 - 5 Nagy Adrienn: A turizmus tendenciáinak vizsgálata Magyarországon. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Tudományos Diákköri Konferencia, Gödöllő, 2007. december 6.
 - 6 Farkas Tibor – Csorba Zoltán: A Balaton-környék építései rendje. *Magyar Építőművészet*, XI. (1963) 5. pp. 58–59.
 - 7 Farkas Tibor: Beszámoló a Balaton-fejlesztés hatéves munkájáról. *Magyar Építőművészet*, XI. (1963) 5. pp. 1–59.
 - 8 Callmeyer Ferenc: Hétvégiház pályázat. *Magyar Építőművészet*, IX. (1960) 1. pp. 23–29.
 - 9 Callmeyer Ferenc – Rojkó Ervin: *Hétfégi házaknyaralók*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1972.
 - 10 Zsuffa Zsolt – Kalmár László: Konyári Pincészet, Balatonboglár, 2006; Kis Péter – Molnár Bea: Laposá Pincészet, Badacsonytomaj, 2010.
 - 11 Lenzsér Péter: *International workshop '92. Marinalánc a Balatonon*. Budapesti Műszaki Egyetem, Bp., 1994.
 - 12 Benárd Aurél: A táj eltűnése. Törökbálint Tükörhegy (esettanulmány). In: Kerékgyártó Béla (szerk.): *Hely és jelentés*. Terc Kft., Budapest, 2002.

A Vajdaság egészségügyének története a török uralom végétől az I. világháborúig

A Vajdaság területe a mohácsi vész után a török és a keresztény hadak átvonulási területévé vált. A lakosság a hadműveletek áldozata lett: elmenekült, a helyben maradottakat a megszállók részben rabságba hajtották vagy különböző járványoknak estek áldozatul. A középkorban virágzó városok (Bodrog, Bács, Zond, Küllöd, Ó-becs, Kanizsa, Szabadka, Szintavér, Pancsova, Versec, Becskerek, Szávaszentdemeter, Újlak), a híres kolostorok (Bodrogmonostor, Bács, Aracs) teljesen elpusztultak, lakosságuk elmenekült. A szárazföldek elmocsarasodtak, vadvizes, lápos-nádas területekké váltak. A korabeli utazók – ha erre merészkedtek – mintegy ötvenféle járványt jegyeztek fel, közülük a legnagyobb pusztítást a malária, feketehimlő, kiütéses tífusz, szifilisz, vérhas (dizentéria) stb. aratta, a vadvizes-nádas vidékeken elviselhetetlen mennyiségben rovarok és kártevők tették kibíráhatatlanná az ott-tartózkodást. Az utazók napokig nem találtak emberi települést és állatokat. A malária annyira elterjedt, hogy az elkövetkező évszázadokban is a legveszélyesebb fertőzés maradt. A Szentszék több alkalommal apostoli látogatókat küldött a mai Vajdaságba (1571, 1581, 1607), jelentéseik képet adnak az akkori állapotokról. A dubrovnikai Ferences-kolostorban őrzik Bartolomeus *Kašić* jezsuita szerzetes V. Pál pápának írott jelentését, amely 1612–1618 közötti időszakban született. (Fél évszázaddal később Edward Brown angol orvos is ezen a tájon járt, és *Kašić*hoz hasonló tapasztalatokat szerzett.) Bartolomeus barát gyakran az éj leple alatt, kereskedőnek álcázva utazott, pontos leírást adott a veremházakban élőkről, nyomorukról és a megszálló hadsereg kegyetlenkedéseiről. Szinte ezek folytatásai a vatikáni levéltárban őrzött Benic Marian ferences szerzetes és belgrádi püspök olasz nyelvű jelentései az 1651 és 1673 közötti időszakról. Ebben az időszakban a ferences szerzetesek lelki gondozás céljából járták a vidéket, pontosan leírták a tapasztalt betegségeket, szerény gyógyító ismereteikből tanácsokat és különféle gyógynövényi szereket ajánlottak.

Ezt a vidéket is felkereste Evlija Cselebi (1611–1679) török utazó, akinek tapasztalatai nem különböztek a ferences utazók leírásától: ő inkább a török helyőrségekben folyó „gyógyító” munkáról számolt be. Szólt janicsár sebészekről, betegszobákról, inkább török katonák gyógyító gyakorlatáról beszélt. A helyi lakosság főleg tapasztalati, empirikus módon gyógyította önmagát. A legnagyobb érték a jó sebész lett, gyakran a foglyos-cserénél egy-egy fogságba esett sebészért akár több katonát is cseréltek, vagy békésebb időben – menlevéllel – akár az ellenséges oldalon is folytathatott gyakorlatot. Előfordult, hogy híres orvost meghívtak akár a szultáni udvarba is gyógyítani.

Az elnéptelenedett délvidékekre szervezeten vagy szervezetlenül a Balkán-félszigetről állattenyésztő-pásztorok szlávok, főleg szerbek települtek be. Ők főleg az elhagyott városokban húzódtak meg, ahol az élet aránylag könnyebb és valamivel védhetőbb lett, mint a fálvakban. A szerbek egyházi vezetőkkel érkeztek, akiket a törökök is szívesen láttak, hiszen jó adófizető népüket összefogták. A keleti keresztiséget követő szerb papok a Bácskában, Bánátban és Szlavóniában több kolostort is építettek, a számuk a 17. században elérte a negyvenet is. Ezek a kolostorok egyházi, politikai, művelődési és egészségügyi központok is lettek. Több kolostorban a gyógyítással is foglalkozó szerzetesek betegszobákat is működtettek: a krosedoli, a hopovói, a besenovói és a vrdniki

kolostorokban elkülönített betegházak is voltak. A nevezetes hopovói kolostorban ideg- és elmebetegeket is gondoztak. Híres volt a rakovaci kolostor gyógynövénykertje, de a prágai Nemzeti Múzeumban őrzött Hodosi-kódex e különös kolostori világ egészségügyi rendszabályait is őrzi.

A török városokban (Zombor, Bács, Titel, Szabadka, Zenta, Becse, Becskerek, Versec stb.) a mindennapi életet az iszlám szabályok határozták meg, így a Korán egészségügyi előírásainak betartását nemcsak a hodzsa, hanem a dervisek is felügyelték. Az utóbbiak a Menefi-unas, Ibrahim Nidai efendi dervis gyógyító könyve szerint jártak el. E korból nem ismerünk a Vajdaságban – név szerint – működő arab-török orvost, de ennél több szó esett a szultán, a nagyvezír és török főurak udvarában megfordult zsidó orvosokról: így arról az Abraham zsidó orvosról, aki 1593-ban Szinan pasa szolgálatában bejárta a hódoltsági területeket, eljutott Győrre és Egerre, többször megfordult a Vajdaságban is. II. Szulejmán szultánnak (1520–1566) egy zsidó orvos állt évtizedekig a szolgálatában: ott volt Szigetvár alatt is, amikor a szultán meghalt, megfojtották. Ugyancsak orvosként került a szultáni udvarba a zsidó Askenázi Salamon és Sarza Ábrahám, mindketten Páduában szereztek orvosi tudásukat. Askenázi Salamon Erdélyben, Báthory Zsigmond udvarában is működött, végül a budai Szokoli Musztafa basa közvetítésével Mohamed Szokoli nagyvezír, majd III. Murád (1574–1595) szultán orvosa és bizalmas diplomatája lett. Közvetítésével kötött meg egy békeszerződést Velence és a Török Birodalom. Sarza Ábrahám a 17. század első évtizedeiben állt szultáni szolgálatban, gyógyító munkájáról kevés adat maradt fenn, de ismeretesekek Erdéllyel kapcsolatos diplomáciai közvetítései.

A török idők fürdőkultúrájának emlékét őrzik a Bácsban és Mitrovicán feltárt török fürdők romjai, viszont arra nincs adat, hogy a Vajdaságban katonai kórház vagy valamilyen gyógyintézmény működött volna. A török katonaság sebesültjeit – ha túléltek sebesülésüket vagy betegségüket – általában hajón elszállították a legközelebbi „hátszágai” török kórházba. A nagyobb településeken működhetett „travarnicák”, gyógynövényeket árusító árudák, ahol teakeverékeket, növényekből nyert gyógyszereket is forgalmaztak. A Török Birodalom területén érvényben volt a *Nihajet ar-rutba al-hisba* című, Abdallah Ibn Nasr as-Schizeri jogtudós által 1120-ban összeállított „orvosi” rendeletgyűjtemény, amely szerint a városi hodzsák eljártak gyógyítási „műhibák” esetén. A könyv negyven fejezetben foglalta össze az orvosi beavatkozásokat, illetve azok pontos leírását. A hodzsa ennek megfelelően bírálta el az orvosi műhibákat és ítélt. Az adott városban letelepedett és gyakorlatot folytatni kívánó orvosok, állatorvosok, gyógyszerkészítők és sebészek kötelesek voltak esküt tenni a városi elöljáró (állami tisztviselő) előtt, működési idejük meghatározott ideig tartott, majd újabb időszakra újból esküt kellett tenni. Felszerelésük meghatározott volt, csak előírászerűen járhattak el gyógyító gyakorlatukban. Ez határozta meg ellenőrzésüket és szabályszegés esetén büntetésüket. Más egészségügyi rendelkezések vonatkoztak például a pékekre, akik munka előtt kötelesek voltak kezet mosni, körmüket és alkarjuk szőrzetét levágni, szappannal mosakodni, az izzadság lecsöpögését a nyakukba tekert kendővel megakadályozni. Ezeket a rendszabályokat a hódoltság területén is alkalmazták.

A 17. század legvégén, a 16 évig tartó háborúban (1683–1699) felszabadult Bácska és Bánát a török uralom alól. Valóban minden romban állott, lakott települést egynapi járásra lehetett találni, füves puszták és a futóhomokos vidékek váltogatták egymást, a Duna és a Tisza zsombékos árterületeit vadvizek nádas mocsarai tarkították. Baján, Szabadkán és Zomboron kívül nem volt tartósan letelepedett lakosság. Az 1720-ban megtartott összeírás szerint az 50 000 fős lakosság többsége szerb, bunyevác és sokác

pásztor volt, akiknek nem volt pénze ezen országrész újjáépítéséhez. Az újjáépítés és benépesítés tervezője a bécsi udvar lett, amely az 1700-as évek elejétől német földön tobozta a térséget újból benépesítő telepéseket, akik többsége nincstelenekből és gyakran dologkerülőkből állt. Ez első telepések zömét a malária és különböző fertőző betegségek vitték el, sokan egyszerűen elmenekültek. A második hullám már Mária Terézia uralkodása alatt érkezett, gondosan összeválogatott, igaz földnélküli parasztokból, iparosokból álló telepések a 18. század végére benépesítették Bácskát és Bánátot. Ekkor talán Európa legszínesebb népessége lakta a Vajdaságot: szerb, német, magyar, román, szlovák, ruszin, bolgár, horvát és francia községek váltakoztak rajta tarka egymasmellettiségben, római és görög katolikus, pravoszláv, kálvinista és lutheránus templomokkal és zsidó imaházakkal. A török által elpusztított vidéken gazdag mezőgazdaság virágzott. Ettől függetlenül az egészségi állapotok nem különböztek az ország más területeitől, jelentős járványok – pestis, himlő, enteriális betegségek, tífusz stb. – pusztítottak, jelentős volt a gyermek- és csecsemőhalandóság, továbbra is népbetegségnek számított a malária.

(Az egészségügyi ellátás) Bácskában és Bánátban – egészen 1876-ig, a Határőrvidék végleges felszámolásáig – nem volt egységes közigazgatás: a délbánáti részek és a Sajkás kerület katonai, a többi terület pedig polgári közigazgatás alatt állt. Ennek megfelelően az egészségügyet a Határőrvidéken a katonai hatóságok, a vármegyékben és a szabad királyi városokban pedig a polgári szervek irányították. A katonaoorvosok nemcsak a katonai egységek orvosi ellátásával, hanem a polgári lakossággal is foglalkoztak. Ennek különös jelentősége a pestisjárványok idején lett, hiszen a védő intézkedések megtétele, a területi lezárások mindig a hadsereg feladata volt. A szükség esetén felállított járványkórházak a polgári lakosságot is felvették, sőt a nagy katonai erődökben épített katonakórházakban a polgári lakosokat is gyógyították. A Vajdaságban az első két ismert katonaoorvos Leopold Payer Péterváradon és Janko Mihelic Ujvidéken működött. Ekkor a katonaoorvosi kar két csoportra tagolódott: az egyetemet végzetekre (Oberarzt) és a hároméves kiképzésben részesült alorvos-sebészekre (felcserekre), akik felett a bécsi Haditanács rendelkezett, s vezényelte őket a különböző alakulatokhoz. A Vajdaság területén állomásozó minden ezred (vagy zászlóalj) működtetett tábori kórházat, amelyben a betegellátást az ezredorvos felügyelete alatt sebészek biztosították.

Más rendszerben működött a polgári egészségügy, amelynek irányítása a Helytartótanács (1723) hatásköre lett, kezdetben az egészségügyi bizottság (1738), 1786-tól pedig az egészségügyi osztály felügyelete mellett a végrehajtás a vármegyékben történt. Az ország egységes orvosi és betegellátásának kialakítása érdekében a Helytartótanács az 1740-es években több alkalommal is felmérte az ország orvosainak létszámát, területi eloszlását. Az uralkodónő 1752-ben elrendelte, hogy minden vármegye és város köteles orvost alkalmazni, betegházat létesíteni. Az így alkalmazott orvosok és vizsgázott sebészek fizetésükért kötelesek lettek az adott terület szegényeit ingyen gyógyítani, a gazdagokat hatósági ártábla szerint ellátni. Emellett rendszeresen jelentést küldtek a Helytartótanácsnak a vármegye egészségi állapotáról, a járványhelyzetről, a halálozási arányokról stb. Járványok esetén járványkórházat kellett szervezni, felügyelni az adott terület gyógyszerzeit, betegházait, sebészeit és bábáit. A polgári egészségügyet törvényesen az 1770. évi Generale Normativum in Re Sanitatis nevet viselt rendeletgyűjtemény rendezte, amely területi alapon szervezte meg az ellátást, valamint gondoskodott az orvosképzésről.

Az állam feladata lett a kezelésében levő kincstári birtokokon az orvos és a betegellá-

tás biztosítása. Ezen birtokok közvetlenül a királyi udvarhoz tartoztak, részben az uralkodó saját tulajdonát képezték, illetve olyan földeket, bányákat, hegyvidékeket jelentett, amelynek jövedelme az állami kincstárt gyarapították. Ilyen jelentős birtokok voltak a Vajdaságban, amelyek a törökök kiűzése után kerültek vissza a magyar királysághoz. Ezeket előbb rendezni kellett (mocsarak lecsapolása, folyószabályozás, vadvizek levezetése, elvadult puszták hasznosítása stb.), így központi irányítással megszervezték a betelepítést. A telepések orvosi ellátását „helyben” kellett biztosítani, hiszen az egészségtelen körülmények miatt nagy volt a halálozás. A telepéseket – Mária Terézia és II. József uralkodása alatt – kamarai orvosok felügyelték. Például Apatinban a telepések részére kórházat létesítettek, ingyen biztosították a gyógyszereket, az új telepítésű falvakban sebészeket alkalmaztak: egy-egy sebész jutott két német, illetve 5-6 szerb falura, ahol – függetlenül a vagyoni helyzetétől – mindenki ingyen jutott orvosi ellátáshoz és gyógyszerhez.

Az 1730-as évektől – bizonyos értelemben véve – kettős betegellátási rendszer alakult ki a Vajdaságban: a katonarvosok mellett megjelennek a polgári községi és a városi orvosok. 1743-ban Németh Pál Bezdán, 1749-ben Újvidéken Löb András a sebész már a város alkalmazottja. 1761-ben Bács-Bodrog vármegye első főorvosa Andreas Steiner volt, bár egy év múlva lemondott. Ebben a tisztségben 1783-ig öt orvost jegyeztek fel, végül Büky József 14 éven át (1783–1797) látta el a vármegyei főorvos feladatát. Torontál vármegye első főorvosává 1783-ban Róka Mátyás orvosdoktor választották meg, de itt is évente változott a megyei fizikus személye. A rendkívül nagy orvoshiányt jelezte, hogy az orvosi feladatkörre gyakran egyetemen képzett seborvosokat alkalmaztak, akik hosszú időn át a vidék betegellátását biztosították. Ettől függetlenek voltak a hagyományos sebészképzést követő sebészcéhok, de már a megyei főorvos felügyelete mellett tevékenykedhettek, illetve a sebészjelöltek vizsgáztatásánál mindig jelen volt a megyei fizikus. A Vajdaságban az első sebészcéh Újvidéken alakult meg 1748-ban, tagjainak száma 1770-ben 9 mester és 11 segéd volt. Ugyancsak Apatinban is alapítottak sebészcéhet. A később az egyetemet végzett sebészek és a céhes sebészek között feszültségek keletkeztek, ennek következménye lett, hogy 1830-ban feloszlatták az apatini sebészcéhet.

Az 1836. évi országos összeírás szerint – ez lett Bugát Pál nevezetes orvos-sebészi névjegyzékének (1840) alapja – Zombor hatósági orvosa a 80 éves, orvosi diplomáját 1789-ben Pesten szerzett Mathias Loosz volt, de itt lakott a prágai születésű, orvosi oklevelét Pesten szerzett, 44 éves Bulla Károly, Bács-Bodrog vármegye fizikusa is.

Ugyancsak Zomborban működött Cillinger Albert 42 éves tiszteletbeli főorvos és Peák János vármegyei fősebész. Az utóbbi oklevelét 1815-ben Pesten szerezte, egyben a vármegye hivatalos állatorvosa is volt. Ekkor Zombor város hivatalos városi sebésze a 36 éves, oklevelét 1832-ben Pesten szerzett Jablonkay Gábor volt. A városban magánorvosi gyakorlatot folytatott még Vasilje Maksimovic 27 éves, pravoszláv vallású, Pesten orvosi oklevelet szerzett szerb orvosdoktor is. A magángyakorlatot folytató sebészek között szerepelt Joseph Lichtenstern zsidó vallású, Dominicius Schöninger és Franz Turner német sebészorvosok. A város gyógyszerárának tulajdonosa Peák Sándor 42 éves gyógyszerészmester volt. A hatósági bába Ninkovic Barbara, Glazer Anna, Breutinger Krisztina vizsgázott bábák voltak. Érdekes, hogy ebben az időben Szabadkán 5, Újvidéken 4, a Tiszai korona-kerületben 5, Bács-Bodrog vármegye többi részében 16 orvosdoktor és 51 seborvos működött, Torontál vármegyében 6 orvosdoktor és 10 sebészt jegyeztek fel.

Ötven év múlva, az 1882. évi statisztika szerint Bács-Bodrog vármegyében 41 orvos, 88 seborvos, Torontál vármegyében 57 orvosdoktor, 29 sebész, Szabadkán 15, illetve 2, Újvidéken 9 orvos, Zomborban 10 orvos, Versecen 8 orvos, 1 sebész, Pancsován 7 orvosdoktor működött. Az egy orvosra eső lakosok száma 5 ezer fő volt. A városokban az egy orvosra eső betegek száma 2100 fő körül mozgott.

Másként alakult a gyógyszerárak helyzete: gyógyszerár alapításra engedélyt csak a Helytartótanács adhatott, majd 1876-tól a belügyminiszter. Feltétel volt a gyógyszerészi képesítés. Az első gyógyszerárát Anderle Tamás nyitotta Újvidéken 1740-ben. Ezt követték a zombori (1776), a szabadkai (1780), a becskerekai és verseci (1784), majd a pancsovai (1793) és az óbecsei (1795) gyógyszerárak. 1894-ben Szabadkán 6, Újvidéken 4, Zomborban 4 gyógyszerár működött. Amíg 1832-ben Bácskában 74 ezer emberre jutott egy gyógyszerár, ez az arány 1900-ban már 7 ezerre módosult.

A bábák fontos szerepet játszottak a korabeli betegellátásban: feladatuk volt a szülések levezetése, de szerepet kaptak az egészségügyi felvilágosításban, a csecsemőgondozásban. A 18. század végén egy kisebb számban voltak az egyetem egyéves tanfolyamát elvégzettek, akikről iskolai végzettséget kívántak. Alárendeltségükben működtek a hatósági engedéllyel rendelkező tapasztalt asszonyok, valamint a gyakorlati tevékenységet folytató ún. parasztbábák. Nekik az engedélyt, gyakorlati vizsga után, a hatósági orvosok adták ki, de gyakorlati képzési lehetőséget a helyi kórház – ha volt ilyen – adott. A bábák tevékenységének fontosságát tükrözi, hogy Határőrvidék katonai parancsnoksága a 18. század végén minden az igazgatása alatt állt településre küldött egyetemi tanfolyamot végzett bábát. Ugyanakkor a Helytartótanács egészségügyi osztálya (1786) kötelezte a vármegyéket, hogy minden évben egy fiatal nőt küldjön a pesti orvosi kar bábaképző tanfolyamára. Talán ennek volt köszönhető, hogy az 1894-es összeírás szerint Bács-Bodrog vármegye területén akkor 533 vizsgázott baba működött, míg az 1876. évi közegészségügyi törvény minden 1500 főre egy baba alkalmazását rendelte el.

(Járványok) A 17. század utolsó évtizedében, majd a 18. század teljes időszakában – kisebb-nagyobb megszakításokkal – dúlt a pestis, amelyet csak rövid ideig korlátozott az egyes területeket lezáró, a hadsereg által végrehajtott karantén rendszer. A karantén rendszernek köszönhetően 1795-ben a Szerémségből már nem tudott a Bácskába áttérni a pestis, 1811-ben az erdélyi járvány sem terjedt át a Bánátba. A karantén rendszer sikerességét segítette még a járványok felderítése, a fertőzött területek lezárása, a szigorú ellenőrzés. A járvány idején az orvosi és a katonai hatóságok tiltották a közvetlen emberi érintkezéseket, a nyilvános összejöveteleket, a fertőzött területekről érkezőket megfigyelés alá vetették, csak meghatározott idő után mehettek tovább.

A 19. század elején a kolera – több kisebb határmenti fertőzés után – 1831-ben pusztított teljes Magyarországon, pár év alatt 300 ezer áldozatot szedett. A járvány terjedését a folyóvizek mentén tapasztalták a legjobban, de a járvány gyógyításához nem volt megfelelő gyakorlat és egységes álláspont. Ebben az esetben csak korlátozott formában volt eredményes a karantén, a területi lezárás. A számadatok szerint 1831-ben a kolerában megbetegedettek közül a Bácskában 50%, Bánátban pedig 42% halt meg. A lakosság félelme hamarosan a karantént elrendelő hatóságok ellen fordult, különösen rossz volt a hangulat a pravoszlávok lakta falvakban, ahol a hagyományos temetés megtiltása miatt nagy volt az elégedetlenség. Nem volt különös a helyzet 1836-ban és az 1848/49-es szabadságharc idején sem. A korabeli jelentések szerint többen haltak meg ekkor kolerában, mint a harcokban. Bácskában és Bánátban közel húszezren veszítették életüket. A követ-

kező évtizedekben mérséklődött a kolera pusztítása, amelyben szerepet játszott a megfigyelés: tapasztalták, hogy a mocsaras-lápos vidéken gyorsabban terjed a megbetegedés, mint a száraz vidékeken. A tiszta vízzel rendelkező vidéken, a jobb életkörülmények között korlátozott a megbetegedés, az egészségügyi településrendészeti rendszabályok megtartása és megtartatása következtében a 19. század végén a kolera csak szórvány megbetegedésnek számított.

A 17/18. század másik pusztító betegsége a fekete himlő volt. A Kelet felől állandóan támadó járvány ellen szinte nem volt ellenszer. A 18. század végén a Jenner-féle vakcináció talán a 19. század legnagyobb orvosi sikerének számított: 1801-ben már Bácskában és Bánátban rendszeresen oltottak a himlő ellen. A vakcináció hihetetlen gyorsan ismertté vált Európában, nem volt olyan ország, ahol ne lett volna kötelező a himlő elleni védőoltás. Nálunk nemcsak a törvény szigorának köszönhető az eredmény, de az orvosi felvilágosítás – elsősorban Bene Ferenc felvilágosító tevékenysége nyomán – mellett fontos szerepet kaptak az egyházak is. A délvídeken a pravoszláv egyház is vállalta a felvilágosítást, a szerb nyelvű röpiratok között nagy jelentőségű Josif Putnik (1777–1830) karlócai teológiai tanár „Nastavlenie o kravih ospice” című füzete. A gyermekeket a vármegyék ingyen beoltották, az egyházak papjai a szöszékekről buzdították a szülőket a védőoltások elvégeztetésre. Természetesen évtizedek kellettek a teljes sikerhez, gyakran a szülők letagadták gyermekeiket, a gazdagok sem „lelkessedtek” a 15 krajcár befizetéséért.

A gyermekbetegségek között nagy pusztítást végzett a diftéria, később a spanyolnátha, az előbbi a gyermekek 30%-át, az utóbbi 10%-át vitte el. A védőoltások, az eredményes prevenció a 20. század első felében jelentősen csökkentette nemcsak a halálozást, hanem a megbetegedést is.

A Vajdaságban a térség jellemző megbetegedése a malária volt, hiszen a török időkben elvadult vidékek „rendbe hozatala” sok időt vett igénybe. Például 1718-ban a Bánátba betelepített német telepesek 100%-a meghalt maláriában, s 1847-ben még a lakosság egyharmada váltólázban szenvedett. Bittner Imre 1847-ben kiadott munkájában a malária okozóját a lecsapolatlan mocsarakban és a szélsőséges időjárásban kereste. Megelőzőként a mocsaras vidékek elkerülését, ellenszerként a láz csillapítását ajánlották. A malária kórokozóját csak 1880-ban fedezte fel a francia Lavren, 1897-ben pedig felismerték, hogy a malária kórokozóját a szúnyogok és a moszkítók terjesztik. Csak ezután születhettek meg az eredményes ellenszerek és preventív előírások.

A maláriához hasonló pusztítást végzett a tuberkulózis: például az 1850/60-as években a tbc a megbetegedettek 50%-át vitte el, a tbc-sek az összlakosság 30%-át tették ki. A legnagyobb halálozási arány a gyermekek körében mutatkozott, a csecsemő- és gyermekhalandóság az összlakosság közel 20%-át tette ki. A századforduló jellemző „népbetegsége” a nemibetegségek és a vérbaj volt, amelyek ellen már a 20. században hatósági intézkedésekkel és gyógyszeres terápiával vették fel a küzdelmet, váltakozó sikerrel.

(Kórházak, gyógyfürdők) A kórház, mint a gyógyítás színtere, lényegében 19. századi fogalom, amikor a betegház átalakult az egészségügyi hatóság által ellenőrzött és jogszabályok által határolt betegellátó intézménnyé. A kórház fogalmát időről időre másképpen értelmezték: az ókortól elsősorban valamilyen közösséghez tartozó egyedülálló és elesett szegények gondozó helye volt, amelyet egy adott polgári közösség (város, település) közadományokból és adókból tartott fenn. Felügyelője a közösség által alkalmazott gyógyító személy (orvos vagy sebész) volt. Ezen betegháza (ispotálnak is nevezik a

középkortól) a városi szegényeket, beteg csavargókat helyezték el, de hasonlókat egyházi intézmények is fenntartottak. A 17/18. században fenntartásukra – a városi közösség mellett – állami pénzügyi alapokat az állam hozott létre, de mindenféle ösztönzés és kezdeményezés ellenére ezek megtartották szegényház jellegüket, lehangoló körülményeik miatt nem voltak alkalmasak a betegápolásra. A gyógyító munka áthelyeződött az otthonokba, csak a 19. századi nagy közegészségügyi reformok teremtették meg a mai értelemben vett kórházakat. A gyógyító katolikus szerzetesrendek (irgalmasok, Erzsébet-apácák, kamillianusok stb.) és a protestáns közösségek már a 18. század folyamán a polgári egészségügy számára is például szolgáló intézményeket szerveztek, ahol szakképzett testvérek minden figyelmüket az ápolásra összpontosították, ha működtettek szegényházat, azt is elkülönítették a gyógyító részlegetől.

Az előbbi állapotok voltak a Vajdaságban is, a török hódoltság után elsőnek a katonakórházak alakultak meg. Alig szabadult fel Pétervárad, 1687-ben Kolonich Lipót érsek 50 ezer forintos alapítványt tett táborigatonai kórház létesítésére. 1692-ben 3000 katonát ápoltak itt, a helyén ma is kórház áll. 1704-ben Zomborban, majd minden olyan helyen katonakórház létesült, ahol tartósan katonaság állomásozott. A katonakórházak a kaszárnyák elkülönített épületszárnyában álltak, ahol szakképzett felcserek és kiképzett idős katonák látták el a betegeket és sebesülteket. Egy 1829. évi jelentésből ismerjük, hogy a szabadkai katonakórház olyan kicsi volt, hogy alig néhány ágygal rendelkezett, nem volt ivóvíze, lajtos kocsin kellett ide szállítani. Zomborban is hasonló volt a helyzet, itt csak 18 betegágy volt. Ellenben a sajkások titeli kórházában – 1812–1872 között – helybeli szegény sorsú betegeket is ápoltak.

A polgári kórházak megszervezése a volt hódoltsági területek rendezésétől is függött: Újvidéken 1730-ban, Zomborban 1740-ben, Versesen 1750-ben, Szabadkán pedig 1760-ban alapítottak városi betegházat, a 19. század elején már a nagyobb községek is büszkélkedhettek ilyen intézménnyel. A nevük változó volt: hospitale, nosocomium, xenodochium, Armen Spital, hospitalsko zdanje, ispotály. A legnagyobb az újvidéki pravoszláv századgyógyászati kórház volt, a többi is 50-60 betegágygal rendelkezett. A kórházak többségének nem volt külön orvosa, általában a fenntartó város a városi orvost arra kötelezte, hogy naponta egy alkalommal szemlélje meg a kórházat. A kórházi munkát a sebészre, a bábára és a betanított ápolókra bízta. Valójában ezek a kórházak alkalmatlanok voltak betegápolásra, sem a zsúfoltság, sem a higiéniai körülmények nem feleltek meg a mai értelemben vett feltételeknek. Általában a kórház működtetését bérlőre bízta, aki a betegek ellátásából hasznot remélt, így mindent (ápolást, takarítást, főzést és beszerzést) maga végzett, és a költségekre nyilvános helyeken koldult, miközben igénybe vette a város anyagi segítségét. Több városban a kórházat alapítványokból működtették, amelynek tőkét a város valamilyen vállalkozásba vitte, és a haszon 5%-át adta a kórház szükségleteire.

Változatos módon tartották fenn a vajdasági kórházakat: 1810-ben a szabadkai kórház alapítványa 5000, 1870-ben 41 ezer forinttal rendelkezett, a zombori kórház 1815-ben 4000, a pancsovai 6000 forintos alapítvány kamataiból működött. Az alapítványok kamataihoz csatolták a kórházi célokra rendezett bálók és színházi előadások bevételét, valamint a templomi gyűjtésekből és az újévi üdvözlések megváltásából eredő jövedelmeket is.

1830-ban a Helytartótanács országosan felmérte a kórházak állapotát, e felmérésre Bácskából és Bánátról az a válasz érkezett, hogy csak ispotályok léteznek, néhány ágygal, összekapcsolva a szegények gondozásával. Ezt az állapotot erősítette meg Gavriilo

Pekarovic verseci orvos 1846-ban, amikor – egy hasonló kérdőívre – válaszként javasolta, hogy el kell választani a szegényházat a kórháztól, állandó betegápolót alkalmazni, s a gyógyító munkát a városi orvos irányítsa.

Az első mai értelemben vett kórház 1873-ban épült Újvidéken – sebészeti, belgyógyászati és szülészet-nőgyógyászati osztállyal – 160 ágygal, amelyet 1892-ben fertőzőosztállyal bővítettek ki. Mivel az épület kicsinek bizonyult, 1907–09-ben 200 ezer forintos állami támogatással a város felépítette az 500 ágyas új kórházát, amely később az újvidéki klinikák magvát képezte. Zomborban hosszú évtizedeken át folyt a vita a kórház felépítéséről, amely végül 1925-ben a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban valósult meg. Addig az 1870–80 között épült 50 ágyas, majd az 1900-as évek elején 100 ágyra bővített zsúfolt városi kórházban ápolták a betegeket.

Nagybecskerekén 1891-ben tervet készítettek egy tízpavilonos modern kórház felépítésére, de az akkor leggazdagabb vármegyében ez nem valósult meg: a rendelkezésre állt összeg egy részéből száz-száz ágyas kórházakat építettek Kikindán, Zsombolyán, Törökkanizsán és Módoson, és Nagybecskerekén is csak egy háromemeletes 100 ágyas kórház épülhetett. A kórház három orvossal és 10 betegápoló apácával dolgozott, 1901-ben bevezették az elektromos energiát, 1902-ban röntgénépet vásároltak, 1906-ban szemosztály is nyílt a fertőző trachoma kezelésére.

1918 előtt Szabadkán volt az egyetlen, minden korabeli igényt kielégítő kórház, amely 1897-ben épült fel, 12 pavilonnal és hat osztállyal rendelkezett. A Mária Valéria Közkórház több sebészeti és nőgyógyászati műtővel, laboratóriumokkal, röntgen-laboratóriummal, elkülönítő kórtermekkel és osztályonként több fürdőszobával működött. Külön épületben helyezték el az orvosi lakásokat, a gazdasági hivatalt. Szenzációnak számított a vezetékes vízellátás, központi fűtés, vízőblítéses WC-rendszer, a villany, telefon. 1911-ben a 410 ágyas kórházban hat orvost, 40 betegápolót alkalmaztak. 1911-ben 3874 beteget kezeltek, akik összesen 118 433 napot töltöttek a kórházban. (Egy 1970-ből származó adat szerint a szabadkai 950 ágyas kórház 17 osztályán 120 orvos, 550 betegápoló évente 25 000 beteget gyógyított, akik összesen 300 ezer napot töltöttek itt. A betegek halálozási aránya 1898-ban 4,2%, 1970-ben 3,54% volt.)

Az első világháborúig a legnagyobb betegség a tuberkulózis, a tífusz, a diftéria, a skarlát, a himlő, a trachoma, a vérbaj volt, de jelentős arányban voltak idegbetegségben szenvedők is. A századfordulón még a kórházba kerültek többsége vagyontalan, elhagyott szegény volt, akik zöme – főleg télen – az orvosok irgalmából vészelte át a hideg téli napokat. A vagyonos réteg otthon kezeltette magát, ha mégis kórházi kezelésre szorult, akkor egyágyas betegszobákat vettek igénybe. Egy ilyen szoba napi 2 forintba, a négyágyas 1,5 forintba került, míg a biztosítottak közös kórtermei napi 97 krajcárba kerültek. A szegények és vagyontalanok költségeit az illetékes városok és községek fizették, 1898 után pedig az Országos Betegápolási Alap térítette meg.

(Gyógyfürdők) Hazánkban 1762-ben Mária Terézia rendelte el elsőnek a gyógyvizek összeírását, erre Bács-Bodrog és Torontál vármegyéből nem küldtek választ a Helytartótanácsnak. Később, az ártézi kutak furásakor bukkantak gyógy- és meleg vizekre. 1780-ban Liebraut Bács vármegye főorvosa tervet nyújtott be Szabadka város vezetőségének a Palicsi-tó szikórtartalmának értékesítéséről. A terv szerint a tó vizéből főzéssel szódát lehetne nyerni, a felmelegedett vízzel pedig gyógyfürdőt lehetne üzemeltetni. A tervezetet a város hasznosnak ítélte meg, de pénz hiányában az ötlet megvalósítását átengedte az orvosnak. 1782-ben megépült a szódagyár, évente 80 mázsa szódát

állított elő. A gyógyfürdő ugyan nem épült fel, de a következő évtizedekben ismételtelen előterjesztették. 1845-ben néhány szobában fürdőkádát helyeztek el, a fürdetéshez a tó vizét nagy üstökben felmelegítették, egészen 1853-ig, amikor felépült a gyógyfürdő. Elsősorban bőrbetegeket gyógyítottak. 1855-től Pavle Stojkovic személyében már fürdőorvosa is volt a gyógyintézménynek, 1863-ban megnyílt az iszapfürdő, 1884-ben elvégezték a gyógyiszap elemzését is. A fürdő körül 1840-től folyt a parkosítás, 1912-ben megnyílt a női fürdő, a környéken szállodák, vendéglők épültek, megvalósult a közvilágítás, és valódi fürdővárossá alakult a település.

A Torontál vármegyei Ruzsanda-tó vizének gyógyhatására a helybeli plébános, Nikola Bibic figyelt fel, és a víz vegyelemzése után részvénytársaságot alapított, 1875-ben elkezdődött az új gyógyfürdő építkezése. Ez 1878-ban befejeződött, 1890-ben két szállodai szárnnyal egészítették ki, a századfordulóra további gyógyszállókat építettek. Újabb gyógyforrásokat tártak fel az 1900-ban megindult artézi kútúrások során. A jó ivóvíz biztosítását szolgáló program keretében nemcsak egészséges vizet hoztak a felszínre, hanem hév- és gyógyvizeket is. A jobb anyagi körülmények között élő települések valóban hasznosították a vizeket, gyógyfürdőket építettek köréjük. Így lett 1888-ban Újvidéken is gyógyfürdő, amely 1900-ban leégett, de Vilt Vilmos orvos kezdeményezésére 1908–09-ben felépült a mai újvidéki gyógyfürdő, Franczek Imre építész tervei alapján. Becsén Sós Károly épített gyógyfürdőt 1904-ben, Kanizsán pedig 1913-ban az 1910-ben feltárt gyógyforrás fölé.

(Jeles orvosok és gyógyszerezsek) A jeles bácska-bánáti orvosok sorát Büky József megyei fizikus nyitja meg, aki 1784-ben Pozsonyban kiadta *A józan okosság törvénye* c. felvilágosító munkáját, majd az 1795/96. évi pestisjárvány idején Palánkán működött vesztegzár-orvosként. Tapasztalatait magyar és latin nyelven írott ismeretterjesztő munkáiban összegezte, majd 1796-ban ugyancsak Pozsonyban kinyomatott latin nyelvű *Methoda visa reperta instit* c. munkáját, amelyben az orvosi látletelek megszerkesztésével és kiadásának szabályaival foglalkozott.

Büky kortársa volt Gellej Mihály, 1797–1811 között Bács-Bodrog vármegye főorvosa, aki 1792-ben kiadott *Magzatviselésre rendmutató regulák* c. munkájában (Bécsben látott nyomdai napvilágot) a terhesség alatti magatartást vizsgálta. 1794-ben – német nyelven – a természetes gyógymódokkal, egészséges táplálkozással és testkultúrával foglalkozott. 1798-ben – Újvidéken – német nyelvű könyvében a himlő elleni védekezésre és a himlő elleni védekezésre ad tanácsokat.

Amikor Pesten sorra születtek meg a magyar nyelvű orvosi könyvek, megindult az első magyar nyelvű folyóirat, az *Orvosi Tár*, a vajdasági magyar nyelvű orvosi publikáció ebben az orvosi szaklapban látta nyomdai napvilágot, míg – talán anyagi okok vagy szervezési gondok miatt – a Vajdaságban egy másik gyakorlat vette kezdetét. Az *Orvosi Tár* 1845. évi harmadik számában Krajnik László Bács megyei orvos a következő írást jelentette meg: „... A tisztelt ügyfél úrtól több rendkívüli közléseket, nevezetes kóreseket, részint általa, részint tisztársai által fogalmazottakat vettük, melyeket koronként közzé tenni kedves kötelezettségünknek ismerendjük. Ezen közlésekből azon örvendetes tudomáshoz jutottunk, hogy a bács megyei járásbeli és egyéb magán gyakorló orvosok, név szerint Krajnik László, Jakobei János, Moder Antal, Stribelly János, stb. tapasztalataikat köröztetés által egymással közlik: s ekként a kölcsönös eszmecsere által öregbítik: mi valóban ott, hol orvosegylet nem létezhetik, célszerű s méltánylást és dicséretet érdemlő pótszere az orvosegyletnek. ...” Volt kísérlet egy helyi orvosi folyóirat megalapítására, de ezek rendszerint megbuktak.

Az előbbivel szemben a szerb szellemi élet központja Pestről Újvidékre helyeződött át, amit követett az orvosi közelet is. Az ebben az időben kiadott 446 szerb nyelvű orvosi munkából 223 Újvidéken látott nyomdai napvilágot. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a szerb szellemi élet mozgóközpontja a 19. század elejétől mindinkább Újvidék, a szerb Matica székhelye. A szerb orvosok képző helye továbbra is Bécs és Pest volt, de a szerb medicina központja már a Vajdaság. Az első szerb nyelvű orvosi publikáció szerzője Konstantin Peicic (1802–1882). Pesten végzett, majd orvosi pályafutása a Vajdaság különböző városaihoz köti. Nyugalomba vonulása után a pesti szerb diákokthoz igazgatója lett. Talán a legtermékenyebb orvosi szakíró volt, ezen belül tekintélyes az orvosi felvilágosító tevékenysége, elindítója lett az első szerb nyelvű egészségügyi folyóiratnak, a *Domaci lekar*-nak. Nyomdokain járt Gavriilo Pekarovic, a gyermeknevelés és orvoslás első népszerűsítője. Ilija Ognjanovic-Abukazem (Újvidék, 1845 – Bp., 1900), a szerb orvosi szaknyelv kialakítója lett, míg Milan Jovanovic (1847–1940) a belgrádi egyetem orvosi karának (1920) tekintélyes professzora, a délszláv állam egészségügyi szervezeteinek és igazgatásának megszervezője, a *Zdravlje* c. folyóirat megalapítója is.

A szerb nyelvű orvosi szakirodalom ugyancsak jelentős képviselőjeként kell szólnunk Rodivoj Simonovicról (1858–1950), a Bécsben végzett orvos mindvégig Zomborban működött. Nevéhez fűződik a szerb nyelven írott első orvostörténeti mű, a pestisről (1886), majd különböző járványtörténeti munkák után Újvidéken kiadta a tuberkulózisról szóló népszerűsítő könyvét, amely a megelőzésről és a helyes életmódról szól.

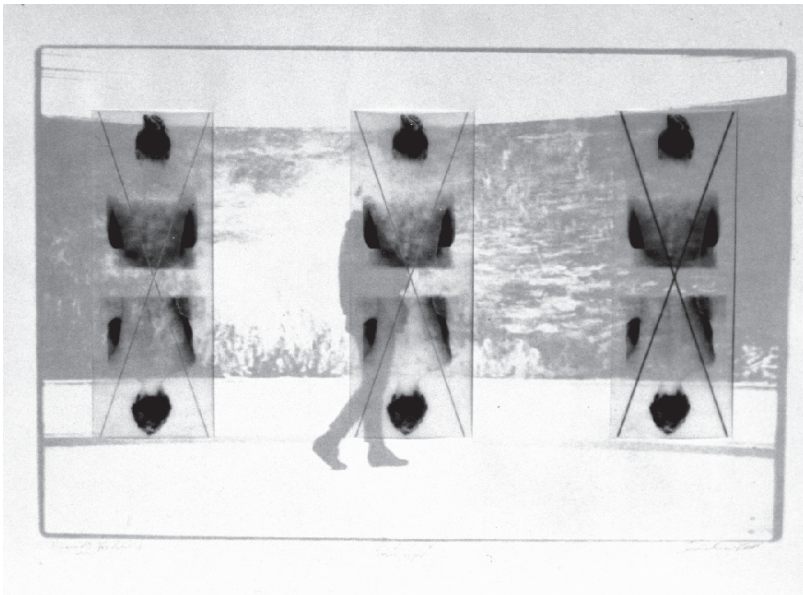
A Vajdaság neves orvosai között kell említenünk Gruby Dávidot (1810–1898), a kiskéri születésű magyar orvost. A szegény zsidó kereskedő családba született fiatalember minden körülmények között tanulni akart: Pesten a piaristák befogadták, ingyen tanították, majd orvosi tanulmányokat végzett Pesten és Bécsben. Európai tanulmányút után végül Párizsban telepedett le, az orvosi mikroszkópos technika megteremtőjévé vált. Talán a francia főváros legkeresettebb orvosa lett: betegei közé tartozott a francia értelmiség, művészi és politikai élet számos neves egyénisége. Nagy pártfogója lett az európai medicinát tanulmányozó magyar orvosoknak, az 1848/49-es magyar szabadságharc politikai menekültjeinek. Talán különösen agglégény volt, de tehetségével szerzett vagyonát jótékonyására költötte. A természetes gyógymódok nagy barátja volt: például az álmatlanságban szenvedett Chopint – terápiás célból – felültette a Párizs–Versailles között járó, legendásan lassú vonatra. Mire a célállomáshoz ért, mélyen elaludt a jeles zeneszerző. Magyar betegei között volt Liszt Ferenc, Munkácsy Mihály és mások.

A vajdasági Óbecse szülötte volt Than Károly (1834–1908) európai híró kémikus, Than Mór (1828–1899) jeles festő öccse. Életkorát megváltoztatva, tizenöt évesen beállt honvédek, végigküzdötte a szabadságharcot Bem seregében, mint tűzmeister Vízaknánál megsebesült. A fegyverletétel után gyógyszerészgyakornok lett, 1853-ban gyógyszerészvizsgát tett. 1855-ben beiratkozott a bécsi orvosi karra, de két év múlva átiratkozott a bölcsészettudományi karra, ahol kémiát tanult, 1858-ban kémiából doktori oklevelet szerzett. Fizikai kémiával és gazometriával foglalkozott, 1859-ben Bécsben magántanári fokozatot nyert. 1860-tól Pesten működött, 1862-től nyilvános egyetemi tanárrá nevezték ki, megszervezte az egyetem kémiai intézetét, amely vezetése alatt európai hírévé vált. 1876-ban az egyetem rektori méltóságát is viselte. Kezdetben általános kémiával, majd az általános és a szervetlen kémia kérdéseivel foglalkozott, gázelemzési módszerei nemzetközi híresek lettek. Jelentős szerepe volt a kémiai műnyelv kialakításában, mint a korszerű magyar tudományos kémiai oktatás megalapítója iskolát teremtett. Az 1. és 2. Magyar Gyógyszerkönyv kémiai részének szerzője. E gyógyszerkönyvben

– Than Károly hatására – közzétették az egyes gyógyszerek kémiai képletét, valamint a teljes hatástant. Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, 1907–1908-ban másod-elnöke. Than Károly kora magyar tudományos életének meghatározó egyénisége volt, hatása több tudományszak területén ma is érezhető.

IRODALOM

- Gortvay György: *A magyar egészségügy története*. I. Bp., 1951, Akadémiai Kiadó.
B. Hertelendy Magdolna – Hencz Aurél – Zalányi Sámuel: *Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért*. Bp., 1967, Közgazd. és Jogi Kiadó.
Györy Tibor: *Az orvostudományi kar története*. Bp., 1936, Egyetemi Kiadó.
Kapronczay Károly: *Az orvostörténelem évszázadai*. Bp., 2010, Semmelweis Kiadó.
A magyar orvosi iskola mesterei. Bp., 1968, Medicina.
Thury József: *A magyar vonatkozású török történetírók munkái*. Bp., 1893–1896, Egyetemi Ny.

A Nemzeti Parasztpárt kultúrdiplomáciai felfogása a II. világháború után (1945–1946)*

(*Orientációváltozás a kultúrdiplomáciában*) A magyar kultúrdiplomácia a háború befejezésekor történetének talán legnehezebb korszakában volt, mert egy elszigetelt országot kellett újból az egyetemes kultúra részévé tenni. A kultúra a kultúrdiplomácia eszközeit is felhasználva kívánták az országot az új világrendbe integrálni. A demokratikus Magyarország reménykedett az új alapokra helyezett kulturális kapcsolatok kiépülésének lehetőségében, mert a jaltai találkozóan a szövetséges nagyhatalmak kinyilvánították: segítik a Németország uralma alól felszabadított országokat és a tengely volt csatlós népeit abban, hogy a problémákat megoldják.¹

Magyarország szándéka nem könnyen realizálódott, azonban az ország vezetése helyesen ismerte fel, hogy a világra nyitás csak a szomszédokon keresztül, a kialakult problémák rendezése révén lehetséges. Közép-Európa népei számára nemcsak a földrajzi tényezők, hanem a közelmúlt, s a közös tapasztalatok is parancsolóan írták elő az együttműködést. A tudományos együttműködés, a közös múlt feldolgozásának igénye már a harmincas évek második felében felmerült. A demokratikus magyar szellemi elit egyes tagjaiban, így mindenekelőtt a történész Kosáry Domokosban, már 1936-ban, franciaországi ösztöndíjas tartózkodása idején megfogalmazódott az az elképzelés, hogy ki kell dolgozni a dunai népek összehasonlító történetét. Úgy vélte, hogy e módszer különösen alkalmas volna az egymással vitában álló, ám sokban hasonló Kárpát-medencei népek történetének tanulmányozásához, a közös vonások megrajzolására. 1941-ben, a Teleki Intézet Történettudományi Intézetének igazgatója, Deér József a helyettesének kinevezett Kosáry Domokost arra kéri, hogy dolgozza ki az Intézet szervezeti felépítését és programját. Kosáry ekkor elérkezettnek látta a pillanatot, hogy intézményes keretek között valósuljon meg a kelet-közép-európai népek összehasonlító történetének kutatása. Ennek megfelelően javasolta a délszláv, román, szlovák stb. referenciák szervezését. Az Intézet több Kárpát-Európa összejövetelt tartott, ahol a Kárpát-medencei kutatókon kívül nyugat-európai történészek is megjelentek. 1941-től Kosáry és köre a hitleri agresszió hatására egyre határozottabban kezdte felismerni, hogy a nacionalizmus minden formájától meg kell szabadulni, és ezért a kelet-európai népek közös problémáit igyekezett előtérbe állítani, egyidejűleg próbálták előmozdítani az együttműködést az érintett nemzetek történészei között. Arra a megállapításra jutottak, hogy kivitelezhető egy Kelet-Közép-Európa összehasonlító történetével foglalkozó kutatás, egy francia nyelvű folyóirat létrehozása, valamint egy könyvsorozat.² A múlt rossz példáinak tanulsága szerint a térség népeinek tartós boldogulása nem egymás ellenében, hanem csak együtt teremthető meg. A szomszéd országokkal kiépítendő kapcsolat feltétele volt a magyar hamis nemzeti tudat, a saját nemzeti és az idegen nemzetekre vonatkozóan kialakított sztereotípiák, előítéletek megszüntetése. Ebben a gyűlölettől terhes világban, az örökölt hibák felszámolásánál, egymás megismerésénél elengedhetetlen volt a kölcsönösség. Az új típusú kultúrdiplomáciai orientáció kialakulásában fontos szerepet játszott a Nemzeti Parasztpárt (NPP). Az új kultúrdiplomáciai orientáció elvi alapját jelentette a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front külpolitikai programja.³

A magyarság a szomszédokkal való viszonyának rendezését minden demokratikus politikai erő fontosnak tartotta. A legtöbb kezdeményezés azonban a Nemzeti Parasztpárt részéről történt. Az NPP lapjában, a *Szabad Szóban*, Borsody István „Együtt a szomszédos népekkel”

című cikkében, már 1945. március 28-án a dunai népek együttműködése mellett foglalt állást. Nem sokkal ezután, április 13-án jelent meg Boldizsár Iván „Rendezni végre közös dolgainkat” című nagyhatású cikke. A szociográfus-politikus a közeledés leglényegesebb feltételének egymás megismerését és a múlt reális megítélését tartotta. Boldizsár elismerte, hogy ebben a múltban a magyarságnak voltak hibái, de azt is kimondta, hogy nem csak a magyarok hibáztak. A reális megítélés, és a jövőbeni együttműködés érdekében felszólította a Duna-völgyi országokat, hogy ismerjék meg egymás kultúráját, Magyarország számára feladatként pedig azt fogalmazta meg, hogy bennünket helyes megvilágításban ismerjenek meg.⁴

Azt, hogy a Nemzeti Parasztpárt egyik legfontosabb kül- és kultúrpolitikai feladatának a magyarság és a szomszédos népek viszonyának a rendezését tartotta, bizonyítja a Boldizsár Iván elnöklétével megalakult Külügyi Bizottság tevékenysége. A Bizottság elsődrendű célja volt a magyarság és a szomszéd népek viszonyának az egyenjogúság alapján történő rendezése, annak elősegítése. A minél hatékonyabb együttműködés kidolgozása érdekében tervbe vették a Duna-völgyi Intézet létesítését.⁵

A Nemzeti Parasztpártnak a szomszédos országokkal kapcsolatos álláspontját Borsody István a *Szabad Szó* 1945. április 23-i számában újból kifejtette. Eszerint az új, demokratikus Magyarország testvéri jobbát nyújtja minden népnek, az összes szomszédnak. A parasztpárti felfogás szerint, ezért szakítani kell a sovinizmussal, az imperialista politikával, de nemcsak Magyarországnak, hanem mindenkinek.

Az NPP programja is egyik legfontosabb feladatának a környező népekkel való viszonyunk rendezését tartotta. A Parasztpárt ugyanakkor a szomszéd államoktól is elvárta, hogy tiszteletben tartsák az ott élő magyarok emberi és kulturális jogait.⁶

A Duna-medencei kulturális közösség kérdésével foglalkozott 1945 augusztusában a parasztpárti gondolkodáshoz közel álló Karácsony Sándor irányításával létrejött nyári egyetem. A nyári egyetem népzenei és néprajzi előadásaival igyekezett megmutatni azokat a gyökereket, amelyekhez vissza kell nyúlni, hogy Magyarország megtalálja a helyét.⁷

A határon túli magyarság szellemi vezetői közül is többen lépéseket tettek a Duna-völgyi népek közeledése és egymásra találása érdekében.

A Kárpát-medencei összefogás, a kultúrák együttműködésének biztosítása érdekében Nagy István erdélyi író magyarországi tartózkodása idején javasolta egy Kelet-Európai Intézet felállítását. Nagy István 1945-ös kezdeményezése nem volt új keletű, mert már évtizedek óta fejtette ki értékes munkásságát a dunai népek kulturális kapcsolata érdekében. Elképzelése szerint az Intézet tanulmányozná az itt élő nemzetek közös nagy kérdéseit, kultúráját, megkeresné a közös gyökereket, közel hozná egymáshoz a szomszédos népek életét és kultúráját. Felfogása szerint elősegítené a dunai népek horizontjának kitágulását Kelet felé. A cél megvalósítása érdekében Nagy István szerint szakítani kell az egyoldalú nyugati orientációval és létre kell hozni egy átfogó szellemi világgépet. Az erdélyi szellemi életben fontos szerepet játszó író szerint szükség lenne egy közös dunai rádióra, amelyben hat nemzet tudósai és művészei adnának műsort. Elképzelése szerint ugyancsak fontos lenne egy közös filmgyár megvalósítása is. Nagy István koncepciója szerint a Kelet-Európai Intézetben egymás mellett dolgoztak volna a magyar, román, a csehszlovák szerb és bulgár tudósok. Az intézet kutatói minden évben egy másik országban rendezendő szellemi Olimposztra gyűlnék össze. Az elképzelés szerint a hat állam szellemi parlamentet is alakítana, amely a térség kulturális, tudományos és gazdasági kérdéseit vitatná meg.⁸

A Duna-medencei összefogásban és az emberiségben való gondolkodás nemcsak erkölcsi kötelesség volt a magyarságnak, hanem reálpolitikai magatartás. Magyarországnak be kellett látnia, hogy sorsa és az egész magyarság jövője a Kárpát-medence népeihez kap-

csolódik. Beismertük, hogy múltunkban is jobb lett volna összefogni, mint gyűlölködni. Jövönket nem rendezhettük másként, csak úgy, hogy tudomásul vettük, mi is történt és történhet körülöttünk, s mit jelent ez reánk, mindnyájunkra nézve. Az új magyar orientáció azonban csak akkor válhatott sikeressé, ha a szomszédok politikája is módosul.

A Duna-medence népei viszonyának rendezését, az együttműködés feltételeinek a megteremtését azonban nem minden érintett állam tekintette feladatának. A Beneš-dekrétumok révén Csehszlovákiában például a felvidéki magyarságot legalapvetőbb emberi jogaitól is megfosztották. A homogén nemzetállamot létre hozni akaró csehszlovák vezetés 1945–46 fordulóján készítette elő a szlovákiai magyarok kitelepítését. A Duna-medencei népek közeledésében fontos szerepet játszó Teleki Intézet sem tudott jó kapcsolatot kialakítani Csehszlovákiával. Sőt, az egyetlen kedvezőtlen kritika, amelyet az Intézet valaha is kapott, a *Narodni Nowiny* napilaptól származott. Az újság 1946 márciusában alaptalanul azzal vádolta a Teleki Intézetet, hogy a magyar imperializmust képviseli. Válaszában a Teleki Intézet folyóirata, a „Revue” rámutatott arra, hogy a kritikus nyilván nem tudott az Intézet szándékáról, tevékenységéről, kiadványairól.⁹ Természetesen a támadás valódi oka a magyarságnak Csehszlovákiából való kitelepítésével hozható összefüggésbe.

Csehszlovákia magyarellenos politikája dacára az Országos Ösztöndíjtanács 1945. augusztus 23-án kiírt kutatási pályázatai között öt Csehszlovákiába szolt.¹⁰ A vallás- és közoktatási miniszter által a 1945–1946-os akadémiai években alapított ösztöndíjakból nyolc Csehszlovákiában kívánt lehetőséget biztosítani kutatómunkára.¹¹ Csehszlovákia durva magyarellenessége idején semmiféle kapcsolat a két ország között a kultúrdiplomácia terén így nem alakulhatott ki.

A szomszédos országokkal a kapcsolatok rendezésének legfőbb akadályja a sovinsztanacionalista múlt maradványainak továbbélése mellett a nemzetiségi kérdés megoldásában jelentkező problémák, illetve a magyarság üldözése és diszkriminálása voltak. Ezekkel az országokkal a kiépült kulturális kapcsolatokban az elsődleges és meghatározó a nemzeti-ségek jogainak a biztosítása volt.

A háború utáni kultúrdiplomáciai orientáció kialakulása idején az elszigetelt helyzetben lévő Magyarország számára nehéz volt megtalálni azokat a pontokat, amelyen keresztül rendezni tudta volna a német kultúrához való viszonyát. Nehéz volt ez azért is, mert 1945 után a nemzetiszocializmus büntettei miatt a németiség nemzetközi megítélése negatív volt. Ezekben az években a németiségtől való elhatárolódást mind Keleten, mind Nyugaton gesztus értékűnek tartották. A németiség és a fasizmus fogalmának több esetben történt egybemosódása révén nem sok lehetőség volt a kérdés differenciált megközelítésére. A magyar kül- és kultúrpolitika tudatosan a németiséggel és a német kultúrával való kapcsolat lazítását ambicionálta.¹² A magyar–német kulturális kapcsolatok gazdag hagyománya ellenére a fasizmus a potenciális lehetőségeket is beárnyékolta, a német(országi) kultúra átmenetileg teljesen visszaszorult, a német szellemiség és tudomány szerepe a magyar művelődéspolitikában a legminimálisabbra korlátozódott. A háborús szörnyűségek és az abban játszott német felelősség miatt a kérdés gondokat okozott magában Németországban is. Az antifasizista célkitűzések megvalósítása és a német értékek megtartása arra ösztönzött Magyarországon, hogy a német kultúra reprezentánsa ne Németország legyen – ahogy eddig sem kizárólag az volt – hanem más német nyelvű országok: olyan államok, amelyek nem kompromittálódtak, illetve maguk is a fasizmus áldozatai voltak, vagy részben fenyegetve érezték magukat Hitlertől. Így került a kultúrdiplomácia előterébe Ausztria és Svájc. A német kultúrával kapcsolatosan a Nemzeti Parasztpárt 1945-ben nem rendelkezett koncepcióval.

(*Magyar–román viszony*) A háború befejezésével nemhogy javult a két ország viszonya és az erdélyi magyarság helyzete, hanem rosszabbodott. A II. világháború alatti valós, vagy vélt sérelmekért román sovinszta körök, élükön a Maniu-gárdák irtó hadjáratot folytattak az erdélyi magyar lakosság ellen. Sovinszta gyűlölködés és internáló táborok jellemezték Erdélyt.

A magyar–román kapcsolatok rendezésének és az erdélyi magyarság problémáinak a megoldásának a feltételei csak az 1945. március 4. után létrejött Petru Gróza kormánnyal teremthető meg.¹³ Az új kormány első intézkedései közé tartozott a magyarok kiszabadítása az internáló táborokból és a gyűlölködés elleni fellépés. A kormány március 17-i rendelete érvénytelenítette a régi rendszer azon törvényeit, amelyek hátrányosan érintették a nemzetiségeket és deklarálta az állampolgárok egyenlőségét.¹⁴

Gróza Pétert a román érdekek védelme mellett 1945-ben valóban az a célkitűzés vezérelte, hogy a magyarság és a románság közötti ellentétes viszony megszűnjön és a két nép békességben éljen.¹⁵ Gróza helyesen ismerte fel, hogy népeinek boldogulása és a magyar–román viszony alakulása elválaszthatatlan a nemzetiségi, mindenekelőtt a magyarság jogainak biztosításától, ezért sokat tett a nemzetiségi sérelmek orvoslásáért. Gróza kultúrpolitikai lépéseivel hozzá kívánt járulni a magyarság művelődési lehetőségeinek a megvalósításához. 1945 nyarától biztosították a nemzetiségi számára az anyanyelv használatának jogát a magán- és közéletben. A nemzetiségi rendelkezhettek lapokkal, kultúrintézményekkel, lehetővé tették számukra a szervezkedés szabadságát.¹⁶

Az új román vezetés politikáját Magyarországon örömmel üdvözölték. A jóakarató és a toleranciára épülő, reményekre jogosított politika lehetővé tette a kezdeményezést és kapcsolatteremtést. A kapcsolatteremtés eredményesnek bizonyult. Már 1945 júniusában magyar–román sebészkongresszusra és képzőművészcserére került sor.¹⁷

Az új helyzet nemcsak a magyarokat és az együttműködést kívánó románokat, hanem az erdélyi magyarság szellemi vezetőit is bizakodással töltötte el.

1945 júniusában magyar küldöttség utazott Bukarestbe, s ott az Ekés Front nagygyűlésén hitet tett a román–magyar barátság mellett.¹⁸ A nagygyűlésen mondott beszédében Darvas József népiró, parasztpárti politikus a Gróza Péter-i szellemnek megfelelően hangsúlyozta: közösek a gondjaink, bajaink és reményeink.¹⁹ A román politikát dicséri, hogy az NPP programja elismerte Romániának a két népi barátsága érdekében, valamint a Romániában élő magyarság gazdasági és kulturális fejlődéséért kifejtett tevékenységét.²⁰

A két ország kulturális kapcsolatainak elmélyítését kívánta elősegíteni a demokratikus Magyarország a Debreceni Román Intézet létesítésével. Az intézet célja a romániai kutató-sok segítése volt. A magyar–román kapcsolatok kibővítésében fontos feladatot töltött be a Magyar–Román Társaság működése és lapja, a *Keleti Kapu*. A Magyar–Román Társaság 1945. szeptember 21-én alakult meg. A Társaság elnöki tanácsában a szellemi-politikai élet kiválóságai foglaltak helyet. A Magyar–Román Társaság elnöki tanácsában a Nemzeti Parasztpártot Illyés Gyula és Darvas József képviselte. A választmányba is több parasztpárti politikust választottak, így Szabó Zoltánt és Farkas Ferencet.²¹ 1945 novemberében pedig Bukarestben jött létre a Román–Magyar Társaság.²²

A Magyar–Román Társaság létrejötte után rendkívüli aktivitást tanúsított. Irodalmi, kulturális valamint tudományos rendezvényekkel járult hozzá a magyar–román közeledéshez. A sorsközösség fontosságát húzta alá a Társaság 1946. február 21-én a Györffy Kollégiumban tartott ülése is. A tanácskozás nagyszámú hallgatósága előtt elsőként Darvas József tartott előadást a magyar–román barátságról. Darvas előadásában ismertette azokat az okokat is, amelyek a múltban a két népet elválasztották egymástól. Történelmi visszapillantásban rámutatott azonban a magyar és a román nép szociális harcaira és kiemelte

azokat a rokon vonásokat, amelyek a két nép szabadságharcait összekötötték. Darvas az együttműködés gyökereit a kultúrában látta. Rámutatott arra, hogy a magyar és a román nép költészete tele van rokon elemekkel, ezért érdekeik és törekvéseik is azonosak kell, hogy legyenek. A parasztpárti politikus azonban arra is figyelmeztetett, hogy nem szabad ábrándokat ringatni, mert a román és a magyar nép kibékülésének még rengeteg akadálya van. Megítélése szerint elsősorban a begyökeresedett nacionalizmus akarja továbbra is a két népet egymásnak ugratni. Ezért még nagyon súlyos harcokra fog sor kerülni, amíg mindkét nép leszámol saját uszítóival és megteremtődnek a békés együttműködés feltételei. Darvas úgy látta, hogy a Gróza Péter vezette Románia jól halad ezen az úton.²³

Románia irodalmi körei is megragadták az alkalmat, hogy a magyar irodalommal megismertessék a román közönséget. Az erdélyi magyar városokat eleven kulturális élet jellemezte. Az államközi kulturális kapcsolatok is kiépültek, melynek ápolásában fontos szerepet játszottak a parasztpárti vezetők. Az államközi kulturális együttműködésben nagy jelentősége volt az 1946. március 14. és 17. között tartott bukaresti filmnapoknak. A bukaresti filmnapokra Keresztury Dezső parasztpárti vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetésével népes küldöttség, írók, művészek és filmesek utaztak Romániába. A bukaresti Román–Magyar Társaság meghívta a budapesti Magyar–Román Társaság intézőbizottságának tagjait is.²⁴

A Romániai Magyar Népi Szövetség elnöksége vendégül látott magyar írókat, köztük Darvas Józsefet. A romániai Magyar Írószövetség fontosnak tartotta a magyarországi és erdélyi irodalmi élet kapcsolatainak kölcsönös elmélyítését, az erdélyi és az egyetemes magyar, másrészt a román irodalom közötti termékeny együttműködés megteremtését.²⁵

A jól indult magyar–román kapcsolatokat 1946 júniusában a felszított sovinizmus megzavarta. Erdélyben zavargásokra és magyarelles tüntetésekre került sor. A romániai magyarságnak sokszor súlyos küzdelmet kellett vívnia, hogy a hivatalosan biztosított jogokat a gyakorlatban megvalósítsák a kormányzat demokratikus elgondolásainak céltudatosan ellenszegülő nacionalista apparátussal szemben. Egyes román sovinszta körök a kulturális sértések sorát követték el. Román tanítók sokszor a szülők akarata ellenére román tannyelvű iskolába írták a magyar gyerekeket, és a tisztviselők új besorolásánál a magyarokat méltánytalanul mellőzték. Hónapokon keresztül akadályozták a kolozsvári magyar egyetem beindulását. Hasonlóan vajúdott a Kolozsvári Magyar Színház kérdése.

A nacionalista szenvedélyek fellángolásának elsődleges oka az volt, hogy 1946. május 7-én a külügyminiszterek párizsi értekezlete foglalkozott a magyar béke előkészítés tervzetével. A magyar kormány 1946 nyarán azzal a kéréssel fordult a párizsi békekonferenciához, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségiek jogállásának rendezését ne tekintsék az illető országok belügyének, hanem az nemzetközi jogszabályok útján nyerjen szabályozást.²⁶ A magyar kérést azonban a párizsi konferencia elutasította. Maniuek magyarelles akciókra azzal szították a tömeget, hogy Budapesten a párizsi döntés hatására nagyarányú románellenes tüntetéseket szerveztek. A román sovinszta körök állítása a valóságnak nem felelt meg.²⁷ Magyarországon a sovinizmussal szemben azt hangsúlyozták, hogy a Duna-táji népek a nacionalizmus alapján sohasem találkozhatnak.

(A magyar és a szovjet-orosz kultúra) Az 1944 decemberében létrejött ideiglenes nemzeti kormány egyik legfőbb feladatának tekintette a Szovjetunió népei felé irányuló magyar szimpátia kimélyítését a két ország közötti kulturális kapcsolatok ápolását. Nemcsak alapvető politikai érdekből, hanem meggyőződésből akarták a magyar–szovjet-orosz barátságot. A Szovjetunióval való kapcsolatfelvétel fontossága megfogalmazódott a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front és a fokozatosan reorganizálódott pártok programjában.

1945-ben a demokratikus erők részéről nem foglalkoztak a Szovjetunió belső viszonyai-val, nem tulajdonítottak különös jelentőséget annak, hogy ott egy totalitárius diktatúra van. Nem gondoltak arra, hogy a szovjet belső viszonyok hosszú távon hatással lesznek a magyar átalakulásra. A pártok többsége abban reménykedett, hogy a háborút lezáró békeszerződés után a szovjet csapatok távozásával a két ország kapcsolata a kölcsönös előnyökön nyugvó baráti viszony lesz, amelyben a kultúra és tudomány területén létrejövő kapcsolat mindkét ország javára válik.

A Nemzeti Parasztpárt elsősorú feladatának tartotta a Szovjetunióval való viszony rendezését. Ennek részeként el kívánta mélyíteni a két ország közötti gazdasági és kulturális kapcsolatokat. Ezt azért is fontosnak tartotta, hogy a magyarságnak helyes véleménye legyen hatalmas szomszédjáról.²⁸

A fasizmus bukásával Magyarország számára megnyílt a lehetőség, hogy a világ nagy népeinek és nemzeteinek műveltségével találkozzon. A magyar kultúra nemcsak kíváncsi érdeklődéssel, hanem a megújulás vágyával tekintett a Szovjetunió felé. Az ország politikai és kulturális vezetése mindent megtett a kapcsolatok kiépítése érdekében.

Már a diplomáciai kapcsolatok 1945. szeptember 25-én történt felvétele előtt több kezdeményezés történt a kulturális együttműködésre. A magyar kulturális kormányzat kérelemmel fordult a Szovjetunióhoz, hogy mihamarabb küldje Magyarországra azokat a szakembereket, akik a két ország kulturális kapcsolatait Magyarországon tanulmányozhatnák. Azt is kérte a magyar kormány, hogy a magyar szakemberek a Szovjetunióban ugyanezt megtehessek.²⁹ A magyar–szovjet kulturális kapcsolatok kiépítése szempontjából is fontos állomás volt, hogy szeptember 25-én a Szovjetunió felvette a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.

A választások után 1945. november 15-én Tildy Zoltán vezetésével alakult kormány is fő feladatának tartotta a magyar–szovjet gazdasági és kulturális kapcsolatok megalapozását. A Nagy Ferenc kabinet is elsődleges fontosságot tulajdonított a Szovjetunióhoz fűződő viszonyoknak.³⁰

Mindkét kabinet parasztpárti kultuszminisztere, Keresztury Dezső egyik legfontosabb feladatának tartotta az új magyar műveltség nemzetközi előfeltételeinek a biztosítását. Keresztury már első miniszteri nyilatkozatában állást foglalt a nemzeti bezárkózás ellen, ezért elengedhetetlenül szükségesnek tartotta, hogy azokban a pillanatokban, amikor megnyílnak Magyarország előtt a Kelet és a Nyugat kapui, ezekben a kapukban a szellem megtalálhassa útjait.³¹ Keresztury Dezső miniszteri ténykedése alatt a kultúra és a tudomány legkülönbözőbb területein kezdeményezte az együttműködést. A kulturális kapcsolatok a II. világháború után három fő irányban voltak építhetők; egyrészt a Szovjetunió népeinek kultúráját Magyarországon megismertetni, másrészt a magyar nép kultúráját ismertté tenni a Szovjetunióban, harmadrészt a kulturális kapcsolatokat a rokon népekkel való együttműködés elmélyítésére hasznosítani.

A politikai erők kezdeményezései mellett a civil társadalom részéről is kezdeményezés történt a kultúrkapcsolatok kiépítésére. A magyar–oroszművelődési kapcsolatok elmélyítését segítő szervezet, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alakítására 1945. június 9-én került sor. A kulturális és tudományos eliten kívül az alapításnál ott voltak a pártok képviselői. A Parasztpártot Kovács Imre főtitkár reprezentálta. A szervezet elnöki tanácsban az NPP részéről beválasztották Darvas Józsefet, Illyés Gyulát és Kovács Imrét.³²

A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság, mint társadalmi egyesület jött létre, amelynek hivatása és célja a Szovjetunió, a szovjet–oroszművelődési kultúra iránti érdeklődés felkeltése a magyar társadalomban, továbbá a kulturális kapcsolatok kiépítésének az előmozdítása. A

szervezet létrehozásától Magyarországon nemcsak a kétoldalú kapcsolatok elmélyülését remélték, hanem abban is bíztak, hogy hozzájárul egy reális magyarság-kép kialakításához a Szovjetunióban, továbbá abban is reménykedtek, hogy a szellemi kapcsolat új szomszédunkkal termékenyítően fog hatni a magyar művészetre, tudományra és irodalomra. A szovjet kapcsolat fontossága magyar részről a kultúra és a tudomány minden területén megfogalmazódott. Az együttműködés jelentőségének a hangsúlyozása jellemezte a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1946. július 7-én tartott országos kongresszusát.³³

1945–1946-ban a koalíció minden pártja látta és a magyar kultúrdiplomácia figyelembe is vette azt a realitást, hogy Magyarország szomszédja lett egy olyan ország, amely világhatalommá vált, amely potenciális gazdasági és tudományos tényező Európában. Ezért reális volt az a politika, amely a Szovjetunióval való barátságot akarta és széleskörű kulturális és tudományos kapcsolatokra törekedett. Politikai és kulturális szempontból egyaránt nagy jelentősége volt annak, hogy egy valós magyarság-kép alakuljon ki a Szovjetunióban, illetve, hogy megismerkedjenek a magyar kultúra értékeivel. Ezért a két világháború között bevált kultúrdiplomáciai intézményeknek a Szovjetunióban is fontos szerepet szántak. Nem véletlen, hogy a Magyarok Világszövetsége már 1945 júliusában javasolta, hogy Collegium Hungaricumot állítsanak fel Moszkvában.³⁴

Mivel a Collegium Hungaricum felállítására nem volt lehetőség, ezért egy kultúrdiplomáciai kisebb hatáskörű, de hasonló funkciójú intézményre volt szükség. A Szovjetunió és Magyarország közötti kulturális kapcsolatok előmozdítását ebben a helyzetben a legjobban egy magyar intézet szolgálhatta. A magyar kultúra és tudomány nemzetközi pozíciójának javítását kiemelten kezelő VKM, élén Keresztury Dezsővel sokat tett a Magyar Intézet létrehozása érdekében.³⁵ Keresztury Dezső tárgyalásai és az előzetes ígéretek ellenére a magyar kezdeményezések nem jártak sikerrel 1946-ban. A szovjet elutasító magatartás elsődleges oka Magyarország provizórikus nemzetközi helyzete. A béketárgyalások aláírásáig a Szovjetunió ebben a kérdéskörben nem szándékozott döntést hozni.

A nemzetközi kulturális kapcsolatokban mindenkor meghatározó szerepet játszik a tudományos együttműködés. Az egyetemes tudományban való integrálódás fontosságát az NPP lapja a *Szabad Szó* már 1945 márciusában szorgalmazta. Az együttműködés fontosságát egymás szellemi értékeinek a megismerésében is a tudományos kutatások ápolásában látta.³⁶

A magyar kultúra, a magyar tudomány jövőjéről 1945 tavaszán-nyarán folyó viták jelezték, hogy a magyar kutatók kapcsolatba szándékoznak lépni a Szovjetunió tudósaival. A tudománypolitika irányítói a sokoldalú nyitás mellett az együttműködést azért is ambicionálták, mert feltételezésük szerint a nemzetközi tudományos életben végbemenő átrendeződés miatt az USA, mint első számú központ mellett a szovjet tudomány is meghatározó szerepet fog játszani. A szovjet kapcsolatok kiszélesítését jelzi, hogy az Országos Ösztöndíjtanács már 1945-ben 20 kutató számára írt ki pályázatot a Szovjetunióba.³⁷

A VKM és személy szerint Keresztury Dezső az ösztöndíjasok cseréjét, illetve a magyar ösztöndíjasok Szovjetunióba küldését sürgősen megoldandó kultúrpolitikai feladatnak tartotta. Szovjet partnerét arra kérte, hogy találjon módot arra, hogy a magyar ösztöndíjasok már az 1946–1947-es tanév folyamán kiutazhassanak a Szovjetunióba és ott a magyar állam költségein tanulmányokat folytathassanak.³⁸

A kulturális-tudományos kapcsolatokat elmélyítendő Keresztury Dezső az orosz oktatás stabilizálása és a magas szintű egyetemi képzés megteremtése érdekében többször fordult a Szovjetunió kulturális vezetőihez, hogy segítsék a magyarországi orosz tanszékeket. Keresztury a szovjet kulturális vezetést arra is kérte, hogy legyen segítségére a magyar kormányoknak arra, hogy az orosz nyelv megtanulásának lehetőségeit általánossá tehessek.³⁹

A magyar kultúrpolitika és Keresztury Dezső szándéka arra irányult, hogy az orosz, mint világnyelvet Magyarországon bevezesse, és az ország lehetőségeihez képest feltételeket biztosítson tanulására. A magyar kezdeményezésekre a nemzet jól felfogott érdekében, minden külső nyomás nélkül került sor.

(*Jugoszláviához való közeledés*) A háború befejezése után Magyarország a világ minden demokratikus országával, de kiváltképpen a Kárpát-medence népeivel kívánt jó viszonyt kiépíteni. Jugoszlávia valamennyi szomszédos ország közül a legbátorítóbb magatartást tanúsította Magyarországgal szemben.

Jugoszlávia politikája kezdetektől hozzájárult a Duna-medence népeinek együttműködéséhez. A jugoszláv kultúrpolitikai gyakorlat is pozitívan elősegítette a magyar–jugoszláv közeledést. Már 1944 decemberében Újvidéken *Szabad Vajdaság* címmel magyar nyelvű újság jelent meg. Ugyancsak Újvidéken alakult meg a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség, a legnagyobb autonóm magyar kulturális és társadalmi szervezet. A Kultúrszövetség magába foglalta a kulturális egyesületek munkáját, a könyvkiadást, a könyvterjesztést és az irodalmi élet szervezését. A magyarok irányában toleráns kultúrpolitika nyomán 1944–1945-ben a Vajdaságban megnyitottak a magyar iskolák és tagozatok.⁴⁰

A magyarság politikai jogait is igyekeztek helyreállítani. 1945. május 16-án a Szkupstina elismerte a Jugoszláviában élő magyarság kisebbségi jogait és két képviselőjét bevonta a parlament munkájába.⁴¹

Magyarország nemzetközi elszigeteltsége idején a jugoszlávoknak a magyarsággal kapcsolatos jó szándékát és toleranciáját kevésbé árnyékolták be a közelmúltban mindkét oldalról elkövetett atrocitások. Egyes, a jugoszláv partizánok részéről elkövetett vérengzések Magyarországon nem voltak úgy publikusak, mint a Maniu-gárdák rémtettei. Ezenkívül Magyarország 1944–1945-ben pozícionálisan sem volt abban a helyzetben, hogy az egyetlen közeledni kívánó szomszédot visszautasítsa. A magyar politikai élet pártjai ezért nagyra értékelték a jugoszláv közeledést. A Nemzeti Parasztpárt programja is elismerte Jugoszláviának a népek barátsága s kultúrája fejlesztése érdekében tett lépéseit.⁴² Jugoszlávia pozitív reagálása után a magyar sajtóban elszaporodtak a déli szomszédunkkal foglalkozó cikkek. Az újságcikkek a közeledést és a megbékélést igyekeztek szolgálni.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok elmélyítésében fontos szerepet játszott az 1945 októberében létrejött Magyar–Jugoszláv Társaság. A Társaság célját Rex József főtktár a magyar–jugoszláv barátság ápolásában és kimélyítésében határozta meg. Ezt a jugoszláv kultúra, irodalom, zene magyarországi megismertetésében látta, másrészt szoros kapcsolat létesítését és kifejlesztését kívánta Jugoszlávia kulturális szervezeteivel, elsősorban a Magyar Kultúrszövetséggel.

A magyar kultúrpolitika és kultúrdiplomácia 1945 második felében az egyik legfontosabb feladatának tartotta az új magyar műveltség nemzetközi előfeltételeinek a biztosítását. A választások után létrejött kormányok ezáltal különös jelentőséget tulajdonítottak a szomszédos népekkel való viszony rendezésének és a kölcsönös megértés szellemében való továbbfejlesztésének.⁴³

A kormányban részt vevő valamennyi demokratikus párt számára a magyar és a szomszédos népek barátságának a megeremtése az elsőrendű nemzeti érdek volt, ezért az együttműködés politikája mellett foglaltak állást.⁴⁴

A világkultúrára nyitott magyar művelődéspolitikának a szomszédos országokkal kiépítendő viszonyt preferenciában kellett részesítenie. Ennek szükségességéről beszélt a parasztpárti kultuszminiszter, Keresztury Dezső 1946. február 9-i sajtóértekezletén, ami-

kor arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarországnak különös gondot kell fordítania a külföldi, elsősorban a Duna-medence népeivel való kulturális kapcsolatok elmélyítésére.⁴⁵ A magyarok és a délszlávok újbóli egymásra találását hangsúlyozta Keresztury Dezső a lakásán rendezett ritka érdekességű zenedélutánon is. A magyar–jugoszláv kapcsolatok ápolására, a kulturális kapcsolatok elmélyítésére tett hasznos szolgálatot a Zeneakadémián tartott díszhangverseny, amit Budapest és a Magyar–Jugoszláv Társaság együtt rendezett. A magyarság iránti bizalom megnyilvánulásaként értékelhetjük Tito marsall áprilisban tett nyilatkozatát, amelyben kinyilvánította, hogy rokonszenvvel fordul Magyarország felé.⁴⁶

Magyarország is lépéseket tett az országban élő szerbek és horvátok kultúrájának ápolása érdekében. A nemzetiségi iskolaügy rendezésének első állomása a magyarság iránt jóindulatot tanúsító délszlávok anyanyelvi oktatásának megoldása volt. 1946 februárjában már negyvennyolc délszláv iskolában folyt anyanyelvi oktatás. A nemzetiségi iskolaügy igazságos és demokratikus szellemű megoldását minden erejével szorgalmazta Keresztury Dezső miniszter.⁴⁷

Magyarországnak be kellett látnia, hogy sorsa, az egész magyarság jövője a Kárpát-medence népeihez kapcsolódik. Beismertük, hogy múltunkban is jobb lett volna összefogni, mint gyűlölködni. Jövőnket nem rendezhettük másként csak úgy, hogy tudomásul vettük, mi történt és történetet körülöttünk, s mit jelent ez reánk, mindannyiunkra nézve. A történelem adta a leckét, amit meg kellett tanulni. Fáradozásainkat, próbálkozásainkat, Románia és Jugoszlávia egyelőre segítette. A Nemzeti Parasztpárt a szomszédos országok irányába tett kezdeménye külpolitika és kultúrdiplomácia terén segítette Magyarországnak a nemzetközi elszigeteltségből való kitörését és hozzájárult a Duna-medencei népek jó viszonyának a kialakulásához.

(Kapcsolat az angolszász kultúrával) A magyar kultúrdiplomácia irányítói és a szellemi élet meghatározó személyiségei az ország felszabadulásától nagy fontosságot tulajdonítottak a nyugati, ezen belül az angol és amerikai kapcsolatoknak. A Nemzeti Parasztpárt programjában ugyancsak szerepel az együttműködés kiépítése Angliával és az Egyesült Államokkal.⁴⁸ A magyar–amerikai kapcsolatok felvételét a politikai feltételek hiánya, a pénzügyi nehézségek és a nagy távolság is hátráltatta. Nem kedvezett a kultúrkapcsolatoknak a magyarországi törvényhozó és végrehajtó hatalom ideiglenes jellege sem. Az 1945-ös novemberi választások után létrejön kormány fontosnak tartotta az Egyesült Államokkal való gazdasági–kulturális kapcsolatok kiépítését.⁴⁹ Keresztury Dezső kultuszministerségének kezdetétől szükségesnek tartotta, hogy az Amerikai Egyesült Államokban mihamarabb magyar kulturális intézmények, mindenekelőtt egy Magyar Intézet kezdje meg működését.⁵⁰ Keresztury Dezső az államközi kulturális kapcsolatok kiépítését, majd egyezmény aláírását is fontosnak érezte. Keresztury egy magyar tanszék, illetve lektorátusok létrehozását az Egyesült Államok valamelyik híres egyetemén a két ország közötti legfontosabb láncszemnek tartotta.⁵¹

Magyarország kultúrpolitikai orientációjából és Keresztury Dezső felfogásából egyaránt következett, hogy a VKM szükségesnek látta, hogy amilyen hamar csak lehetséges az angol–magyar kapcsolatok szorosabbá váljanak.⁵² A magyar kulturális kormányzat szükségesnek tartotta azt is, hogy Nagy-Britanniában mihamarabb magyar kulturális, illetve tudományos intézmények kezdjek meg működésüket, illetve a háború miatt tevékenységét megszakító londoni magyar intézetet reaktivizálják. A kultuszminisztérium a londoni tanszék mellé, az edinburghi egyetemre is tervezte magyar lektor kiküldését. A magyar kultúrpolitikai gondolkodásban az edinburghi egyetem azért kapott elsőbbséget, mert a skóciai és a magyarországi protestantizmusnak hagyományosan jó kapcsolatai voltak, ezért a skóciai város egyetemét találták a legmegfelelőbb talajnak a kulturális kapcsolatok kiépítéséhez.⁵³

Az angolszász kultúrához való kötődés szempontjából jelentős állomás volt, hogy 1946 januárjában megalakult a londoni Pen Club magyar csoportja. A fokozatosan bővülő angol–magyar kulturális kapcsolatok részét képezte az 1946. április végén a londoni Park Clubban rendezett eszmecsere. A magyar irodalmi élet és a műfordítás neves képviselői – élükön Keresztury Dezsővel – megjelentek a British Council fogadásán és közvetlen eszmecsere keretében beszéltek meg a kölcsönös lehetőségeket. Az angol kulturális élet Magyarországra iránti érdeklődését jelzi, hogy a British Council képviselője bejelentette: az intenzív irodalmi kapcsolatok elmélyítése céljából a nyár folyamán Budapestre utazik. A két ország közti kulturális kapcsolatok bővülésére utal, hogy július elején megnyílt az angol misszió könyvkiállítása, amelyen Keresztury Dezső és Gyöngyösi János külügyminiszter mondtak beszédet.⁵⁴

A jó magyar–angol kulturális együttműködés kialakítása érdekében fontos lett volna egy kulturális egyezmény megkötése, amely keretet jelentett volna a kulturális teendők számára. A magyar kormány tisztában volt a kulturális egyezmény szükségszerűségével, ezért jelentette be ilyen szerződés kötésére hajlandóságát. Ez azonban 1946-ban nem valósult meg. Az angol kormány kulturális egyezményt csak a békeszerződés ratifikálása után volt hajlandó kötni.⁵⁵

(Preferált a francia kultúra) A kultúrdiplomácia irányítói, az egyes pártok kultúrpolitikusai, így az NPP vezetői is abból indultak ki, hogy az ország tudományos felzárkózása és a magyar tudomány és kultúra nemzetközi megbecsülése a sokoldalú kapcsolatok nélkül nem lehetséges. Jól látták, hogy a nemzetközi tudomány színvonal elérésének csak akkor van valós alapja, ha Magyarország a legmagasabb kulturális és tudományos színvonalat jelentő nyugati országokkal veszi fel a kapcsolatot. Ugyanakkor elsődlegesen politikai jelentősége volt annak az elképzelésnek, amely a szomszéd országokkal kiépítendő jó viszonyt hangsúlyozta. A magyar–francia kapcsolatok kiépítésének egyik fő sajátossága – a kulturális-tudományos szempontok mellett – a politikai érdekek voltak. Magyarország háború utáni presztízsének helyreállításában a legfontosabb jelentőséget a magyar–francia kulturális kapcsolatoknak szánta.

A nyugat-európai tájékozódás előterében a francia kultúra állt. A Nyugattal kiépítendő viszonyban a magyar kultúrdiplomácia Franciaországnak szánta a legfontosabb szerepet. Auer Pál párizsi követ a francia kapcsolatok nyugat-európai elsőségét egy nyilatkozatában azzal magyarázta, hogy Németország 20-30 évig sem fog szerepet játszani Európában. A parasztpárti kultuszminiszter Keresztury Dezső szerint is a jövőben vállvetve folyik a harc a francia szellem magyarországi térfoglalásáért.⁵⁶

Mivel Keresztury Dezső Franciaország szerepét és befolyását az új Európában meghatározónak tartotta, ezért a kapcsolatfelvételt nemcsak a hivatalos, hanem informális csatornákon is ambicionálta. Keresztury felkéri Illyés Gyulát, hogy ismeretségének felhasználásával tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a megújult Magyarország híre s neve értékének megfelelően ismeretessé váljék Franciaországban.⁵⁷

A magyar kultúrdiplomácia Franciaország irányában az egyik legfontosabb feladatának egy pozitív Magyarország-kép kialakítását tartotta. A koncepció az volt, hogy nem a magyar kormány hibáira kell rámutatni, hanem inkább a magyar múlt és jelen olyan mozzanataira, amelyek a franciák szimpátiáját fel tudják kelteni. A magyarság-kép pozitív irányú alakítása a békeszerződés aláírásáig fontos feladata lesz a magyar misszióknak Franciaországban.

A magyar kultúrdiplomáciai törekvések, valamint a Magyarországgal szimpatizáló franciák erőfeszítésének eredményeként Magyarország megítélése 1946 őszére pozitívan változott. Illyés Gyula olasz- és franciaországi, valamint svájci látogatása alapján 1946–1947

fordulóján már arra a megállapításra jutott, hogy a magyarság „rossz híre” a világban megváltozott. Elfogadhatjuk Illyésnek azt a véleményét, hogy mindez azon fordult meg, hogy a nyitott, vagy könnyen kinyitható kapukon át milyen értékekkel lépünk be.⁵⁸

Mi a magyarázata annak, hogy Franciaország, a francia kultúra a magyar kultúrpolitikában ennyire centrális helyet foglalt el? Egyrészt a francia kultúra tisztelete és szeretete.

A tényleges ok: Franciaország háború utáni szerepének magyar részről történő túlértékelése. Magyarország Franciaország befolyását talán egy első világháborús analógia alapján újjól meg határozónak tartotta, a háborút lezáró békekötésnél fontosnak ítélte a franciák álláspontját. A magyar kultúrdiplomácia rossz nemzetközi megítélésünk felszámolásában Franciaországra számított. Hasonló próbálkozás már történt a két világháború között is, amikor a magyar politika arra törekedett, hogy a kultúrán keresztül bebizonyítsuk, hogy nem olyan a magyarság, mint amit terjesztenek róla. A széleskörű együttműködés Franciaországgal a magyarságról kialakult negatív képet módosította, de a politikai döntéseket nem befolyásolta pozitívan. A hagyományos kisanant kötődés mellett ebben Franciaország tényleges nagyhatalmi befolyásának az elvesztése is szerepet játszott.

A békeszerződés utáni francia–magyar kulturális kapcsolatok is azt bizonyítják, hogy Franciaország kulturálisan nyitott maradt, és, ameddig a hidegháború a kapcsolatokat teljesen el nem lehetetlenítette, együttműködött Magyarországgal, de csak kulturális alapon.

JEGYZETEK

- * A Nemzeti Parasztpárt történetét Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948* (Kossuth Könyvkiadó, 1972) c. monográfiájában feltárta. A Nemzeti Parasztpárt művelődési politikájával kapcsolatosan megjelent tanulmányaim: Keresztury Dezső művelődéspolitikai felfogása a politikai pluralizmus idején (1945–1946). *Kortárs*, 1991. 3. no. Németh László iskola- és felsőoktatáspolitikai felfogása a demokrácia kiépítésének időszakában (1945). *Új Írás*, 1991. 2. no. Illyés Gyula, Karácsony Sándor, Keresztury Dezső és Németh László felfogása a népművelődésről. *Irodalomtudományi Közlemények*, 1992. ősz–tél. A Nemzeti Parasztpárt felfogása a tudományról és a felsőoktatásról (1945–1946). *Kutatásszervezési Tájékoztató*, 1994. 1. no.
- 1 Balogh Sándor: Anépi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Kossuth Könyvkiadó, 1982. p. 27.
 - 2 Kosáry Domokos: „Kárpát-Európa” kutatás a Teleki intézetben. *Valóság*, 1983. 9. no. p. 32., 35., 36., 40. Domokos Kosáry: The Idea of a Comparative History of East Central Europe: The Story of Venture. *Historians as Nation-Builders Central and South-East Europe*. Macmillan Press School of Slavonic and East European Studies University of London. p. 124., 130.
 - 3 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
 - 4 *Szabad Szó*, 1945. április 13.
 - 5 *Szabad Szó*, 1945. április 15.
 - 6 Balogh Sándor – Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Tankönyvkiadó, 1977. p. 226.
 - 7 *Tiszántúli Népszava*, 1945. augusztus 23.
 - 8 *Tiszántúli Népszava*, 1945. augusztus 13.
 - 9 Kosáry Domokos: „Kárpát-Európa” kutatás a Teleki Intézetben... p. 32., 36., 40.; Domokos Kosáry: The Idea of a Comparative History of East Central Europe... p. 124., 130.
 - 10 Magyar Közlöny, 1945. 108. no.
 - 11 Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1946. p. 41.
 - 12 Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. *Néplap*, 1944. november 3. A Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967. p. 37–41. A Független Kisgazda és Polgári Párt programja. Írta: Nagy Ferenc. Budapest, 1945. p. 13–23. Balogh Sándor – Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. p. 184. A Nemzeti Parasztpárt Kis kátéja. Néppel a népért. Sarló Kiadás. É. n., p. 33–45. A Magyar Kommunista Párt országos értekezlete 1945. május 20–21. In: A Magyar Kommunista Párt

- és Szociáldemokrata Párt határozatai... p. 81–86. A Független Kisgazdapárt 1945. augusztus 19–20. Országos Nagyválasztmánya. In: Balogh Sándor – Izsák Lajos: pártok és pártprogramok. p. 38.
- 13 *Szabadság*, 1945. március 4.
- 14 Csatári Dániel: Román–magyar kapcsolatok. Kossuth Könyvkiadó, p. 1958. 203.
- 15 Gróza Péter beszéde az Észak-Erdélyi Menekültek Szövetsége küldöttei előtt. *Szabadság*, 1945. március 15.
- 16 *Szabad Nép*, 1945. május 27. Erdély kulturális életével részletesen foglalkozik Kántor Lajos: Illyés Gyula és a béke asztala. *Valóság*, 1985. 12. no.
- 17 *Szabad Nép*, 1945. július 22.
- 18 Csatári Bálint: Id. mű... p. 22.
- 19 *Szabad Szó*, 1945. július 4.
- 20 Balogh Sándor – Izsák Lajos: Id. mű... p. 226.
- 21 Új Magyar Központi Levéltár /UMKL/-XIX-I-1e. 1946-88531
- 22 UMKL-XIX-I-1e. 1946-88531
- 23 UMKL-XIX-I-1e. 1946-70729
- 24 Országgyűlés Naplója: Hiteles Kiadás II. Kötet Athenaeum Irodalmi és nyomdai Részevénnytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1948. 516. p. j. / Párttörténeti Intézet /PI/ Arch. Titk. Fi. 49
- 25 *Szabadság*, 1946. május 18. Kántor Lajos: Id. tan... p. 42.
- 26 Országgyűlés Naplója, II... p. 73.
- 27 PI. Arch. 274-21/58.
- 28 Balogh Sándor – Izsák Lajos: Id. mű... p. 226.
- 29 Nemzetgyűlés Naplója, I. köt. Hiteles Kiadás, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részevénnytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1946. p. 42.
- 30 Nemzetgyűlés Naplója, I. 23. p... p. 368.
- 31 *Szabad Szó*, 1945. november 18.
- 32 UMKL-XIX-I-1e. 1945-9116
- 33 *Szabad Szó*, 1946. július 5. 7.
- 34 *Szabad Szó*, 1945. július 24.
- 35 UMKL-XIX-I-1e. 1946-70259; UMKL-XIX-I-1e. 946-77009; UMKL-XIX-I-1e. 1946-78005
- 36 *Szabad Szó*, 1945. március 31.
- 37 Magyar Közlöny, 1945. 102. no.
- 38 UMKL-XIX-I-1e. 1946-78005
- 39 Bolla Kálmán: Orosz nyelv és irodalom. In: Eötvös Lőránd Tudományegyetem története. 1945-1970. Budapest, 499. p. UMKL-XIX-I-1e. 19467-508008. UMKL-XIX-I-1e. 1946-511117. UMKL-XIX-I-1e. 1946-70259. UMKL-XIX-I-1e. 1945-81444.
- 40 A II. világháború utáni Jugoszlávia, valamint a magyar–jugoszláv kapcsolatok első számú kutatója A. Sajti Enikő. Szeli István: A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 115–116. p.
- 41 Nemzetgyűlés Naplója I... p. 29.
- 42 Nemzetgyűlés Naplója I. köt... p. 23–25.
- 43 Nemzetgyűlés Naplója I. köt... p. 23–25.
- 44 Uo. p. 82., 90., 406., 450. *Népszava*, 1946. január 3.; *Kis Újság*, 1946. január 30.; *Népszava*, 1946. január 20.
- 45 *Szabadság*, 1946. február 10.
- 46 *Kis Újság*, 1946. február 27.; *Szabadság*, 1946. március 14.; *Szabadság*, 1946. április 3.
- 47 *Szabadság*, 1946. február 13.; *Szabadság*, 1946. április 4.
- 48 Balogh Sándor – Izsák Lajos: Id. mű... p. 216.
- 49 Nemzetgyűlés Naplója I... p. 23.
- 50 UMKL-XIX-I-1e. 1946-64269
- 51 UMKL-XIX-I-1e. 1946-64269
- 52 UMKL-XIX-J-1e. 1945-31008
- 53 UMKL-XIX-I-1e. 1946-64245
- 54 *Kis Újság*, 1946. április 28.; *Szabadság*, 1946. június 2.
- 55 UMKL-XIX-J-1-k. 1948-61137/6
- 56 *Kis Újság*, 1946. május 26., június 16.
- 57 UMKL-XIX-I-1e. 1946-13815
- 58 UMKL-XIX-I-1e. 1947-44755

Számvetés és életmű – Lipcsey Ildikó és Erdély

Az első könyve, amelyik a kezembe került az erdélyi autonómiákról szólt. Akkor még nem ismertem Ildikót. Mi Erdélyben a saját bőrünkön tapasztaltuk a történelmi változásokat, melyek a mindennapok küzdelmeiben jelentkeztek. Számunkra, kolozsváriak számára, nem sokat jelentett a Magyar Autonóm Tartomány léte. Részesei voltunk iskolánk, az Ady Endre líceum „elsíncaiosításának”, az egyetem elrománosításának. (Az Ady Endre líceumot átnevezték Ady–Síncai névre, ezzel megszüntetve a líceum tiszta magyar összetételét. A cél az elrománosítás volt.)

Természetesen szenvedő alanyai voltunk közösségi életünk szétverésének is. A középiskolai és egyetemi baráti társaságunk egyetlen tagja sem kapott munkahelyet Kolozsváron. Szétszórtak az ország különböző helységeibe, lehetőleg román környezetbe, hogy „szokjuk a rendszert”. Magyarországra való kitelepedésünk után találtam rá Lipcsey Ildikó *Erdélyi autonómiák* című könyvére, mely rendszerezte, helyére tette az eddig kusza, töredékes ismereteimet erről a kérdésről. Ő fogalmazta meg pontosan érzéseinket, kételyekkel bőven átítatott reményeinket az új „román demokráciáról”. A bevezető sorokban ezt írja: „*Úgy tűnik, miután az 1989-es esztendő mindenhol, tehát Romániában is elhozta a fordulatot, megkezdődött a visszarendeződés, a demokrácia, a többpártrendszer, az európai normák felé, ismét kedvező történelmi pillanat előtt állunk: az együttműködés, a határok légiesítése, Egyesült Európa, azon belül: Egyesült Kelet- és Közép-Európa, kooperáció, önkormányzat, autonómia újból napirendre kerül.*”

A könyv végén keserűen állapítja meg: „*1989. december 22-én Romániában is győzött a forradalom. Az eufória első pillanataiban úgy látszott: egymásra talált a román és a magyar nép. Ezek a pillanatok hamar elmúltak. Vádaskodás, ellenségeskedés, sőt pogromok a román fél részéről, fenyegetettség, rettegés a magyarság számára.*”

Ma már tudjuk, hogy mindaz, amit szerettünk volna, és amit Ildikó ilyen szépen megfogalmazott, hogy „*Erdélynek a hid szerepen túl történelmi hivatása az, hogy az európaizálás, a nemzeti megbékélés modellje legyen Románia számára*” illúzió maradt. Románia ma az Európai Unió tagja, anélkül, hogy megvalósult volna az erdélyi magyar autonómia, mint ahogyan a szlovákoknak sem kellett lemondaniuk a Benes-dekrétumokról ahhoz, hogy az EU tagjai legyenek.

A gyanakvással teli reménykedést az erdélyi magyarság a második világháború után már egyszer átélte és nagyon megsínylette. Ezt világította meg a *Kurkó Gyárfás emlékére, Romániai Magyar Népi Szövetség az önfeladás útján (1944–1953)*, valamint *A CASBI* című dokumentum- és tanulmányköteteivel.

Az 1987-ben megjelent Kurkó Gyárfásról szóló dokumentumkötet, a Magyar Népi Szövetség elnökének újságcikkekbe öntött gondolatait, beszédekben kibontakozó elképzeléseit, politikai hitvallását, naivitással összefonódott egyenességét, az erdélyi magyarság iránti elkötelezettségét illusztrálja. A könyv a Kurkó cikkeken, beszédeken és tanulmányokon kívül kortársak (Méliusz József, Beke György, Balogh Edgár valamint Sütő András) megemlékezését is közreadja, melyek közül Sütő András véleménye világítja meg legjobban az igazságot: „*Tűnődéseidben földereng egy arc a közeli és távoli múltból; első pillantásra nem tudod, miért oly ismerős, majd szíven üt a hasonlóság: Kolhaas Mihály [Egy lócsiszár virágvasárnapja] meggyötört vonásai között felfedezed a Kurkó Gyárfáséit – kortársadét. Mindketten az igazság fanatikusai voltak, amiért az egyik (Kolhaas Mihály) halálra, másik (Kurkó Gyárfás) tizenhat évi börtön után örületre ítéltetett.*”

A könyv lapjairól egy olyan ember képe bontakozik ki, aki tisztességes eszközökkel a román kommunisták iránti (sajnos) teljes bizalommal harcol az erdélyi magyarság jogaiért. Utólag azt is lehetne mondani, hogy naiv volt, pedig ez így nem igaz, hiszen tudta, hogy mi történik az országban, de hinni akarta, hogy: „... Erdély az erdélyieké volt és azoké kell, hogy maradjon mindig.” (Világosság, 1945. szeptember 8–9.)

Miközben a Magyar Népi Szövetség feltétel nélkül kiszolgálta az akkori román és a szovjet kommunista politikát és Kurkó Gyárfás szavaival: „különös bizalommal tekintünk a Szovjetunió felé”, addig „50-60.000 embert zártak internáló- és munkatáborba” (Méliusz József), akiknek a Scinteia szerint is 80 százaléka magyar volt.

Az 1945. február 17-én a Miniszterelnökségnek küldött táviratában Kurkó Gyárfás tiltakozik az ellen, hogy „a román hatóságok Észak-Erdélyből igen sok békés lakóst letartóztattak, hadifogolynak nyilvánítottak és jogtalanul elhurcoltak. Ezek az ország különböző táboraiban a legembertelenebb bánásmódban részesülnek. Mind a földvári, mind a többi táborban az éhínség és a tifuszcikória következtében naponta húsz-harmincat temetnek közülük. A tábor parancsnoksága a hozzátartozók segélynyújtását is megakadályozza. E táborokban uralkodó állapotok a fasiszta haláltáborokra emlékeztetnek, nagyobb mértékben, mint a hírhedt munkatáborok. Tervszerű merénylet ez az együtt élő népek demokratikus összefogása ellen. Kérjük azonnali vizsgálóbizottság kiküldését az ODA (Országos Demokrata Arcvonal) képviselőinek részvételével”. A táviratrészletet Lipcsey Ildikó másik, már említett könyvéből idéztem, melynek címe: *A Romániai Magyar Népi Szövetség az önfeladás útján (1944–1953)*. (Possum Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1998.) Ez a könyv nagyon szomorú bizonyítéka annak a ténynek, hogy a Magyar Népi Szövetség 100-as intézőbizottsága (vezetői), hallgatva a „Gróza Péter” által irányított zenekar szirénhangjára, önként feladta Erdélyt. 1945. november 15–18. között tartották a 100-as intézőbizottság ülést Marosvásárhelyen. Ezt a találkozót a román baloldal arra használta fel, hogy meggyőzze a magyarságot, hogy a nemzeti kérdést gyökeresen átalakították. Ezzel akarták elérni azt, hogy a Magyar Népi Szövetség mondjon le Erdélyről. A vitában – melyben Gróza is részt vállalt, nagyvonalú ígéretekkel a magyarság sorsát illetően – az az irányzat érvényesült, mely szerint Erdély nem jelentheti vita tárgyát a két ország között. A határozatot, melynek elfogadásában Kurkó Gyárfásnak jelentős szerepe volt, lényegében a román kommunisták fogalmazták meg. Az erdélyi magyarság, melynek csak egy kis hányadát képviselte a Magyar Népi Szövetség, több esetben is hangot adott elégedetlenségének, mondván, hogy „eladták Erdélyt”.

Elsőként (1945. december 25-én) a Szociáldemokrata Párt Magyar Bizottsága kiáltványban tiltakozik: „Véget kell vetnünk annak az egyoldalú romániai politikának, amely a történelmi helyzet megkövetelte mérsékleten túlmenően megalkuvásokkal, a valóság elhomályosításával kísérli meg egy közel kétfélmillió nemzeti demokratikus tömeget képviselni és vezetni”. Ezekben a hetekben Márton Áron püspök levelet küld Petru Grozának. Ebben, a több mint egymillió romániai magyar katolikus nevében emelte fel szavát egy újabb „igazságtalan ítélet kimondása és végrehajtása ellen”. Sajnos minden figyelmeztetés, tiltakozás ellenére az ítélet végrehajtott, és Észak-Erdély újra Románia része lett.

Az erdélyi magyarság második világháború utáni életét és szenvedéseit nehezítette az *Ellenséges Javakat Felügyelő és Kezelő Pénztár (román rövidítésben CASBI)*, amelyet a magyar állam, magyar állampolgárok, romániai magyar nemzetiségű állampolgárok ingóságainak és ingatlanainak, ipari és kereskedelmi vállalatainak, pénzügyintézményeinek elkobozása céljából hoztak létre.

Lipcsey Ildikónak *A CASBI* (Possum kiadó, 2001) című könyve válogatást ad azokból a dokumentumokból, melyek még ma is feldolgozásra várnak, és élénk tárják az erdélyi magyarság újbóli kirablását.

Azt, hogy a második világháború után mi történt velünk, az erdélyi magyarsággal, hitelen bizonyítja a Páskándi Géza életéhez és művei keletkezéséhez nyújtott történelmi háttérkép. (Máramarosi Iza [Lipcey Ildikó]: *Páskándi Géza*. Primor–Intermix kiadó, Budapest–Ungvár, 1994.)

Páskándi írói pályájának kezdete arra az időszakra esik, amikor „idétlen alkalmi versek” – meggyőződésből vagy nem, ma már nehéz volna megválaszolni – születtek ismert értelmiségiek tollából: „*Nincs kibúvó, jövőnk parancsa / Szab az önvádnak is határt, / Jövőnkért harcolok. S e harcra / Vezessen a sztálini Párt*” (Szabédi László). Ebben az időben nevezik – először, de nem utoljára – az erdélyi magyarokat „*magyarul beszélő románok*”-nak (Robotos Imre). (*Erdélyi magyar sajtószemle*, 1950. július, 5–6. szám. Megjelenési hely: Páris, szerkeszti: Albrecht Dezső. Megszületik a „*magyarul beszélő román*” fogalma: „Robotos Imre a kommunista párt magyar nyelvű hivatalosának a fő-szerkesztője így fogalmazta meg a magyarság jogállását: »A román népi demokráciában, a románokon kívül MAGYARUL BESZÉLŐ ROMÁNOK is élnek. Ne beszéljünk tehát magyar nemzetiségről.« Robotosnak ez a kijelentése még a jelenlévő Révai Józsefnek is heves ellenkezését váltotta ki.”)

A börtönök zsúfolva vannak politikai, főleg magyar nemzetiségű elítéltekkel. Ekkor (1949. június 21.) tartóztatják le Márton Áron római katolikus püspököt, Kurkó Gyárfást a Magyar Népi Szövetség elnökét, Dr. Venczel Józsefet, Teleki Ádámot, Pásztai Géza ügyvédet és még hosszan lehetne sorolni azokat, akiktől a kommunista rezsim félt.

A magyarországi 1956-os forradalom jó alkalmat szolgáltatott a román rezsimnek arra, hogy folytathassa a már nagyon régen megfogalmazódott tervének megvalósítását, a homogén román nemzeti állam létrehozását. Ennek a tervnek egyik fő célkitűzése az erdélyi magyar értelmiség megsemmisítése volt.

A recept ismert volt. Előbb meg kellett tölteni velük a román börtönöket, egy részüket fizikailag meg kellett semmisíteni, majd következhetett a magyar középiskolák és a magyar nyelvű Bolyai Tudományegyetem felszámolása. Ezeknek az embertelen intézkedéseknek esett áldozatul Páskándi Géza, Varró János, Bartis Ferenc, Dávid Gyula, Takács Ferenc és még több tízezer ember.

Kádár romániai útja során (1958. február 20–28.) megerősítette a román pártvezetést abban, hogy bármit is csinálnak az erdélyi magyarsággal, ők nem fognak beleszólni. Idézet Kádár beszédéből: „*A Román Népköztársaságban, ahol nincs elnyomás, a magyar nemzetiségűek szabadon fejleszthetik képességeiket... Nincs megkülönböztetés, nincs diszkrimináció, nincsen a magyar nemzetiségű román állampolgároknak semmi okuk a panaszra, szabad, demokratikus, a szocializmust építő hazában megbonthatatlan békében és barátságban élnek egymás mellett románok, magyarok és más nemzetiségűek.*” Világos beszéd volt. Az erdélyi magyarság most már biztos lehetett abban, hogy az anyaország magára hagyta, és kiszolgáltatta a román kommunista rezsim kénye-kedvének. Ha voltak is látszatengedmények egy-egy rövid időre, a mindenkori román politika gondoskodott arról, hogy az erdélyi magyarság saját hazájában, saját szülőföldjén ne érezze otthon magát. Folyamatosak voltak a zaklatások, a megfigyelések, a házkutatások nemcsak az alkotó magyar értelmiség körében, akikre sokkal jobban odafigyeltek, de az egyszerű embereket sem kímélték, ha alkalmat találtak rá. Mindenkire rájárt a rúd. Az egyszerű mindennapi életet élő, dolgozó ember egyszer csak arra ébredt, hogy gyermeke nem beszélhet anyanyelvén az iskolában, mert megtiltják, sőt bántalmazzák is ezért, vagy csak minden ok nélkül felkutatják a házát, könyvtárát, zaklatják a családját, burkoltan vagy nyíltan fenyegetőznek stb. Ez vezetett ahhoz az exodushoz, melynek méretei a nyolevanas évek végén, kilencvenes évek elején elérték a Trianon utánit. A könyv végén három beszélgetést olvashatunk, melyeket Lipcey Ildikó készített Páskándi Gézával.

E beszélgetésekben Páskándi érdekesen és meggondolkozatóan fejt ki Erdély és benne a magyarság sorsát, jelenét és jövőjét. A könyvet ajánlom mindazoknak, akiket érdekel egyik legnagyobb írónk, Páskándi Géza életműve, valamint véleménye Erdélyről. A könyvben felfedeztem egy elírást is. A 83. oldalon az 1956-os események ürügyén a román hatalom brutális megtorló intézkedéseivel kapcsolatban olvashatjuk: „*Az azonban bizonyos, hogy Sass Mihály érmihályfalvi lelkész nem az egyetlen volt, akit kivégeztek!*” Helyesen *Sass Kálmán*. Mielőtt valaki félreértené, Lipcsey Ildikó pontosan tudta, hogy ki-ről van szó, hiszen az *Utak és tévutak az erdélyi magyarság huszadik századi történetében* című összefoglaló műben már helyesen, Sass Kálmán neve szerepel. Sass Kálmán lelkészt az 56-os események megtorlásaként 1958. február 19-én, több társával együtt letartóztatják, és halálra ítélik. A halálbüntetést végre is hajtották.

Az említett nagyszabású történelmi munka felöleli mindazokat a történéseket, melyeket az erdélyi magyarság Trianon óta egészen 1996-ig megélt. A könyv 1996-ban jelent meg először angol nyelven, majd két év múlva a magyar bővített változat is napvilágot látott. Ez összefoglalója mindannak, amit eddig több könyvben is leírt a román uralom alatt sínylődő erdélyi magyarság történetéről.

Ildikó többször is megcsillantotta írői, költői tehetségét. Ennek tanúbizonysága többek között a *Nemzedéksírató* című esszé- és vallomásgyűjtemény. Közben emléket állít erdélyi barátnőjének, Salamon Anikónak önmagáról is beszél. Arról a végtelen rajongásról, mely egész életét Erdélyhez kötötte. Ahogyan ő mondta, igaz, hogy a történelem úgy rendelkezett, hogy Magyarországon szülessen, de Erdélyben fogant. Nemcsak értette, de érezte az ottani emberek életét, gondolkodását. Minden érdekelte, ami ebben a kis különleges országrészben történt. Nagyobb rálátással, mint az ottaniak, és talán nagyobb rajongással is érzékelte az ottani ízeket, emberi rezdüléseket, szenvedéseket. Járt Erdély eldugott vidékeit, kis falucskáit, ismerkedett az emberek életével, sorsával.

Ez a könyv áll hozzám a legközelebb, talán azért, mert egy évben születünk, és ugyanahhoz a generációhoz tartozunk, csak hát mi, ott Erdélyben, jobban be voltunk zárva a „magasan fejlett” szocializmus tyúkketrecébe, mint magyarországi honfitársaink. Magaménak érzem Ildikó kijelentését: „*Tessék tudomásul venni: tőlünk, akik 1945 után születünk elvették az életünket!*”

A könyv második része: *Erdélyi értelmiségiek az anyaországban*, sok, ma is létező kérdést boncolgat. Ehhez csak azért nem merek hozzászólni, mert én is sokat átéltem, és akkor velem lenne teli ez az emlékezés. Egy mondaton azonban megakadt a szemem: „*Gáll Ernő kéretlenül megtette azt, amit az erdélyi népi írók elmulasztottak: önkritikát gyakorolt. Miért? Mert mindannyian megírták a maguk szocreál verseit, a pártvezetőket dicsérő műveit, mert denunciálták kortársaikat, és nyugodtan elfoglalták egyetemi katedráikat, lakásaikat. A mulasztást, a hallgatást, a GYÓNAST – feledékenységből, gyávaságból? – a legkiemelkedőbb írői teljesítmény, életmű sem helyettesíti.*” Sajnos nem mindenki élt a lelkiismeret diktálta lehetőséggel. Gyávaságból, gögből? – ki tudja.

A könyv legjobban megrázó, felkavaró része „*Egy rákos nő feljegyzései*”. Ez az az ön-vallomás, amit mindenkinek el kell olvasni. Erről más nem is írhat, csak aki éli, átéli. Ezt követi a legmélyebb emberi kérdésekről, az Istenről, a hitről, a szeretetről és nem utolsósorban a közéletéről szóló fejezet.

Lipcsey Ildikó tevékenysége társadalmi téren is megmutatkozott. Az Erdélyi Szövetség létrejöttétől kezdve aktív szerepet vállalt a szervezetben. A Szövetség, 1988-ban alakult meg, és attól kezdve megszakitások nélkül működik. Tevékenysége a kezdeti látványos akcióktól (nagy gyűlések, tanácskozások, memorandumok) az utóbbi években inkább

a tudományosság felé fordult. Vezetését Lipcsey Ildikó 2002-ben veszi át Székelyhidi Ágostontól, és ezt a tisztséget egész haláláig tisztességgel és hozzáértéssel látja el. Nevéhez számtalan könyvbemutató, tanácskozás, tudományos összejvetel fűződik. Említésre méltó, hogy a szövetség égisze alatt, 1990-es kezdettel indult meg az *ERDÉLYI MAGYARSÁG* című lap, mely az egyik legrégebben megjelenő, Erdéllyel foglalkozó sajtókiadvány. A lap elődjét, melynek ugyancsak *Erdélyi Magyarság* volt a címe az 1970-es évek második felében (1978-ban) Braziliában indították útjára. Az alapítója Zolcsák István (1921–2006), Braziliában élő erdélyi származású vállalkozó volt. Amikor az itthoni politikai életben megindultak a változások, 1989-ben, Zolcsák a lapot Magyarországra telepítette. „*Az Erdélyi Magyarság hazatér Magyarországra*” – hirdette a lap utolsó, Amerikában nyomtatott száma 1989 tavaszán. Ennek ellenére elmondható, hogy csak a lap címe tért haza, mert Magyarországon egy teljesen új lap született. Az új főszerkesztő, Köteles Pál (1927–1991) a folyóirat fő célkitűzésének tartotta „*egy a nemzeti érdekeket érvényesítő stratégia kimunkálásának kezdeményezését*”. „*Végre meg kell értenünk – írta –, hogy az erdélyi magyarság kérdése nem román belügy, és nem is tartható meg a magyar–román viszonyrendszerben. Ez a kérdés jellegzetesen európai ügy, megoldásában felelőssé kell tenni minden európai hatalmat s minden ország társadalmát*”. Az 1989-ben leírt mondatok ma is érvényesek. A lap mindvégig ebben a szellemben képviselte az erdélyi magyarság érdekeit, noha a főszerkesztő személye és a szerkesztők is időközben kicserélődtek. A főszerkesztői tisztséget Köteles Pál halála után Mátyás B. Ferenc, Józsa Péter, majd 1999 januárjától, a 37. számtól Lipcsey Ildikó tölti be.

1990-től, vagyis az első szám megjelenése óta a lapnak 62 (plusz egy különszám) száma látott napvilágot. A súlyos anyagi gondok, a támogatás hiánya rányomták bélyegüket a megjelenés folyamatosságára, valamint a terjesztésre is, ezért a 62. lapszám után megszűnt.

Ezután egy szám 2007 első felében, *Moldvai Magyarság* néven hagyja el a nyomdát. Ezt követően, 2008-tól *ERDÉLYI SZÖVETSÉG* címmel jelenik meg. A kiadvány csak a címében és a megjelenés gyakoriságában változott. Formátuma, szellemisége hasonlatos az *Erdélyi Magyarság*éhoz. Az *Erdélyi Szövetség* évente csak két alkalommal jelent meg. 2011-ben a lap megszűnik. Az Erdélyi Szövetség, civil szervezetként az elmúlt évtizedekben, a folyóirat szerkesztése mellett könyvkiadással is foglalkozott. 1991-ben az Erdélyi Szövetség egri tanácskozásának anyagát jelentették meg egy kis kiadványban *Erdély jelene és jövője* címmel (szerk.: Pomogáts Béla és Beke György). 1993 és 1995 között az *Erdélyi Szövetség Füzetei* sorozatcímmel összesen öt kis esszékötetet adtak ki. (Köteles Pál: Ki a babiloni fogságból; Pomogáts Béla: Ezredvég; Beke György: Egyetlen út az önrendelkezés; Nagy Pál: Marosvásárhelyi sorok; valamint Herédi Gusztáv: Kutylatej.) A könyvkiadás hagyományát Lipcsey Ildikó elevenítette fel.

„*Az Erdélyi Szövetség műhelyében*” sorozatcímmel, 2011-ben több kötetet is megjelentetett. A sorozat első három kötete Lipcsey Ildikó cikkeit, tanulmányait, beszélgetéseit tartalmazza „*Felelősségünk a máért, a holnapért, felelősségünk Trianonért 1*”, „*Arcképvázlatok 2*” és „*Szomszédolás 3*” címeken. Az első kötetből az aggodás, a nemzetféltés hangja tör elő. Ilyen címetek olvashatunk: Készülőben a harmadik Trianon, Ima a hazáért stb. Az arcképvázlatok című kötetből olyan ismert személyiségekről olvashatunk, mint Atzél Ede, Beke György, Illyés Gyula, Páskándi Géza, Salamon Anikó, Székelyhidi Ágoston és mások. Ugyanakkor nem kis meglepetésre írások vannak Dobrogea Ghereáról, Ion Antonescuról, Gróza Péterről (Petru Groza), Nicolae Iorgáról, Mihály királyról és Xenopolról. A *Szomszédolás* című kötet a határon túl élő magyarság létért, megmaradásáért való küzdelmeit tárja elénk. A sorozat más szerzők műveit is megjelenteti. Így kapott nyil-

vánosságot Takács Ferencnek a vasgárdáról írt hiánypótló műve és Spaller Árpádnak az erdélyi menekültekkel kapcsolatos tanulmányai.

A román történelem egy igen fontos részletét boncolgatja Takács Ferenc a *Mihály Arkangyal Légiója – azaz, amit a vasgárdáról tudni kell* című kötete. A tanulmány hatalmas forrásanyagra támaszkodva számos olyan ismeretet közöl a két világháború közötti román történelemlről, melyeket eddig nem ismertünk. Takács Ferenc neve nem ismeretlen az olvasók előtt, hiszen aki olvasta a Hitel első számait, benne a *Szemüveg mögött* című írást, az már tudhatja, hogy kiről van szó. Többször közölt az Erdélyi Magyarországon is.

A sorozat utolsó könyve a *Trianon árnyékában* címet viseli és Spaller Árpádnak, az erdélyi menekültekről készített tanulmányait teszi közzé. Ezek a tanulmányok a Magyarországon és a világ más tájain letelepedett erdélyi magyarokról szólnak.

Azt, hogy ez a könyv megszületett, kizárólag Ildikónak köszönhetem. Mint minden könyv születésének, ennek is sajátos története van. Már lemondtam róla, amikor rám parancsolt, hogy ezt nem fogjuk abbahagyni, erről szó sem lehet.

Ildikó volt, a Márai által megfogalmazott „*értékteremtő értelmiségi*”, aki egész életében azért dolgozott, hogy megértsük: „*Trianon bennünk van, s a nemzet összes vereségéért és szenvedéséért mi magunk is felelősek vagyunk. Ha ez így marad, akkor nemcsak országrészeket veszítünk el, hanem a teljes hazát.*”

Most, amikor belső árulóink és külső ellenségeink összehangolt támadásának vagyunk a szenvedői, csak – az Ildikó által is szorgalmazott és gyakorolt – becsületes munka, a hit Istenben és önmagunkban, az egymás iránti keresztényi szeretet mutathat kivezető utat.

„Gulyás kubai módra” – Reformok a karibi kommunista államban a período especial után

(*A gulyás exportja Kubába*) Kuba a karibi térség legnagyobb kiterjedésű szigetcsoportján fekszik, központi földrajzi fekvésének köszönhetően a spanyol gyarmatosítás korában az Újvilág kulcsaként (*la llave del nuevo mundo*) emlegették az itt áthaladó hajósok és kereskedők.¹ Az állam nemcsak földrajzi fekvése, központi jellege miatt tölt be fontos szerepet az amerikai kontinensen, hanem egyedülálló bel- és külpolitikai vonatkozása tekintetében is. A Fidel Castro által véghez vitt forradalom az amerikai befolyás megszűnését jelentette a szigeten: ezt követően teljesen önálló, szuverén aktorként lehetett jelen a nemzetközi politikában az egykori spanyol gyarmat. A szocialista, majd kommunista elemek felerősödése az északi szomszéd ellenérzését, bírálatát váltotta ki, majd sorozatos ellenlépésre sarkallta az Egyesült Államok kormányait.

A nemzetközi közösség számára kiemelten fontos Kuba ügye: a latin-amerikaiak szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak az egyedi utat választó, az amerikai dominanciának következetesen ellenálló kis országnak; a féltke egyetlen kommunista államként nagy jelentősége van más, hasonló berendezkedésű országok szempontjából, hogy hogyan viselkedik végsőben a demokratizálódott nyugati világ; valamint lényeges kérdés, hogy egy esetleges kubai rendszerváltás milyen hatással lesz a hidegháború után újraalakuló világrendre.

A Szovjetunió felbomlása után magára maradt karibi állam a válságokkal terhes világgazdaságban próbál lavírozni: egyszerre képviseli a marxista ideológiát és vállalja nemzeti öntudatát, bizonyítja a Castro-rezsim egyediségének létjogosultságát, és apró kiigazításokkal, reformokkal felpuhítja a megváltozott körülményekhez igazodni kénytelen szocialista belgazdaságot.

Napjainkban egyre több spanyol nyelvű újságcikk és publicisztika foglalkozik a gulyás-kommunizmussal mint a kubai nép számára reális és realizálható reformokat jelentő úttal. Fidel Castro szerint a kádári magyar és a kubai nép hasonlósága a szocializmus építésében és a kommunizmus felé haladásban rejlik. *„Mindkét országnak keményen kellett harcolnia, szembe kellett szállnia az imperialisták erőfeszítéseivel, akik megpróbálták eltiporni a forradalmat. ... (közösek a megpróbáltatások:) felforgató akciók egész sora, szakembersábitás, vagy például az országainkra irányított szüntelen politikai és ideológiai propaganda”*² – nyilatkozta 1974-ben.

A kubai jóléti állam teoretikusai előszeretettel hangsúlyozzák, hogy a kádári Magyarországon véghezvitt reformok átültethetők a karibi sziget gazdaságába: a Raúl Castro által bevezetett rendelkezések nagyszerűen alátámaszthatók a Kádár János beszédeiből kiragadott részletekkel.

*„A történelmi körülményektől, az adott helyzettől függ majd, hogy a szocializmus milyen irányban, melyik országban, melyik földrészén tör majd utat... Minél több ország kapcsolódik be a társadalmi haladás fő sodrába... annál színesebb, gazdagabb lesz a kép, mert minden ország magával hozza a sajátos politikai, gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődésének jegyeit”*³ – azaz a szocializmus a világ fejlődésének fő iránya, lehet egyediségre törekedni, ám *„... a tapasztalatok átvétele nem jelenti azok mechanikus másolását, az önállóság csorbítását ... (a cél, hogy a vezetés a) történelmi, politikai, gazdasági és egyéb adottságainak legmegfelelőbb, alkotó módon alkalmazza a marxizmus-leninizmus általános érvényű tanításait.”*⁴

A reformok leglényesebb eleme, hogy a marxizmus is jóllakjon, és a reform is megmaradjon:⁵ ahogy a keleti blokkban, úgy Kubában sem érinthetik a fennálló kereteket, nem fenyegethetik annak stabilitását, a rendszer alapjául szolgáló kommunista egypárt osztatlan hatalmát, sem az ideológiát magát. „*Gazdaságpolitikánk változatlan, céljaink megvalósításához most más eszközöket alkalmazunk*”⁶ – a reformok ezért nem mindent elsöprő intézkedéscsomagok, hanem kisebb korrekciók és kiigazítások.

Kádár mérsékelt reformerként aggályosan figyelte a Szovjetunió reakcióját a hazai lépésekre, ugyanis Brezsnyev sokszor nem tudta követni Kádár bonyolult gondolkodását⁷, ezért az életszínvonal emelését sürgető változásokat igyekezett a szocializmus eszméihez hűen, annak keretein belül tálalni az úgynevezett reformfékek alkalmazásával, a folytonosság megtartásával. „*A reform alapja a marxista gazdaságtudomány, s noha abban nagyobb szerephez jut az értéktörvény... ez semmiképp sem hasonlít a kapitalista értelemben vett piacgazdaságra.*”⁸ „*A szocializmus létre fogja hozni végső és teljes felsőbbrendűségét a kapitalizmus felett azáltal, hogy magasabb munkatermelékenységet és nagyobb árubőséget kínál*” – mondta Kádár az MSZMP VIII. kongresszusán, 1962-ben. „*Az az érzésem, hogy ha nem váltunk irányvonalat, vereség vár ránk.*”⁹

Kádár fenti gondolatainak Kuba helyzetére történő alkalmazása öncélúnak tűnhet, ám a karibi állam reformjait magyarázó tanulmányok nagyszerű ideológiai háttérül szolgálhatnak. A két folyamat – a magyar szocialista és a kubai kommunista gazdasági reformok – dinamikájában valóban felfedezhetők hasonlóságok, ám azok más történelmi korban, más földrajzi kontextusban és eltérő nemzetközi politikai szituációban zajlanak. A szigetállamban többször hajtanak végre olyan jellegű reformokat, mint a kádári Magyarországon, ám a komparisztika megmutatja, hogy a változásokat kiváltó okok sokszor teljesen más jellegűek, így a kubai gazdaság problémáira – hiába a hangzatos kelet-európai szlogenek – nem alkalmazhatók teljes egészében és változatlanul a volt szovjet blokk országai által kidolgozott *best practice*-ek.

Írásomban elsősorban az elmúlt évek kubai gazdasági reformjait¹⁰ tekintem át – a teljesség igénye nélkül – kiemelve a kádári reformokra leginkább hasonlító, azokat lemodellező intézkedéseket, felvillantva közös elemeiket és továbbgondolásra érdemes hatásmechanizmusait.

A terjedelmi korlátok miatt fő célom a gulyáskommunizmus kubai jelenlétére utaló reformok bemutatása, a kiigazítások okainak ismertetésén túl eredményeinek és jelentőségének leírása. Mivel a gazdaság kis lépésekben történő átalakítása nem egy világméretű, biztos hátteret és kereteket nyújtó szövetségrendszeren belül történik, mint Magyarországon, hanem a kubai állam által önként vállalt kapcsolatrendszer komplex hálójára hat rá, ezért a reformokat elősegítő vagy éppen azoknak gátat szabó összetett nemzetközi relációrendszerről is érdemes említést tennünk. Az Amerikai Egyesült Államok által kényszerpályára állított kis karibi államnak ugyanis ezek a kapcsolatok jelentik a kapaszkodót és a lehetőséget a nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolódáshoz.

(*Gazdasági hullámvasút a Fidel-érában*) Az 1959. január 1-jén megalakult Kubai Köztársaságban a májusi földreform¹¹ százezer parasztot juttatott földhöz: a nagybirtokokat államosították, hogy állami gazdaságokat és szövetkezeteket szervezzenek rajtuk.¹² A forradalom ellenségei ellen indított kegyetlen perek, az USA-tulajdonban lévő földek kártalanítás nélküli kisajátítása, és a forradalom mint követhető példa a latin-amerikai államok számára az Egyesült Államokat ellenlépésre sarkallta.¹³ Az amerikai monopóliumok befagyasztották beruházásaikat, majd a kubai kormány szovjetekkel kötött kereskedelmi

szerződésére válaszként megtagadták a szovjet kőolaj finomítását az amerikai érdekeltségű vállalatok. Ezután a karibi államban államosították a *Texaco*, az *Esso Standard Oil* és a *Shell* kubai finomítóit, amelyet az Egyesült Államok „provokációs lépésként” értelmezett, és felfüggesztette a kubai cukor importját. A kubai kormány erre újabb államosításokkal felelt. 1960. október 20-ára a turizmus betiltásával és mindennemű kereskedelmi kapcsolat megszüntetésével¹⁴ gyakorlatilag megszakadtak a gazdasági relációk.¹⁵ Mivel a szovjetek vállalták a karibi cukor átvételét, Fidel Castro új, jövedelmezőbb szövetség kialakítását remélte a Szovjetunióval.

Kuba 1960. május 1-jén szocialista államként definiálta önmagát¹⁶, amely: „*új alkotmányt hoz, amely a kizsákmányolás nélküli társadalmi rendszeré, a szocializmusé*”.¹⁷ Ezt nemcsak Castro személyes ideológiájának alakulása eredményezte, hanem erős érdekek is fűződtek ehhez a lépéshez: a kubai államfő segélyeket, kedvezményes hiteleket és kereskedelmi egyezményeket remélt a szovjetektől, valamint azt, hogy ez által növekszik presztízse és Kuba térségben betöltött szerepe – lévén egy távoli nagyhatalom szövetségese. A szovjetek is hasonlóképp gondolkodtak: ezért is tették meg a kezdő lépést a karibi állam felé, azonban ők elsősorban az Egyesült Államok hatalmi ellensúlyaként vetették meg lábukat a szigeten.

A rakétaválságot követően J. F. Kennedy (1961–63) Kuba politikai elszigetelését tűzte ki célul. Miután 1962-ben az uruguay-i Punta del Estében megrendezett Amerikai Államok Szervezetének (*Organization of American States – OAS*) konferenciáján sikerült elérnie, hogy kizárják a karibi országot az amerikai államok közötti rendszerből¹⁸, leálltak az élelmiszer- és gyógyszer szállítmányok is (az egyenlő elosztás végett Kubában bevezették a jegyrendszert).¹⁹ 1963-ban betiltottak minden Kubába irányuló pénzügyi és valuta-tranzakciót. A Kennedy utódja, Lyndon B. Johnson (1963–69) által rendezett washingtoni találkozón 1964-ben az USA elfogadta a kötelező gazdasági szankciókat Kuba ellen a latin-amerikai államok körében is (Bolívia, Chile, Mexikó és Uruguay elutasították, Venezuela tartózkodott). Az új elnök felismerte, hogy az emigráns akciók támogatása csak Castro népszerűségének kedvez és a kubai nacionalizmus növekedéséhez vezet, így betiltott minden ilyen jellegű kezdeményezést.²⁰

Évente indított kampányaival Castro a gazdaság vagy társadalmi élet egy-egy szegmensét igyekezett megreformálni.²¹ A kisbirtokos nemcsak szezonális hiteleket kapott, hanem mentesült minden adó alól; ám beruházásai nem tudták felvenni a versenyt az államéval, így a termelékenység is jelentősen elmaradt attól. Kuba 1967-ben vezette be a Mikrotervrendszert: az állam és a paraszt által kötött szerződésben az előbbi vállalta, hogy új, komfortos házat épít a földművelőnek baromfiudvarral, sertésóllal, cserébe az utóbbi pedig kötelezi magát arra, hogy azt fog a földjén termelni, amit az állam meghatároz.²²

A tervgazdálkodást és munkamegosztást a Szovjetunió szükségletei szerint alakították ki, hiszen a távol fekvő nagyhatalom igényei azonos árszínvonalon állandó értékesítési lehetőséget biztosítottak, valamint a nagyhatalom szakembereket és gépeket, berendezéseket küldött Kubába a hatékonyság és a termelés növelése érdekében.²³ Az 1995-ös piacgazdaság irányába mutató néhány reform a feketegazdaságot hivatott megtörni, és befektetőbarátabb vállalkozói környezetet igyekezett biztosítani a Szovjetunió felbomlása után gazdasági válságba került államban. A legközelebbi gazdasági nagyhatalom embargója azonban az alkatrész- és üzemanyaghány miatt a közlekedésre és a telekommunikációs hálózatok állapotára is nagy hatással volt. A lakosság ellátása érdekében vezették be a jegyrendszert (*Libreta de Abastecimiento*) 1962. március 12-én²⁴, amely – bár akkor áthidaló megoldásként született – még ma is érvényben van.

A Szovjetunió felbomlásának első jeleire a Forradalom megrekedt a karibi államban. Kuba a turizmus és mezőgazdaság területén reformokat indított útjára, valamint a kubai pesón, a konvertibilis pesón kívül az amerikai dollárban fizetett szolgáltatások körét is próbálta szélesíteni.²⁵ A párhuzamos piac 1983-as megalapításával az eddig csak feketén kapható árukat lehetett értékesíteni magasabb áron, amelyeknek a nyereségét a kormány lefőlözte. A szabad piacok 1986-os betiltásával azonban ismét a szigorúbb állami ellenőrzés időszaka következett, amely nem kedvezett sem a gazdáknak, sem a vállalkozóknak.²⁶ A rossz irányítás, a szakértelem hiánya és az alacsony termelékenység gazdasági válság felé sodorta az országot. A kommunista párt hatalmi koncentrációja és privilégiumai, a be nem váltott ígéretek általános elégedetlenséghez vezettek.²⁷

A fentire emlékeztető folyamat játszódott le mintegy tizenöt-húsz évvel korábban Európában: az 1970-es évek végére ugyanis a KGST országokban is egyre inkább a világpiaci árak kezdtek érvényessé válni, az 1973-as olajválság pedig a reményeket szertefoszlattva a szocialista blokk országait is megrendítette. Kimerültek a tartalékok. Tűzoltásként visszavonták az 1968-as reformok egy – a piaci jellegű intézményeket megteremtő és segítő – részét, amelytől még rugalmatlanabbá vált a magyar gazdaság. A súlyos infláció, a magas költségvetési hiány és az eladósodás rohamosan növekvő mértéke egyértelművé tette, hogy nem gazdaságélénkítő programra, hanem egy új alapokon álló piacgazdaság és monetáris rendszer kialakítására van szükség.²⁸

A 1978-tól a tartós bérleti rendszer, 1980-tól pedig az állami termelőeszközöket használó ipari kivállalkozások engedélyezése után 1984-ben meghirdették a decentralizálással és a jövedelemre és fogyasztásra épülő adórendszerrel járó vegyes tulajdonra épülő piacgazdaság megteremtő reformokat.²⁹

(Ígéretes reformok – Biztató eredmények az agráriumban) A kubai Gazdasági és Tervezési Minisztérium ambiciózus fejlesztési tervet dolgozott ki a 2011–2015 közötti időszakra. A Gazdasági és Társadalmi Irányváltoztatás program modernizációt és a hatékonyság növelését célzó intézkedéseinek eredményességét rövid- és középtávú célokon keresztül értékeli. A prioritások között szerepel a mezőgazdaság diverzifikációja; házak, utak, vasutak és elektromos-kommunikációs hálózatok építése; az építőipar liberalizációja, a lakóingatlanok piacon történő adásvétele; a bérrendszer korrekciója; a kormányzati struktúra átalakítása; privatizáció az oktatás és az egészségügy kivételével; az oktatás és az egészségügy revíziója³⁰; a jegyrendszer 2012-ig történő felszámolása³¹; a két valuta egyesítése; a tudományos és műszaki képzés fejlesztése; a külkapcsolatok újragondolása.³² A programot a kommunista párt kongresszusa 2011 áprilisában fogadta el, a kubai parlament pedig augusztusban hagyta jóvá a reformcsomagot.

A leírtakhoz hasonló intézkedéseket tartalmazott a nagy horderejű magyar reformcsomag: az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus.

A hatvanas évek elején az önálló, vállalatszerű gazdálkodáson és anyagi érdekeltségen alapuló reformjavaslatok a tervutasítások helyett a piaci szabályozók, a kereslet-kínálat által, illetve részben az állam által megállapított adók, elvonások és támogatások vezérelte *(indirekt bürokratikus koordináció)* vállalatok és téveszek megteremtését tűzték ki célul. A MSZMP KB Nyers Rezső vezetésével szakértők által kidolgozott, a gazdasági mechanizmus megújításáról szóló 1966. május 26–27-i határozata a szocializmus fejlődését szolgáló, szakértelmet és az új bérrendszeren keresztül a dolgozói érdekeltséget figye-

lembe vevő gazdaságpolitika megteremtését tűzte ki célul. Az alapanyagok és a beruházási források teljesen központosított elosztásának rendszerét fellazították. Bár az alapvető élelmiszerek, a szolgáltatások és az energiaárak államilag meghatározottak maradtak, az árak nagy részét már a piac szabta meg (az állam által megállapított plafonig).³³

Az említettek könnyen párhuzamba állíthatók az elmúlt években indult kubai folyamattal: 2010 májusában Marino Murillo kubai gazdasági miniszter bejelentette, hogy a magángazdaságok közvetlenül is vásárolhatnak különböző termékeket a beszállítóktól. Így akkor és azt a vetőmagot vagy eszközt vásárolhatja meg a gazda, amikor szüksége van rá. Az intézkedés óriási jelentőségű egy olyan centralizált államban, ahol a szakszerűtlenül felépített és bürokratikus állami szétosztási gépezet sokszor nem teszi lehetővé, hogy a gazdák időben megfelelő alapanyagokhoz és eszközökhöz jussanak. A reformtól az agrárszektor fellendülését várják, hiszen a kubai élelmiszerek mintegy hetven százalékát a háztáji gazdaságok termelik meg és állítják elő, miközben a megművelhető területek csupán negyven százalékát birtokolják.

A Szovjetunió szétesése után a cukornád-export támogatásának megszűnésével a túlzott mértékben iparosított agrárium teljes átszervezésére volt szükség: a reformok a 21. században új lendületet vettek. Több nagy állami birtok felszámolását követően megnyitották az utat a kis területen gazdálkodók kooperációinak (*Unidades Básicas de Producción Cooperativa*). Egy 2008-ban aláírt elnöki rendeletnek megfelelően csaknem 920 ezer hektáryi műveletlen földterületet osztottak szét ingyen a magángazdaságok között, ám ennek felét nem megfelelően művelik vagy továbbra is ugaron hagyják. A probléma az, hogy a földművesek kevéssé érzik magukénak ezeket a területeket, nincsenek tudatában felelősségük és döntéseik súlyának, hiszen a mezőgazdaság állami felügyeletének decentralizálása (*Iniciativa Municipal para el Desarrollo Local*), a központilag irányított elosztási rendszert felváltó helyi piacok létrehozása még folyamatban van.

A vetésforgó alkalmazásával, illetve a hasznos, beporzást végző rovarok, az állati eredetű trágya felhasználásával alacsony technológiai igényű, hosszú távon fenntartható gazdálkodást folytathat a kubai földműves. A fenti reformokkal elsősorban a rizs, a bab, a kukorica, a tej és a kávé importját kívánják a hazai termelés fokozásával csökkenteni.³⁴ Az üzemanyag-felhasználás mérséklésére és a környezeti fokozott védelme érdekében a mezőgazdasági munkák során támogatják az áttérést az állati erővel vont járművekre, a külvárosokba és az árterületekre erdőket telepítenek.³⁵

A magyar agrármodell szintén a nagy- és kisüzemek kooperációjára, a háztáji támogatására; a melléküzemágak erősödő jelenlétére, valamint az anyagi érdekelttség és az egyéni-kollektív érdekérvényesítés egyre szélesebb körű lehetőségeire épült. A tulajdoni formák, a gazdaság szervezeti kereteinek, vállalati formáinak proliferációja és diverzifikációja párhuzamosan ment végbe egy összetett technológiai és termelésbeli átalakulással: az új művelési eljárások, a modern eszközök használatával, korszerű fajták termesztésével, az energiahordozók cseréjével. Itt állították elő Európa első beltenyésztéses kukoricahibridjét³⁶ és a legújabb biotechnológiai módszereket kezdték el alkalmazni.³⁷ A korszerű műtrágyáknak, a gépesítésnek³⁸ köszönhetően rohamosan fejlődött a mezőgazdaság: az önellátáson túl már exportra is termeltek.

A mezőgazdasági munka felértékelődött, az agrárium bérei megközelítették, sőt, néhány esetben meg is haladták az alkalmazotti fizetéseket. A közös gazdaságokban dolgozó paraszt a háztáji gazdálkodás segítségével egészíthette ki jövedelmét, a föld biztos megélhetést nyújtott, a fogyasztásra fordítható extrajövedelem nőtt.

Az emberi termelékenység növekedésével azonban egyre kevesebb munkásra volt szükség, miközben a városi népesség száma egyre nőtt.

Kubában hasonló problémával szembesült a vezetés: az urbanizációs ráta az új évezredben 75%, ezért a külvárosokban parányi veteményeskerteket alakítanak ki a helyi lakosság ellátására: az *huertos populares*, azaz a tetőn vagy erkélyeken kialakított kis kertek mellett megjelentek a feljavított termőtalajon létrehozott *huertos intensivos*³⁹; a fővárosi mintegy kétszáz, érett komposztot alkalmazó úgynevezett *organopónicos* fedezi a havannaiak gyümölcs- és zöldségigényének 90%-át. A kormánynak természetesen kötelező kvótán túli mennyiséget az *agropecuarios* termelői szabadon értékesíthetik a piacon – a luxushotelok konyhája pedig előszeretettel használják az organikus termékeket az ételek előállításához.

Kuba egyébként magyar hatásra már 1980-ban engedélyezte a mezőgazdasági termékek egyéni piaci árusítását, miután mezőgazdasági minisztere a magyar modell sikere mellett érvelt, meggyőzve ezzel Fidel Castrót is. Igaz, a karibi államban csak ideiglenes intézkedésként, próbajellellegel vezették be.⁴⁰

Az ételek minőségének javulásával és a mennyiség növekedésével a napi kalória-bevitel a szigetlakók körében is eléri az ajánlott szintet, amely húsz éve még csak a FAO által előírt fele, azaz 1000-1500 kalória⁴¹ között mozgott.⁴²

Kuba az élelmiszer-előállításban önálló állammá kíván válni, ezért igyekeznek alternatív lehetőségeket feltárni a cél minél előbbi megvalósulása érdekében. 2010-ben egy kubai tudós, Humberto Ríos, a biodiverzitás kutatója lett a Goldman Környezetvédelmi Díj hat kitüntetettjének egyike. Az organikus növényneveléssel is foglalkozó tudós célja, hogy olcsó, magas terméshozamú növényeket kísérletezzenek ki és terjesszenek el, amelyek az ökológiailag fenntartható gazdaságok alapjául szolgálhatnak. A karibi sziget gazdálkodói a különböző vetőmagfajták közül szabadon választhatnak a biodiverzitás vásáron, így minden egyes parcella mikroméretű kísérleti bázissá alakul. Az agráriumban dolgozók nem engedhetik meg maguknak a drága növényvédő szerek használatát, így más módszerekre van szükség a mezőgazdaság fejlesztése érdekében.⁴³

Az élelmiszerellátás helyzetét kívánja javítani Raúl Castro azáltal is, hogy 2009-ben elrendelte az állami kézben lévő üzemi étkezdék bezárását. A 11,2 millió lakosú karibi állam mintegy 3,4 millió közalkalmazottat látott el ingyenes kosztal. A túlzott támogatások lefaragásával az élelmiszerek feketekereskedelmének felszámolását tűzte ki célul a vezetés, hiszen gyakori volt az állami éttermekből történő lopás. Ezt pedig nem engedheti meg magának egy olyan ország, ahol az élelmiszerek 84%-a importból származik. A pazarló, veszteséges üzemi étkezdék helyett 60%-kal emelték meg az alkalmazottak bérét, hogy az így szabadon elkölthető összegből maguk oszthassák be az étkezésre szánt pénzt.⁴⁴

A „*fogyasszanak hazai árukat*” kubai szlogen a lakosságot arra ösztönzi, hogy inkább a szigeten előállított termékeket vásárolják, így fejlesztve a hazai ipart és csökkentve a behozatali kényszert.⁴⁵

(*Cuentapropistas – A magánvállalkozás a kubai gazdaság új pillére*) A Kornai János által hiánygazdaságnak nevezett rendszer képtelen volt megtermelni és hatékonyan elosztani a megtermelt javakat, ezért az MSZMP KB PB 1980. február 19-i határozatában megállapította, hogy „*a másodlagos gazdaságban általában hasznos tevékenység folyik; hiányokat pótol... A reálisan jelentkező igények, szükségletek egy részét – a szocialista szektor mellett – a másodlagos gazdaság elégíti ki. ... Az együttműködéshez, az ésszerű munkamegosztás kialakításához meg kell teremteni a szervezeti, jogi, szabályozási feltételeket. Megoldást*

*jelenthet a vállalati formák, méretek nagyobb változatossága, a kis- és középzemek (szövetkezetek, alkalmi társulási formák, munkaközösségek stb.) elterjesztése, a kis- és középzemek működési feltételeinek egyszerűsítése.*⁴⁶

A második gazdaság kifehéritésének jelentőségét a karibi állam vezetése is felismerte: Kuba több mint százhetven szektorban engedélyezte magánvállalkozások (*trabajo por cuenta propia*) alapítását. „Egyszer és mindenkorra véget kell vetnünk annak az elképzelésnek, hogy Kuba a világ egyetlen országa, ahol munka nélkül is meg lehet élni” – nyilatkozta Raúl Castro. A magánvállalatok új alkalmazottakat vehetnek fel⁴⁷, a fodrászüzletek és a szépségszalonok az államiból magánkézbe kerülnek – hangzott el 2010. április negyedikén, a Fialtal Kommunista Ligához címzett beszédében, amelynek egyik témája a gazdasági reform kérdése volt. Az 1968 óta betiltott önfoglalkoztatás lehetőségének megteremtése a Comandante szerint is szükséges gazdasági lépés, hiszen a globális válságot követően a kubai modell már nem képes eltartani a nagyszámú közalkalmazottat: a lakosságnak közel 90%-át. A kezdetben negyedmillió, majd félmillió engedélyt elsősorban borászok, élelmiszer-gyártók, autószerelők és masszörök kapják azért, hogy az állami védőhálóból kikerülve és a saját lábukra állva a maguk urai lehessenek.⁴⁸ Az egyetlen államilag engedélyezett szakszervezet, a Kubai Dolgozók Konföderációjának bejelentése alapján közel egymillió közalkalmazott elbocsátását tervezik, ám a foglalkoztatási formák diverzifikálásával fenn kívánják tartani a 1,5% körül mozgó munkanélküliségi rátát és az évi 2,9%-os gazdasági növekedést. Raúl Castro figyelmeztette az elégedetlenkedő bürokratákat, hogy könnyen a bíróságon találhatják magukat. „Rendet kell tenni a fejekben és ki kell törölni onnan a korábbi képtelenségeket.”⁴⁹

„Ha az emberek félnek egy kicsit a munkanélküliségtől, az nem olyan rossz, ha együtt jár azzal, hogy mostantól fogva el kell kezdeni dolgozni, mert aki nem dolgozik, azt kihajítják” – nyilatkozta hasonlóképp Kádár.⁵⁰

Ted Henken szerint „Kuba második gazdasága sokkal inkább a kelet-európai tervgazdaságok kontextusában értelmezhető, mint a latin-amerikai piacgazdaságokéban ... Kuba ugyanis hibrid »poszt-szocialista« gazdaság, átmenetben a meglehetősen ortodox központi tervgazdálkodásból valami bizonytalan jövő felé, a kapitalizmus, a merkantilizmus, a patriotizmus és a szocializmus együttes keverékével.” Nem a tulajdonviszonyokat hangsúlyozza, hanem az ideológiai szembenállást.⁵¹

A komplex átalakulás zökkenőmentességét biztosítja, hogy a magánvállalkozók továbbra is ingyen kapják az állam által nyújtott szociális szolgáltatásokat, ingyenesen nyithatnak bankszámlát, valamint állami hitelt is igényelhetnek. Az alkalmazottak után fizetett járulékokból és a nyereségadókból azonban egyre növekvő bevételekre számít a kormány.⁵² Ezután havi 25 százalékos társadalombiztosítást kell fizetniük. A szolgáltatói szektorban a jövőben az éttermeket 40 százalékos, a művészeket 25 százalékos jövedelemadó terheli, a lakásukat bérbe adóknak 20 százalékos lesz a jövedelemadója.⁵³

Így az eleinte *mal necesariónak*, avagy a szükséges rossznak titulált „kapitalizmust beszivárogtató” vállalkozások végső soron a kommunista állam javát, gyarapodását szolgálják. Kérdés azonban, hogy a szocialista berendezkedésű államtól idegen individuális autonómiát és kockázatvállalást meghonosító intézkedéssorozat nyomán kialakuló új vállalkozói réteg miként fogja definiálni önmagát a Castro-rezsim miliójében. A kollektívizmusból és az állam által irányított térből kiszakadó önfoglalkoztatók ugyanis – miután megteremtik maguknak az anyagi biztonságot – feltételezhetően az élet más területén is önállóságot kívánnak kivívni, saját politikai céljaikért pedig valószínűleg képesek és hajlandók lesznek ugyanúgy vállalni a kockázatot, mint a gazdasági szférában.⁵⁴

(*Sociolismo – A maszek és a fusi helyett*) Kornai értelmezésében az informális magángazdaság szereplői az állami tulajdonban lévő termelőeszközökön végzik tevékenységüket, sokszor a hivatalos munkaidő terhére: ilyenek például a termelő- és szolgáltató tevékenységek, a szellemi szolgáltatások, az élelmiszer előállítás nem agrárfoglalkozásuk által, a saját ház bérbe adása, a feketekereskedelem.

A magyar gazdaság sikereinek titka az, hogy „*az emberek az első műszakban, a munkahelyükön kímélik az erejüket, a másodikban, mellékfoglalkozásként pénzt keresnek, a harmadikban pedig fölépítik a lakásukat.*”⁵⁵ A mindennapok szerves része lett a maszek (magánszektor) és a fusi (munka utáni mellékkereset).

Hasonló okból kialakult, de más jellegű jelenségnek lehetünk szemtanúi Kubában: a jegyrendszer bevezetésére kényszerült ország védekező mechanizmusként alakította ki a *sociolismót*, más néven *amiguismót*. Ez egyfajta árucserét, illetve szívességeket (*por fuera, por la izquierda*) jelent a kubai lakosság körében. A vezetés a feketegazdaság részének tekintti ezt a tevékenységet, ám az embargóból eredeztethető állandó termékhiány rákényszeríti az embereket. Az úgynevezett *sociók* lehetnek állami alkalmazottak, akik az irodai felszerelést felhasználva e-maileket küldenek vagy dokumentumokat nyomtatnak kérésre, de olyan építómunkások is, akik festéket vagy cementet lopnak saját felhasználásra. Kiterjedt hálózat működik így: ha valakinek szüksége van egy bizonyos árucikkre, addig jár körbe az információ, amíg olyanra akadnak, aki segít a beszerzésben. Az *amiguismo* nemcsak az állami javakkal való visszaélést jelenti, olyan hétköznapi dolgokat is magában foglal, mint a közös autóhasználat, vagy sampon, élelmiszer küldése. A lényeg, hogy az adott szolgáltatásért cserében kap valamit a segítő személy is.⁵⁶ Ez természetesen nem enyhíti teljesen a szűkös lehetőségekből adódó nélkülözést, de élhetőbbé teszi a kubai mindennapokat.

(*A gazdasági reformok gátja a korlátozott nemzetközi mozgástér*) „Magyarországon megint használják a reform szót, amelyet egy ideig kerültek.”⁵⁷ (*Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1975. november 28.*)

A magyar reformok egy világméretű szövetségrendszeren belül születtek: a Szovjetunió mint háttér és az „ideológia atyja”, a szövetségesség meglétének a pusztá ténye és a gyakorlatban például a bukaresti árelv is egyfajta biztonságot jelentett az országnak. Kádár tisztában volt vele, hogy óvatosan és körültekintően kell újítani, folyamatosan figyelte a „szovjet elvtársak” és a „baráti országok” reakcióit, ám a meglévő kereteken belül igyekezett rugalmasabb politikát alkalmazni. A retorziótól való félelem és a hűség a SZU-hoz meghatározta a vezetés mozgásterét mind a belpolitikában, mind a külkapcsolatok területén. Ez pedig nemcsak hátrányokkal, hanem az enyhülési politika folytán előnyökkel is járt. Az 1960-as években Magyarország rendezte a kapcsolatait Ausztriával és Finnországgal, valamint 1973-ban nyitott a Német Szövetségi Köztársaság felé, amellyel később – a Szovjetunió után – a második legnagyobb kereskedelmi forgalmat bonyolította.⁵⁸ Ennek is köszönhető, hogy a hetvenes évek második felében Magyarországon a nemzeti jövedelem az európai kilenczede.⁵⁹

A diplomáciai kapcsolatok felvételének jelentősége vitathatatlan: nemcsak új gazdasági lehetőségeket jelentett a magyar államnak a Nyugattal, hanem az újonnan létrejövő vállalkozások is megkapták a külkereskedelem jogát.

A karibi államban a Castro-fivérek bíráló és a csekély mértékű reformokat kritizálók azzal érvelnek, hogy Kuba saját maga jelenti az ország korlátait, ugyanis nincsen olyan nagyhatalom, amely ráerőszakolná az akaratát és az általa képviselt ideológiát a szigetállamra, mint

ahogy a keleti blokk országai és a Szovjetunió esetében történt. Castro rezsimét nem kényszerítik a kommunizmus vállalására és politikai-gazdasági keretek közé. José Ribeiro e Castro a Nemzetközi Bizottság a Kubai Demokráciáért által rendezett konferencián, 2006. május 30-án mondott beszédében a kubaiakat „*saját szigetük foglyainak*” nevezte.⁶⁰

A megállapítást azonban fenntartásokkal kell fogadnunk, ha az Amerikai Egyesült Államok által máig fenntartott embargóra, vagy az 1992-es Torricelli-törvényre gondolunk, amelynek értelmében gazdasági szankciókkal sújtották mindazon országokat, amelyek Kubával bármilyen kereskedelmi kapcsolatot létesítettek. Akár a Helms–Burton-törvény rendelkezéseit is vizsgálhatjuk. Utóbbi törvény III. cikke ugyanis felhatalmazta a kártérítés nélkül kisajátított vagyonú amerikai tulajdonosokat, hogy az Egyesült Államok bíróságain beperelhetik azokat a külföldi vállalatokat, amelyek az államosított javakkal kereskednek vagy azokba fektetnek be.⁶¹ Meggátolta más országoknak a Kubától vásárolt cukor és származékainak az Amerikában való értékesítését, valamint a IV. cikk megtagadta a külföldi vállalatok⁶² részvénytulajdonosaitól és cégek tisztviselőitől a belépővizumot.

Ezek a rendelkezések kényszerpályára sodorják a karibi államot, amely érzékenyen reagál az öt sújtó szankciókra. Mereven elutasít mindent, ami kapitalista, amely az amerikai nép vívmánya, dacból és a nemzeti büszkeség és öntudat által vezérelve önálló utat kíván járni – bizonyítani az általa „kitalált” rendszer létjogosultságát és tökéletességét. A liberalizáció, a nemzetközi nyitás, valamint az exportdiverzifikáció a kubai vezetés feladata, az embargó feloldása az amerikai állam kezében van. A globalizálódó világban a korlátozások megszüntetésén van a hangsúly, így egyre nagyobb nemzetközi nyomás nehezedik az USA-ra a blokádnak felbontása végett.

A gazdasági reformok elmaradása és a kommunista ideológiához való hűség azonban a szigetállam külkapcsolatainak is gátat szab.

A gazdasági környezet kedvezőbbé tétele érdekében a külföldi cégek 2008-ban befagyasztott dollár-százmillióira egy új, hangzatos visszafizetési tervet dolgozott ki a kormány. A hurrikánok okozta pusztítás, a devizaingadozások következtében dráguló import, valamint a nikkell világpiacon árának drasztikus visszaesése miatt nem állt rendelkezésre elegendő valutatartalék, elfogyott a készpénz. Mivel a kereskedők konvertibilis pesóért értékesítették árujukat, a kormány garanciát vállalt az áruk ellenértékének dollárra váltására. Ezt készpénzben fizette ki, vagy banki transzferrel a külföldi társaság számláján helyezte el. A gazdasági válság hatására befagyasztott számlákon lévő összesen körülbelül egymillió dollárt 2010-től kétszázalékos kamattal öt év alatt törlesztené a kormány. A rendelkezés nem terjed ki a vegyesvállalatok partnereire és a hotelokat, bankokat üzemeltető külföldön bejegyzett vállalatokra. A terv szövegében továbbá van egy kiskapunak tűnő kitétel, ugyanis, amennyiben nem áll Havanna rendelkezésére a szükséges összeg, büntetés nélkül megtagadhatja ezek kifizetését.⁶³ Ez természetesen nem kelt jó érzést Kuba legfontosabb kereskedelmi partnereiben, az Európai Unió tagállamaiban.⁶⁴

A karibi ország gazdaságát segítő és fejlesztő európai, kölcsönös előnyökkel járó szövetségek kialakításának ideológiai oka is van. Václav Havel, volt csehszlovák és cseh elnök a kubai keménypolitika híve volt: számos kezdeményezést indít a kubai rezsimmel való jó viszony kialakításának megakadályozására. Fő érve a kommunizmusban gyökerezett. Mint mondta, a totalitarizmust megtapasztalt államok feladata, hogy az ilyen sorsra jutott országoknak segítsenek felszabadulni a zsarnokság uralma alól. Az Európai Uniónak mint az egyik legerősebb demokratikus intézménynek sehol a világon nem szabad az elnyomó uralmat hallgatólágyosan elismerni politikájával. A kubai hatóságokkal

való tárgyalás az emigráns, átalakulás-párti szervezetek érdemeit kisebbíti, és úgy tűnhet, az Unió cserbenhagyta őket. Az államosított javakkal való kereskedelem Castro uralmát szilárdítja meg a gazdaság stabilizálása által. Az európai közösség a szabadság és a közös értékek védelmére formálódott, nem a diktátorokkal való harmonikus együttélésre. Nem szabad, hogy önkényuralmi rendszerek diktáljanak Európának: felborulhat a nehezen megtalált béke és egyensúly.⁶⁵ Sokan azt hihetik Európában, hogy Kuba egy távoli ország, amelynek sorsával nem kell foglalkozni, azonban Havel szerint épphogy saját történelmünk ismétlődik meg a karibi államban: így ez az Unió és a közösség állampolgárainak ügye is.⁶⁶ Václav Havel az Európai Uniót ostromozta tehetetlenségéért, amely saját viszonytagság történelmének fényében „hajlandó szemet hunyni a zsarnokság formái előtt, elfogadni az autokratikus ördögöt, a diktátort, sőt, együtt is működik vele”.

Havel a nemrég csatlakozott kelet-európai államoktól várta a megerősítést, hiszen a totalitarizmus karmaiból szabadult országok reményei szerint nem lesznek ilyen elfogadók a despotákkal szemben.

Azonban a közösségen belül sincs egyetértés, hogy keményvonalas, szigorú lépésekre van-e szükség (amelyek nem ütköznek az amerikai szövetséges érdekeibe), vagy inkább a konstruktív párbeszéd és a kölcsönös, építő jellegű kapcsolatépítés alkossa a politika magvát. Stratégiai helyzetének köszönhetően az amerikaiak mindig is befolyásuk alá kívánták vonni a szigetcsoporthoz: ezért az európai közösség ellensúlyozhatná az atlanti szövetséges nagyhatalmi érdekeit, illetve alternatívát nyújthatna az embargó által sújtott, gazdasági nehézségekkel küzdő országnak. Bár Kuba már az ACP-országok (*African, Caribbean and Pacific Group of States*) tagja, az egyetlen olyan latin-amerikai állam, amely nem rendelkezik bilaterális kooperációs megállapodással az Európai Unióval.

Az Unión belüli ellentétes érdekeket képviselő csoport vezetője Spanyolország, amely mindig kitüntetett szerepet szánt az egykori gyarmatnak, és mindig is a kötelékek erősítését kívánta elősegíteni. Franco állama Kuba legszorosabb kereskedelmi és politikai kapcsolatával rendelkezett a Nyugaton, a demokratikus újjászületéssel pedig még nagyobb segélyszállítmányok és kedvezőbb gazdasági megállapodások születtek a volt gyarmatnál.⁶⁷ Ezt a politikát Spanyolország később az Unió keretén belül is próbálta érvényre juttatni a közös álláspontban és az első, 2010-ben elfogadott országstratégiai és nemzeti indikatív program által – több-kevesebb sikerrel.

2006. március 2-án a Bizottság Brüsszelben kiadta az *EU–karibi partnerség a növekedésért, a stabilitásért és a fejlődésért* című dokumentumot. A Cotonou Megállapodás országaival közös értékeken alapuló politikai partnerséget kívántak létre hozni. Másik fő célja a gazdasági és környezeti lehetőségek és gyengeségek ismeretében fejlesztési és együttműködési programok kivitelezése, illetve a szociális kohézió növelése és a szegénység elleni küzdelem. Nem zárják ki Kubát sem a kooperációból és a szervezethez való csatlakozásból, amennyiben az 1996-os közös álláspont feltételeinek megfelel. Az Unió elismeri Kuba kiemelkedő szerepét a latin-amerikai és nemzetközi szinten: például a Venezuelával közösen létrehozott *Iniciativa Bolivariana para las Americas (ALBA)* szövetséget, amely az amerikaiak által propagált *FTAA* ellensúlyaként kíván fellépni Latin-Amerikában. A *CARIFORUM* tagjaként nyílik lehetőség a Kubával folytatandó rendszeres eszmecsere, ám a szorosabb együttműködést akadályozza a demokratikus kormányzás hiánya és a súlyos emberi jogi szituáció. A kubai civil társadalom fejlesztését és a piaccgazdasági nyitást szorgalmazza a dokumentum, miközben elismeri a karibi szigetország egészségügy területén elért eredményeit és orvosi segítségnyújtását szerte a világon.⁶⁸

Magyarország 1982-ben belépett az IMF-be – ez pedig a hitellehetőségek körének bővülését, de egyben a valutaalap által kidolgozott ajánlások elfogadását jelentette. Kuba 1964-ben vált ki a szervezetből; így az Amerikai Egyesült Államokkal való fagyos viszonyának és a gazdasági embargónak köszönhetően nem vehet fel a Nemzetközi Valutaalap (*IMF*), a Világbank (*World Bank*) és az Amerikai Fejlesztési Bank (*IADB*) által nyújtott hitelt kedvező feltételekkel. A szovjet eredetű és más országoktól felvett kölcsönön kívül az Európai Unió, az ENSZ szakosított szervei és más államok által felajánlott humanitárius és egyéb segélyekre támaszkodik.

A szocialista Kuba⁶⁹ következetes ellenállása az Egyesült Államokkal szemben nemzetközi szimpátiát váltott ki, és elsősorban a latin-amerikai államokkal való viszony javulását eredményezte.⁷⁰ Az 1975-ben megalakuló Latin-amerikai Gazdasági Rendszer (*SELA*) az egész földrészt átfogó gazdasági szervezet, amelynek Kuba a résztvevője, az USA viszont nem. A tagok a szolidaritás, szuverenitás és az egyenlőség elvein alapuló kapcsolatokra töreksenek.⁷¹

A karibi állam jóléti intézkedéseinek egy része, a mindennapi életet megkönnyítő rendelkezések bevezetése sok esetben nemzetközi szervezeteknek és a csúcstalálkozókon született megállapodásoknak köszönhető. Kuba az 1973-ban megalakult *OLADE* (*Organización Latinoamericana de Energía*) latin-amerikai energia szervezet alapelvei szerint kívánja fenntarthatóvá tenni az állam energiaszektorát. Az energiabiztonság mellett kiemelt célja a hatékonyság növelése, a megújuló energiaforrások intenzív és extenzív használata, egy működő energiapiac kialakítása, a kutatás-fejlesztés irányvonalainak kijelölése, az energiához való hozzáférés biztosítása, a fenntartható közlekedés, valamint a környezeti, egészségügyi és biztonsági kockázatok minimálisra csökkentése.⁷² Az energiaforradalmat az 1997-es *Programa de Ahorros de Energía Cubana* (*PAEC*) intézkedései koordinálták⁷³: a kubai vezetés szubvenciók árán biztosította először a Pinar del Río tartományban található, majd minden háztartásnak az elektromos rizsfőzőt és a kuktát, valamint segít, hogy takarékos izzókra, hűtőgépekre és ventilátorokra cseréljék le a régi készülékeket.

Raúl Castro igyekszik megnyerni a kubaiakat olyan kis, de népszerű intézkedésekkel, mint például a DVD-k és mobiltelefonok szabad vásárlása és birtoklása, valamint a nemzetközi hotelekben tartózkodás jogának kiterjesztése minden állampolgárra.

A fejlődés párhuzamot mutat az 1980-as évekbeli Magyarországon végbement változásokkal, ahol mintegy egy évtizeddel azt megelőzően még a magánerőből épülő lakások nagy része nem csatlakozott a csatornahálózatra, harmadában pedig vezetékes ivóvíz sem volt. A nyolcvanas évek elejére azonban csaknem minden háztartásban volt mosógép, hűtő és rádió, sőt, még televízió is – virágzott a *fridzsiderszocializmus*.

Az autóvásárlás engedélyezésével a családok egyharmada rendelkezett gépjárművel a nyolcvanas évek közepén. Az 1980-as évek elejétől kezdve magántulajdonba is kerülhetett traktor és tehergépkocsi, addig csak a falusiak által leleményesen összetákolott motoros stráfkocsik és az ülések nélküli Volgák szállították a második gazdaság áruját a piacra.

Az autóvásárlás korlátozásának feloldása Kubában visszafelé sült el. 2009 áprilisától 2010 márciusáig az autótulajdonos kubai állampolgárok a régi, főként 1960-as években gyártott orosz és amerikai kocsik lecserélése, valamint az üzemanyag-fogyasztás és a környezetszennyezés csökkentése érdekében új autót hozhattak be a szigetre. A rendelkezés értelmében minden 1990 előtt forgalomba hozott jármű megfelelt a kritériumoknak. A programot bizonyos „szabály-

talanságokra” utalva mégis felfüggesztették. A vagyonos kubaiak ugyanis megvásárolták az öreg autókat szegényebb társaiktól (így megfeleltek az autótulajdonos követelménynek), majd eladták ezt a járművet a kormánynak, és vettek egy újat tőle. A vadonatúj luxuskocsiknak köszönhetően még nagyobbra nőtt a kis vagyonos réteget és a legszegényebbeket elválasztó szakadék.⁷⁴

(Kubai rendszerváltás – Kitekintés a politikai változásokra) Az átmenet már megkezdődött a karibi államban: az viszont kérdés, hogy mely irányba. A karibi államszervezet kezd hasonló formát ölteni, mint az 1950-es években: egyeduralom és kis létszámú meggazdagodott elit jellemzi, valamint a külföldi befektetők szaporodása és a luxusturizmus virágzása. Bár vannak a piacgazdaság irányába mutató reformok, a gazdaság államilag szabályozott; úgy, ahogy a mindennapi élet is.⁷⁵ Tíz kubaiból hét már Castro rezsime alatt született⁷⁶: ők ezt a rendszert ismerik és szokták meg. A politikai alternatívák hiányában szokatlan lenne az egypartrendszer helyett több politikai erő közül választani. A forradalmat megelőző időkben sem voltak igazságos, pluralista választások: „*Jöttek a katonák, az embereket két sorba állították, az egyikbe a kormányra szavazókat, a másikba a kormányelleneseket; ezek szavaztak, amazok meg nem szavaztak*” – mondja Fidel Castro visszaemlékezésében.⁷⁷ A vezetés választókra kényszerített akarata miatt az átlagember nem képes önálló, mérlegelt politikai véleményt formálni, egyfajta apátia urálja a pluralizmus kérdését.

A hatalomra a kubai amerikai emigráns közösség több csoportja és a jelenleg illegálisba kényszerülő pártok is igényt tartanak⁷⁸, ezért Raúl Castrónak meg kell tennie azokat a lépéseket, amelyek a párt és a Castro-fivérek által fémjelzett éra értékeinek átmentését szolgálják. A belső ellenzék és a kommunista párt reformista erői túlságosan megosztottak ahhoz, hogy kompromisszumot kössenek. A békés átmenet érdekében azonban szükség van a szervezett összefogásra, illetve egy megerősödött és megújult, dinamikus és fiatal kommunista pártra, mert egy esetleges amerikai, külső katonai jellegű támadás nemcsak a rendszer összeomlásához és belső anarchiához vezetne, hanem a nemzetközi közösség ellenérzését és felháborodását is kiválthatná.

Ennek is köszönhető, hogy tizennégy év után ismét kongresszust tartott a Kubai Kommunista Párt. A 6. kongresszuson Raúl Castro ismertette a párt megfiatalítását célzó reformokat: „*Arra a következtetésre jutottunk, hogy javasoljuk a magas politikai és állami pozíciókban eltölthető szolgálati idő korlátozását maximum kétszer 5 évben. Ez azért lehetséges és szükséges, mert a jelenlegi körülmények nagyon mások, mint a forradalom első évtizedében*” – mondta a kubai elnök.⁷⁹

Kádár János és Fidel Castro vezetése sokak szemében pozitív mérlegű: „*az adott kor körülményei között nála senki nem lehetett volna hasznosabb*”.⁸⁰ A fogyasztói szocializmus, az általános jólét elterjedése, a gondoskodó-paternalista állam képe a létbizonytalanság, az új körülményekhez való igazodás⁸¹ korában nosztalgiát szül. A depolitizált társadalomnak állandóságot és biztonságot jelent(ett) mindkét rendszer, nem hiába ítélték meg az 1980-as években kedvezőbbnek a helyzetüket a magyarok, mint a hasonló államokban élők. A megszokás és a stabilitás érzete mellett Magyarországon sokat javított a rendszer megítélésén és elfogadásán a „morgás joga”, aminek következtében tovább élhetett a pesti vicc, a kabaré, és egy-egy kritikus irodalmi vagy filmművészeti alkotás is nyilvánosságot kapott. Az erős cenzúra miatt ez nem valósulhat meg Kubában, a szigetlakók mentalitása és életstílusa azonban segít felülkerekedni a mindennapi problémákon: a karibi állam lakóinak nagy része – mivel politikai ambíciókkal kevesen rendelkeznek – a szegénység ellenére elégedett az életével.⁸²

IRODALOMJEGYZÉK

Kádár-rendszer

- Berend T. Iván: *The Hungarian economic reforms 1953–1988*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz*. 1956-os Intézet, Budapest, 2008.
- Gál Vilmos – Tar Attila Szilárd (vál.): *Dokumentumok a XX. század történetéhez*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001.
- Gough, Roger: *Kádár János, a jó elvtárs?* JLX Kiadó, Debrecen, 2006.
- Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában: új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008.
- Huszár Tibor: *Kádár: a hatalom éve, 1956–1989*. Corvina, Budapest, 2006.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956*. Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november – 1989. június*. Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.
- Huszár Tibor: *Kedves, jó Kádár elvtárs!: válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Kádár János: *A szocializmus megújulása Magyarországon. Válogatott beszédek és cikkek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Kopátsy Sándor: *Kádár és kora*. C. E. T. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Faragó Jenő (vál.): *Mr. Kádár*. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989.
- Mezey László Miklós – Pobori Ágnes: *20 történelmi arckép a 20. század magyar történelméből*. Trezor Kiadó, Budapest, 1991.
- Molnár Adrienne (szerk.): *A „hatvanas évek” emlékezete: az Oral History Archívum gyűjteményéből*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004.
- Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós: *Magyarország helye a 20. századi Európában: tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002.
- Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár?* Rubicon Kiadó – Aquila Kiadó, Budapest, 2001.
- Rainer M. János: *A Kádár-korszak, 1956–1989*. /Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország története 22./* Kossuth Kiadó, Budapest, 2010.
- Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány: tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008.
- Sándor György: *Horthy, Kádár: hasonlóságok és különbségek*. Budapest-Print Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Vargyas Zoltán (szerk.): *Mit kezdünk vele?: Kádár János, 1912–1989*. XX. Század Intézet, Budapest, 2007.

Kuba

- Alphandery, Jean-Jacques: *Kuba gazdasága a szocializmus útján*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- Alvarez, José: *Overview of Cuba's Food Rationing System*. University of Florida. [Hozzáférés:] <http://edis.ifas.ufl.edu/FE482>
- Anderle Ádám: *Kuba története*. Akkord Kiadó, Budapest, 2004.
- Anderle Ádám: *Latin-amerikai utakon*. Hispánia Kiadó és Szolgáltató Bt., Szeged, 2002.
- Balázs Dénes: *Közép-Amerika és a Nyugat-indiai szigetek*. Panoráma, Budapest, 1986.
- Bas, Japji Anna: *Reorientation in Agriculture*. In *Cuba: in Transition?* – 11. sz. Association for the Study of the Cuban Economy, Washington, 2001.
- Benjamin-Alvarado: *Prospects for Sustainable Energy*. In *Cuba: in Transition?* – 11. sz. Association for the Study of the Cuban Economy, Washington, 2001.
- Boadle, Anthony: *Cubans fear turmoil as Castro's fate uncertain*. *The Scotsman*, 2006. augusztus 13.
- Buncombe, Andrew: *Cuba's agricultural revolution an example to the world*. *Independent*, 2006. augusztus 13.
- Chomsky, Noam: *Powers and Prospects. Reflections on Human Nature and the Social Order*. Pluto Press, London, 1996, p. 81.
- Giunta La Spada, Paolo: *Kuba*. Gabo Kiadó, Budapest, 2004.
- Grogg, Patricia: *Diversity the Best Option for Cuban Farmers*. IPS, 2010. május 31.
- Grogg, Patricia: *New Agricultural Plan, But Few Real Reforms*. IPS, 2010. május 19.

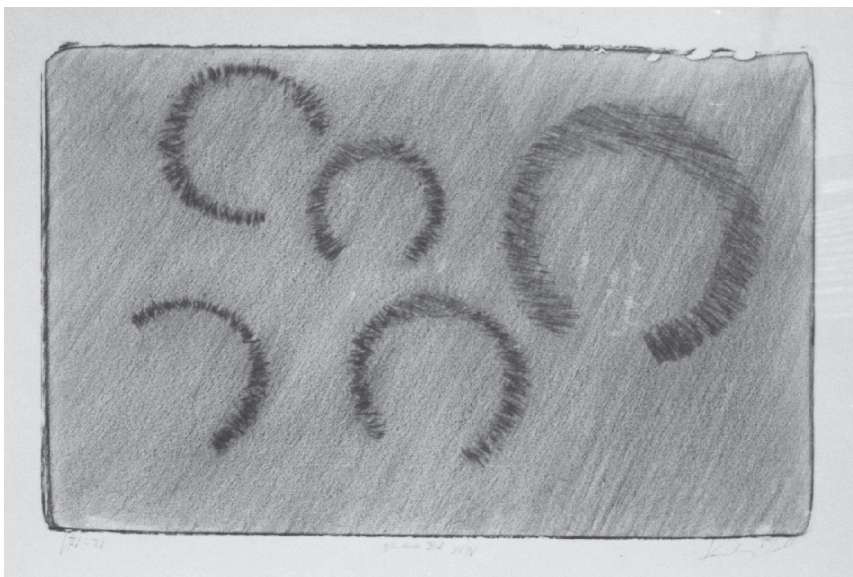
- Grogg, Patricia: *Sustainable Agriculture Moves to the Suburbs*. IPS, 2010. május 3.
- Haass, Richard N. (szerk.): *Transatlantic Tensions: The United States, Europe and Problem Countries*. Brookings Institution, USA, 1998.
- Havel, Václav: *EU and Cuba: Freedom vs. appeasement*. 2005. január 28. <http://www.vcrisis.com/index.php?content=letters/200501280940>
- Havel, Václav: Europe must face up to the secret terror of Fidel Castro's Cuba. *Havana Journal*, 2006. május 20.
- Horvát János: *Kubai riport*. MRT–Minerva, Budapest, 1974.
- Kanyó András: *Latin-Amerika jövője*. Ifjúsági Lapkiadó, Budapest, 1979.
- Leonard, Thomas M.: *Fidel Castro élete*. Sirály! Kiadó, Budapest, 2005.
- Lisztov, V.: *Az új Kuba útjain*. Táncsics Kiadó, Budapest, 1962.
- Lockhart, Melissa: *A brief window for auto imports*. Foreign Policy Association, 2010. május 4.
- Marx, Gary: Getting one's way on an isle of want; Could be a friend of a friend, a couple of bucks, maybe a bag of coffee. *Chicago Tribune*, 2004. november 13.
- Pax Christi: *The European Union and Cuba: Solidarity or Complicity?* Fifth Report on Cuba, Hollandia, 2000.
- Phillips, Emma: „Cuentapropismo” in a Socialist State. In *Cuba: in Transition?* – 11. sz. Association for the Study of the Cuban Economy, Washington, 2001.
- Salgó László: *Ostromlott sziget. Kubai útjegyzetek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.

JEGYZETEK

- 1 Balázs Dénes: *Közép-Amerika és a Nyugat-indiai szigetek*. Panoráma, Budapest, 1986. p. 122.
- 2 Horvát János: *Kubai riport*. MRT–Minerva, Budapest, 1974. p. 295–296.
- 3 Kádár János: *A szocializmus – A világfejlődés fő iránya, 1970. április*. In: *Kádár János: A szocializmus megújulása Magyarországon. Válogatott beszédek és cikkek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. p. 193.
- 4 Kádár János: *A szocializmus építésének néhány magyarországi tapasztalata*. In: *Kádár János, i. m., p. 260*.
- 5 Nagy Tamás, 14986 In: Molnár Adrienne (szerk.): *A „hatvanas évek” emlékezete: az Oral History Archivum gyűjteményéből*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. p. 85.
- 6 Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár?* Rubicon Kiadó – Aquila Kiadó, Budapest, 2001. p. 115.
- 7 Gough, Roger: *Kádár János, a jó elvtárs?* J LX Kiadó, Debrecen, 2006. p. 293.
- 8 KB 1965. november 18-19., MOL M-KS 288. f. 4/76. ó. e.
- 9 PB, 1964. november 3., MOL M-KS 288. f. 5/349. ó. e.
- 10 A legsikeresebbek az agráriumban bevezetett reformok, így ezekre koncentrálok.
- 11 Az INRA (*Instituto Nacional de la Reforma Agraria*), Országos Agrárreform Intézet vezetésével. (Lisztov: i. m., p. 60.)
- 12 Balázs: i. m., p. 387.
- 13 Anderle Ádám: *Kuba története*. Akkord Kiadó, Budapest, 2004. p. 119.
- 14 Kivéve élelmiszer és gyógyszer.
- 15 Kanyó András: *Latin-Amerika jövője*. Ifjúsági Lapkiadó, Budapest, 1979. p. 99–100.
- 16 Leonard, Thomas M.: *Fidel Castro élete*. Sirály! Kiadó, Budapest, 2005., p. 76.
- 17 Lisztov, V.: *Az új Kuba útjain*. Táncsics Kiadó, Budapest, 1962., p. 162.
- 18 Az Amerikai Államok Szervezete Szociális és Gazdasági Tanácsának egy latin-amerikai közös piac kialakításának gondolatát vetette fel, és egy 30 milliós segélycsomag létrehozását javasolta. Ez a Szövetség a Haladásért (*Alliance for Progress*) nevű program. (Leonard: i. m., p. 66.)
- 19 Salgó László: *Ostromlott sziget. Kubai útjegyzetek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. p. 239.
- 20 Leonard: i. m., p. 85–87.
- 21 1959 – a Felszabadulás Esztendeje, 1960 – a Földreform Esztendeje, 1961 – az Oktatás Esztendeje, 1962 – a Tervezés Éve, 1963 – a Szervezés Éve, 1964 – a Gazdaság Éve. (Salgó: i. m., p. 268.)
- 22 Alphandery, Jean-Jacques: *Kuba gazdasága a szocializmus útján*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. p. 50–53.
- 23 Salgó: i. m., p. 269–270.
- 24 José Alvarez: *Overview of Cuba's Food Rationing System*. University of Florida. <http://edis.ifas.ufl.edu/FE482>
- 25 Giunta La Spada, Paolo: *Kuba*. Gabo Kiadó, Budapest, 2004., p. 44.
- 26 Leonard: i. m., p. 124–125.
- 27 Uo., p. 128–129.
- 28 Rácz Árpád (szerk.): i. m., p. 119–121.
- 29 Rainer M. János: *A Kádár-korszak, 1956–1989*.

- /Magyarország története 22./* Romsics Ignác (szerk.), Kossuth Kiadó, Budapest, 2010, p. 76.
- 30 Kubai Köztársaság – Európai Unió – Országstratégia és Nemzeti Indikatív Program 2011–2013, p. 20–26.
- 31 2011-ben lekerül a listáról a kávé, a tojás és a tisztálkodási szerek.
- 32 A vita nyilvános: 2011. február 28-ig mindenki hozzászólhatott a reformtervekhez, véleményt nyilváníthatott, kérdést intézhetett a vezetőkhöz a programmal kapcsolatban. Bár elsősorban nem gazdasági vonatkozású, mégis mérföldkőnek számító lépés lehet a kiutazási engedélyek eltörlése. Raúl Castro szerint a politikai okból távozők miatt hozott jogszabály feleslegessé vált.
- 33 Romsics Ignác (főszerk.): i. m., p. 40–43.
- 34 Grogg, Patricia: *New Agricultural Plan, But Few Real Reforms*. IPS, 2010. május 19.
- 35 Grogg, Patricia: *Sustainable Agriculture Moves to the Suburbs*. IPS, 2010. május 3.
- 36 Pap Endre, Martonvásár.
- 37 Rácz Árpád (szerk.): i. m., p. 126–127.
- 38 1964-től a téeszek a saját gépeiket üzemeltethették.
- 39 Bas, Japji Anna: *Reorientation in Agriculture*. In: *Cuba: in Transition?* – 11. sz. Association for the Study of the Cuban Economy, Washington, 2001, p. 51–63.
- 40 Rácz Árpád (szerk.): i. m., p. 130.
- 41 Buncombe, Andrew: *Cuba's agricultural revolution an example to the world*. *Independent*, 2006. augusztus 13.
- 42 Az ENSZ adatai szerint a kubai férfiak várható élettartama az Egyesült Államokban élőkéhez hasonlóan 77 év, a nőké kiemelkedően magas: 81 év, a csecsemőhalálozás aránya pedig jóval alacsonyabb, mint az USA-ban (2009-es adatok).
- 43 Grogg, Patricia: *Diversity the Best Option for Cuban Farmers*. IPS, 2010. május 31.
- 44 <http://kubainfo.wordpress.com>, 2009. október 9.
- 45 Lisztov: i. m., 98.
- 46 Romsics Ignác (főszerk.): i. m., p. 76.
- 47 Eddig a kizsákmányolás elkerülése végett csak önfoglalkoztató lehetett a vállalkozó.
- 48 Jelenleg kb. 320 ezer magánvállalkozás működik Kubában (2011).
- 49 Raúl Castro 2011. augusztus 2-i, a kubai parlament ülészakát záró beszéde.
- 50 Berend T. Iván: *The Hungarian economic reforms 1953-1988*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990, p. 171–177.
- 51 Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közéltések a kádárizmushoz*. 1956-os Intézet, Budapest, 2008, p. 66–84.
- 52 Beke Károly: *Egymillióan kerülnek utcára az egykori kommunista kirakatorszámban*. mfor.hu, 2010. szeptember 14.
- 53 *Vége a kubai jegyrendszernek is*. Kubainfo.hu, 2010. szeptember 18.
- 54 Phillips, Emma: 'Cuentapropismo' in a Socialist State. In *Cuba: in Transition?* – 11. sz. Association for the Study of the Cuban Economy, Washington, 2001, p. 107–124.
- 55 Paul Lendvaitól származó idézet. In: Gál Vilmos – Tar Attila Szilárd (vál.): *Dokumentumok a XX. század történetéhez*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001, p. 352.
- 56 Marx, Gary: *Getting one's way on an isle of want; Could be a friend of a friend, a couple of bucks, maybe a bag of coffee*. *Chicago Tribune*, 2004. november 13.; NEWS; ZONE CN; LETTER FROM HAVANA; p. 2.
- 57 Faragó Jenő (vál.): *Mr. Kádár*. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989, p. 66.
- 58 Romsics Ignác (főszerk.): i. m., p. 68.
- 59 Uo., p. 55.
- 60 EPP-ED: *José Ribeiro e Castro beszéde*. 2006. május 30.
- 61 Haass, Richard N. (szerk.): *Transatlantic Tensions: The United States, Europe and Problem Countries*. Brookings Institution, USA, 1998, p. 17.
- 62 Ez elsősorban kanadai, mexikói, brit és olasz cégeket érintett.
- 63 Reuters, 2010. március 2.
- 64 Belgium, Franciaország, Hollandia, Írország, Németország, Olaszország és Spanyolország – ezen kívül a legfontosabbak: Kanada, Mexikó, Kína és Oroszország.
- 65 Havel, Václav: *EU and Cuba: Freedom vs. appeasement*. 2005. január 28. <http://www.vcrisis.com/index.php?content=letters/200501280940>
- 66 Havel, Václav: *Europe must face up to the secret terror of Fidel Castro's Cuba*, In: *Havana Journal*, 2006. május 20.
- 67 Haass: i. m., p. 33–35.
- 68 Európai Bizottság: *EU-karibi partnerség a növekedésért, a stabilitásért és a fejlődésért*. Brüsszel, 2006. március 3. COM(2006) 86 final p. 2–36.
- 69 Amely az 1970-es években „breznjevizálódott”, azaz erősödött a kommunista alapelvek iránti ideológiai kül- és belpolitikai elkötelezettség (La Spada: i. m., p. 44.).
- 70 Kanyó: i. m., p. 109.
- 71 Uo., p. 175.
- 72 <http://www.olade.org>
- 73 Benjamin-Alvarado: *Prospects for Sustainable Energy*. In *Cuba: in Transition?* – 11. sz. Association for the Study of the Cuban Economy, Washington, 2001, p. 25–42.
- 74 Lockhart, Melissa: *A brief window for auto imports*. Foreign Policy Association, 2010. május 4.
- 75 Pax Christi: *The European Union and Cuba: Solidarity or Complicity?* Fifth Report on Cuba, Hollandia, 2000, p. 5.

- 76 Boadle, Anthony: *Cubans fear turmoil as Castro's fate uncertain*. In: *The Scotsman*. 2006. augusztus 13.
- 77 Castro, Fidel: *Ifjú éveim*. Ulpius-ház, Budapest, 2005, p. 107.
- 78 Leonard: i. m., p. 172.
- 79 MTI, 2011. április 17.
- 80 Kopátsy Sándor: *Kádár és kora*. C. E. T. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 2002, p. 153.
- 81 Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, p. 361–390.
- 82 Egy 1994-es amerikai közvélemény-kutatás szerint a kubaiak 88%-a büszke hazájára, és 58%-uk gondolja úgy, hogy a forradalom sikerei túlszárnyalják a kudarccokat. A megkérdezettek 69%-a vallotta magát forradalmárnak (akiknek csak 21%-a azonosította magát kommuniszként), valamint 76%-uk nyilatkozta, hogy elégedett az életével. Csak 3% vélekedett úgy, hogy a politikai problémák az ország gondjainak a fő okozói. In: Chomsky, Noam: *Powers and Prospects. Reflections on Human Nature and the Social Order*. Pluto Press, London, 1996, p. 81.

A Nyugat felemelkedése – és hanyatlása?

Sokan, sok oldalról megkísérelték már, hogy megfejtsék a „rejtélyt”, hogy mi az oka, hogy mintegy ötszáz évvel ezelőttől kezdődően Európa, a „Nyugat” vezető szerepre tett szert a világban. „A XV. század vége felé, valami oknál fogva, Nyugat-Európa államocskái elkorcsosult latinus nyelveikkel (némi göröggel fűszerezve), egy názáreti zsidó tanításán alapuló vallásukkal, a keleti matematikából, csillagászatból és technológiából átvett tudományos vívmányokkal olyan civilizációt építettek fel, amely nem csak meghódította a nagy keleti birodalmakat, és uralma alá hajtotta Afrikát, Amerikát, Ausztráliát, hanem mindenütt rábírta az embereket a nyugati életmód átvételére – és ez a térítés sokkal inkább szavak¹, semmint fegyverek segítségével történt” – írja Niall Ferguson, az egyidejűleg harvardi és oxfordi történész professzor „Civilizáció” című, 2011-ben megjelent könyve bevezetésében. A könyvet tulajdonképpen a „rejtély” megfejtésének, az ok kiderítésének szánja, továbbá annak a napjainkban egyre inkább előtérbe kerülő kérdésnek a megválaszolására, hogy nem a vége felé tartunk-e ennek az ötszáz éve kezdődött folyamatnak. Az aligha vonható kétségbe, hogy: „Gyakorlatilag a világ nagy része mostanra a nyugati gazdasági rendszerbe integrálódott, amelyben Smith nézeti alapján a piac szabja meg az árak többségét, a kereskedelmi áramlatokat és a munkamegosztást, ugyanakkor a kormányzat szerepe közel áll a Keynes által megálmodotthoz, hiszen beavatkozásával megpróbál finomítani az üzleti élet ciklusosságán, és igyekszik csökkenteni a jövedelmi egyenlőtlenségeket.”

Ferguson már a bevezetésben exponálja a „rejtélyre” adott választát, és a választ több más szerzővel ellentétben nem egy okban találja meg, hanem több tényező hatásának együttes, összefonódó megjelenésében. A szóban forgó okok a következők: a verseny, a tudomány, a tulajdon, az orvostudomány, a fogyasztás és a munka. Könyvét azután ezek bemutatására, analizésére építi fel, mindegyiknek egy-egy fejezetet szentelve.

Az első fejezet a *verseny*ről szól, amelyet a szerző az okok közül elsőként jelöl meg és mutat be részleteiben Európa felemelkedésének egyik tényezőjeként: „az európaiak a maguk megosztottsága révén váltak képessé a világuralomra. Európában a *kicsi*² volt a tetszetős, mert az jelentette a *versenyt*³, mégpedig nem csak az államok közötti versenyt, hanem az egyes államokon belüli versenyt is.” [¹ Kiemelés tőlem. B.D.] Ugyanis „Európa [...] nem csak különböző államokra tagolódott, hanem rendekre is: az arisztokraták, a főpapok és a városi polgárok rendjére.” Érdemes itt megjegyezni, hogy Jared Diamond² is Európa „megosztottságában látja versenyelőnyét” a Föld más tájaival szemben, azzal a különbséggel, hogy Fergusonhoz képest ő nagyobb jelentőséget tulajdonít a környezeti tényezőknak. Hogy mennyire a „kicsi” jellemezte Európát összehasonlításban a világ más részein uralkodó felfogással, arra jellemző például, hogy: „Nankingban ma is látható a kínai történelem leghíresebb tengerésze, Cseng Ho tengernagy kincsekkel megrakott hajójának életnagyságú mása. Cseng Ho hajója majdnem 120 méter hosszú, tehát csaknem ötször akkora, mint a *Santa Maria*, amelynek fedélzetén Kolumbusz Kristóf 1492-ben átszelte az óceánt.”

Az előbbi idézet is jelzi, hogy a fejezet egyik fontos mondanivalója Európa és Kína összehasonlítása is. „Európa színes szabdaltságával összevetve Kelet-Ázsiát mintha egy hatalmas, egyszínű takaróval borították volna be...”³; „...az Európát jellemző politikai széttagoltság elve lehetetlenné tette egy Kínai Birodalomhoz hasonlítható egység létrejöttét.” Ehhez

járult még, hogy Kína – akárcsak Japán – biztonsága érdekében az elzárkózás politikáját választotta (kinai fal, az idegenek be nem engedése, a távoli kereskedelem elhanyagolása, tiltása) és ez oda vezetett, hogy „a háromszáz éves elszigeteltség során Kína elszegényedett, lemaradt, és sötétségben, tudatlanságban tengődött” – idézi Ferguson Teng Hsziao-pinget.

A következő fejezet a „*Tudomány*” címet viseli. Ebben mindenekelőtt azt állapítja meg a szerző, hogy: „Azok, akik elvetik az »eurocentrizmus«-t, mintha valami ellenszenves előítélletről volna szó, nem veszik figyelembe azt, hogy a tudományos forradalom, minden tudományos mérce szerint, teljes egészében Európa központú volt.” A tudományos forradalom részleteire vonatkozóan viszont megjegyzi a következőket: „A tudományos forradalomról elmondható, hogy akkor kezdődött, amikor párhuzamos előrelépések történtek a bolygók mozgásának és a vérkeringésnek a tanulmányozásában.” „Az újfajta tudomány azonban nem csupán a pontos megfigyelésről szólt. Galileitől kezdődően módszeres kísérletezés és a matematikai kapcsolatok beazonosítása is folyt.” „Végül a tudományos forradalom filozófiai forradalmat is eredményezett, amikor René Descartes és Baruch Spinoza megdöntötték az észlelés és érvelés hagyományos elméleteit.” „A XVII. századi tudósokat a természetes világ milyenségének felfedezése érdekelte. A XVIII. századi filozófusokat sokkal inkább az foglalkoztatta, milyen lehetne vagy kellene lennie az emberi társadalomnak.”

A tudomány alkalmazásait illetően Ferguson a hadi alkalmazásokat emeli ki³, amelyek előnyt biztosítottak Európa számára, így pl. a newtoni fizika a tüzérségi problémáknál, vagy az ún. huzagolt puskacső feltalálása (Benjamin Robins) esetében. Különben felsorolja a legfontosabb tudományos-innovációs dátumokat, ill. eredményeket 1530 és 1789 között, összesen 28-at.

Még egy megjegyzés a fejezettel kapcsolatban. Míg az előző fejezetben Európát, ill. az európai fejlődést Kínával hasonlította össze, itt az iszlám világgal, az Oszmán Birodalommal teszi ugyanezt: „...ugyanebben a korszakban az oszmánoknál nem történt tudományos előrehaladás. Ezt a különbséget a muszlim világra jellemző korlátlan vallási uralommal lehet magyarázni.” A könyvnyomtatást nem engedték, az isztambuli csillagvizsgálót 1580-ban lerombolták.

A harmadik fejezet tárgya a *tulajdon*. Fontos szerepét Észak- és Dél-Amerika különböző utat bejárta fejlődésén keresztül mutatja be, tulajdonképpen elsősorban erről szól ez a fejezet. „Észak-Amerika egyszerűen azért teljesített jobban Dél-Amerikánál, mert széttagozódó magánbirtokra és demokratikus jogokra épülő brit modell jobban működött, mint a koncentrált vagyionon és az autokratikus hatalmon alapuló spanyol modell.” „Ingatlan, ezen felül a népképviselő – ez volt az észak-amerikai álom.” Északon a föld döntő többségét a kisemberek birtokolták, délen viszont a „kasztíliai jog értelmében a föld maga a korona birtokában maradt”. „1900-ban az Egyesült Államokban a vidéki birtoktulajdonosok aránya alig valamivel maradt 75% alatt.” Addig pl. Peruban a földtulajdonosok 83%-a csak a földterület 6%-át birtokolta (1952-es adat).

Szó esik még a fejezetben a faji megoszlásról a két szubkontinensen és a faji megkülönböztetésről, amely utóbbi északon szinte napjainkig érezeti hatását. Mississippi államban pl. 1987-ig törvény tiltotta a faji szempontból vegyes házasságokat. Végso megállapítása erre vonatkozólag azonban az, hogy „badarság azt gondolni, hogy az Egyesült Államok sikere a faji szegregáción múlt volna”.

Végül még az a kérdés is felmerül itt, hogy mennyiben tartozik Dél-Amerika a „Nyugat”-hoz. Érdemes megjegyezni, hogy Huntington nevezetes könyvében⁴ a dél-amerikai (latin-amerikai) civilizációt a nyugati civilizációtól különállónak tekinti és külön is tárgyalja.

Az „*Orvostudomány*” című fejezet inkább szól a gyarmatosításról és a birodalomépítésről, mint az orvostudomány fejlődéséről és eredményeiről. Persze szerepelnek az orvostu-

domány bizonyos eredményei is. Így pl. a „végeredmény”: a várható élettartam az 1800. évi 28,5 évről 66,6 évre növekedik 2001-re, az egész világot véve tekintetbe. Külön is szó van a trópusi betegségek leküzdéséről, de ez már átvezet a gyarmatosítás problémájához. Kétségtelen, hogy a gyarmatosító államok között különbségek voltak mind a gyarmatosított terület modernizációja, mind a bennszülöttekkel való bánásmód tekintetében.

A tények azt mutatják, hogy a francia gyarmatosítás mérlege látszik a legpozitívabbnak, a németek voltak viszont a legkegyetlenebbek. Az I. világháború előtt kipróbálták a német gyarmatokon a II. világháború alatt Európában gyakorolt népiirtást. Már az I. világháború „...sem néhány egymással viszálykodó európai állam háborúja volt: a világbirodalmak háborúja tört ki, a nyugati civilizáció háborúja. Ez volt az első jele annak, hogy a nyugat magában hordozza elpusztításának a csíráit.” „1914-ben [...] a rivális nyugati birodalmak közötti, »a civilizációért folytatott nagy háború« világméretű viszálya bebizonyította, hogy végül is nem Afrika a világ legsötétebb kontinense.” Ha lehet, akkor a II. világháború még sötétebbre árnyalta ezt a képet.

A *fogyasztás* az európai (nyugati) életforma átvételére kényszerítő „fegyver” – ezt mutatja ki a következő fejezet. „A fogyasztói társadalom manapság áthat mindent...” „A legszembetűnőbb jellemzője látszólag ellenállhatatlan csábereje.” „...a fogyasztói társadalom olyan gyilkos alkalmazás, amelyet a világ többi része általában alig vár, hogy átvehessen.” A farmernadrág elterjedése a világon és hiánya a volt „keleti-blokk-ban” jellemzi az egész folyamatot. Ezzel kapcsolatban idézi a szerző Debray francia filozófust, aki szerint: „Több ereje van a rockzenének, a videóknak, a gyorséttermeknek, a hírsatornaknak, mint az egész Vörös Hadseregnek.”

Az utolsó tényező, amely a könyv külön fejezetét képezi: a *munka*. A fejezet különben legalább annyira szól a vallásról, mint a munkáról. Megállapítja: „A vallások számítanak.” A Nyugat vonatkozásában különösen a protestáns munkaetikának van jelentősége. „...a Nyugat gazdasági dinamizmusa a protestáns reformáció egyik nem várt következménye volt.” De azért a katolicizmust is több helyen is „rehabilitálja”, így az amerikai őslakosok védelmét illetően vagy az afrikai német népiirtások elítélése ügyében. Míg különben ma Európában hanyatlóban van a vallásosság, Amerikában ez nem így van, és Kínában úgy terjed a kereszténység, hogy nem is gondolnánk. Hasonló megállapítás hangzott el 2011 nyarán a Berlin-Brandenburgi Akadémia „Az európai korszak vége” című rendezvényén.⁵

A könyv utolsó fejezete a *nyugati civilizáció jövőjével* foglalkozik. A civilizációk, így a nyugati civilizáció jövőjét is azért nehéz megjósolni, mert a civilizációk összetett rendszerek számos egymásra ható, egymást kölcsönösen befolyásoló tényezővel, ahol egy kis beavatkozás is az un. felerősítő hatás következtében előre nem látható következményekhez vezethet.

Igazán elgondolkoztató már a könyv elején található megállapítás is: „...a nyugati civilizáció mintha elvesztette volna az önmagába vetett hitét.” Ez azután a végső következtetés is: „Az igazi veszélyt talán nem is Kína, az iszlám vagy a szén-dioxid-kibocsátás jelenti, hanem az, hogy elveszítettük a hitünket az őseinktől örökölt civilizációban.” A könyv utolsó mondatában pedig ezt olvashatjuk: „...a nyugati civilizációt nem a többi civilizáció fenyegeti leginkább, hanem saját kishitőségünk...” Bármennyire is kishitűek vagyunk azonban és bármennyi baj és hiányosság is terheli ma a Nyugatot, „még mindig...” »a nyugati csomag« [idézőjel tölem – B.D.] nyújtja az emberiség számára a legjobb gazdasági, társadalmi és politikai intézményrendszert, amely a leginkább szabadjára engedi az emberi kreativitást...” „A kínaiaknál hiányzik a verseny. Az irániaknál nincs lelkiismereti szabadság. Oroszországban ugyan szavazhatnak, de a törvény hatalma felszínes. Ezen országok egyikében sincs sajtószabadság.”

A lényeg – a jelen tanulmány szerzőjének véleménye szerint –, hogy Európa a saját kultúrájának a talaján kifejlesztett egy civilizációt, amelyet a világ többi más kultúrájú része átvett vagy láthatóan a közeljövőben át fog venni. Ez az Európa ma azonban elveszteni látszik eredeti kulturális alapjait⁶, és kérdés, hogy hogy fog alakulni az Európától átvett civilizáció azon népek kultúrájának a hatására, amelyek ezt a civilizációt átvették, továbbá mennyiben teszik magukévá Európa eredeti sajátos kultúráját? Végül az is kérdés, hogy a „Nyugat” viszonya hogy fog alakulni az előbbieken említett sajátos európai kultúrához, amelynek talaján a modern civilizáció felépült?

Még egy érdekes és megfontolandó magyar vonatkozású adatot meg kell említenünk. Amikor Ferguson az innováció és oktatás súlyponti kezelését taglalja a Távols-Keleten, akkor közöl egy, a tizennégy évesek matematikai képességére vonatkozó számos országra vonatkozó felmérést. Magyarország a legelső között van, és előttünk csak távol-keleti országok vannak.

Egyébként a könyv hat fejezetén kívül előszót, bevezetést és végkövetkeztetést, továbbá képek, térképek és ábrák jegyzékét, végül igen nagyszámú jegyzetet, forrást és irodalmi jegyzéket, valamint név- és tárgymutatót tartalmaz.

(Niall Ferguson: Civilizáció. A Nyugat és a többiek. Budapest, 2011, Scolar; 452 p.)

JEGYZETEK

- 1 Pontosabban a *példa* erejével.
- 2 Jared Diamond: Háborúk, járványok, technikák. Typotex Kiadó, 2006.
- 3 Meg kell itt jegyeznünk, hogy az orvostudományokról külön fejezet szól.
- 4 Samuel P. Huntington: A civilizációk összecepa-pása és a világrend átalakulása. Európa Kiadó, Budapest, 1998.
- 5 Rózsa Erzsébet: „Az európai korszak vége?” Nyílt nap a Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémián. *Magyar Tudomány*, 173. évf. (2012) 1. sz. 85–90.
- 6 Ezt a helyzetet a következőképpen jellemzi Ferguson: „...egy kiüresedett fogyasztói társadalom és egy relativista kultúra maradt számunkra – egy olyan kultúra, amelybe bármilyen elmélet vagy vélemény belefér, legyen az bármennyire idegen is számunkra, és mi azt éppen olyan jónak látjuk, mint amiben korábban hittünk.”

Polifón polihistória

A 70. életévét betöltő Buda Bélának tisztelgett az az impozáns kötet („Polihistória”), amelyet az Akadémiai Kiadó tett közzé; 38 írást tartalmaz, melyek műfaja, megközelítése vegyes. Olvashatunk laudációt, Buda munkásságának tényleges bemutatását (olykor személyes reflexiókkal, a szerzőre gyakorolt hatás érzékeltetésével), s a címzettet apropónak használva – arra, hogy a tanulmány szerzője saját kutatásainak legalább egy szegmensét közreadja – dolgozatokat.

A szerkesztők meggyőzően taglalják fejezetekre a rendelkezésükre bocsátott anyagot.

Recenzióban 3 megnyilvánulásra reflektálok, bízva abban, hogy a részben az egész óhaja valóra váltható.

Bagdy Emőke (aki egyik szerkesztője is a „Polihistóriának”), mives stílusban köszönti az ünnepeket. Nagyon frappánsnak találok Sillitoe-ra való hagyatkozását. Budát teljes joggal megilleti „a hosszútávú futó magányossága” minősítés.

Bagdy összeveti a 60. és a mostani évforduló ünneplését, s aggódva, ám reálsan konstatálja a romlást – életképes pszichológiai, pszichiátriai szakmák málladoznak, a gazdaságosság mezébe burkolózva könyörtelen dühvel tékozolt a hatalom: elért értékekre, társadalmi szükségességre fittyet hányva. És elmaradt (személyesebbre fordítva a szót) Buda Béla méltó elismerése, kitüntetése is. Hervadó világ eminense lett Buda, aki azért – mindezek ellenére – magáénak mondhatja a szakma elismerését.

Bagdy szerint Buda aranyérmes győztes, ugyanakkor a köreit magányosan rovó olimpiikon. Edzője magamagának, arra érdemes csapatokat segítő, ám csapatokon kívül dolgozó, nemzetközileg is a legjobbak közé tartozó.

A kötet számomra lelegegánsabban komponált tanulmánya a Kelemen Gáboré. Ő a „Rácsodálkozás és újrakezdés”-ben mintegy párhuzamos szakmai életrajzot produkál. Saját fejlődésének stációit éppúgy rekonstruálja, mint Buda Béla egyes korszakait.

Kelemen esszéjében (ő nevezi meg így írását) 1984-et orwelli évként aposztrofálja: sorsát, s a magyar pszichiátria sorsát egyaránt besorolva így; ő szakmai inspiráció nélkül, szakmája pedig lendület nélkül maradt. A társadalomtudományok talaján álló Buda misszióként vállalkozott előadások tartására országszerte; a rácsodálkozás és az empátiás imagináció strukturálta ezen fellépéseit. Kelemen első nyugati útján kiábrándult a filozófusok budapesti iskolájából. Úgy érzi, hogy a realizmus a „depresszió kockázati tényezője”. Kapcsolatba kerül az „Alkohológia” című, Buda által szerkesztett periodikával, egyre inkább büvkörébe lép a személyes, belső igazságot favorizáló mentorának. Csodálja a levélírásba, szerkesztésbe soha el nem fáradó mestert, aki legendás olvasási gyorsaságával, kritikus gondolkodásával folytonos újrakezdő.

Kelemen szerint Buda itthoni lehetőségei – kivéve az 1945–48-as periódust – folyamatosan csökkentek. Ezt egy minden ízében nem meggyőző történeti áttekintésbe ágyazza.

Találó viszont a Freud–Ferenczi–Buda kritikus fejlődési periódus szituálása (hogy tudniillik Buda a 9–12. év korszakának a fontosságára összpontosít) – meglehet ebben az eltolásban szerepet játszhat az is, hogy az erkölcsi felelősség előtérbe állításával visszaréved arra: magyartanára istápolása ellenére apai kérésnek eleget téve jelentkezett az orvosi egyetemre. (Lehetetlen nem asszociálni Freud fiú–apa kálváriájára!)

Mit adhat egy szénszünet? Budának a több nyelven, több diszciplínát bejáró, teljes kiadások végigkötését.

Kelemen felosztása szerint Buda eddigi életműve négy korszakra periodizálható. 1. A kommunikáció eposza Goffman és Parsons hatását nyilvánítja elsősorban. Kulcsműve – többek között – „A pszichoanalízis és modern irányzatai”. 2. Az interakcióban születő szociálenergia. Iniciálói: Haley, Rogers, Ammon. Ötlete: pótlólagos énefejlődéssel kompenzálni lehet a szociális zavarok, traumák által előidézett „lyukakat” a személyiségfejlődésben. 3. Pszichoterápia a barakkban. 1978-tól lett vezetője Buda az OTSI Sportmentálhigiénés Osztályának. Nagy kihívásnak, abszurd körülmények között próbált eleget tenni. Ebben a periódusban publikálta pl. az „Empátia...”-t, s a nekem oktatóként különösen kedves és hasznos „A személyiségfejlődés és nevelés szociálpszichológiája”-t. 4. Poszt-mentálhigiéné. 1994 és 2001 között járunk: a reduktív gondolkodás elleni küzdelem a kulturális türelem elsajátíttatásának a processzusában jelenítődik meg.

Kelemen állítja: Buda pozitív utópikus; „változatlanul tele van ötletekkel, alkotóereje újra és újra meglepetésszerűen tör elő. Boldoggá tesz, ha része maradhatok annak a kapcsolatrendszernek, mely – ihletettséget keltve – alkotásra készíti a Mestert” (77. o.) – zárja Kelemen szinte himnikusan esszéjét.

Véleményem: Kelemennek sikerült megoldania az egyé válás – autonómia (különbözés) dichotómiáját. Információi relevánsak, értelmezése korrektt.

Pléh Csaba „A pszichológia alakulása a hivatások rendszerében” című tanulmányában egyik kedvenc, többször exponált témáját hozza. A tőle megszokott pedantériával beszél a XIX. század végén jelentkező tudományok közötti harcról, jellemzi a pszichológia (különös tekintettel a magyar lélektanra) professzionalizációját, számba veszi azt, hogy milyen feszültségei vannak e hivatásnak nálunk.

Ervei, táblázatai, diagramjai markánsak, a lényeget jól poentírozóak.

S hogy mindennek mi köze van Buda Bélához? Az „Irodalom”-ban 5 kötetére hivatkozik, s a tanulmány utolsó bekezdését neki szenteli. Hangsúlyozza: Buda „három területen teszi világossá, hogy az interdiszciplináris leköteleződés nem szakmai félelmekből, hanem valódi együttműködésből fakad” (138. o.). E három terület a pedagógia, a pszichológia-pszichiátria-pszichoterápia triádjának kompetencia világa, s a kommunikációelmélet, a pszichiátria, a szociálpszichológia interdiszciplináris együttműködése.

A kötetet (Pilling János összeállításában) a „Buda Béla publikációi” fejezet zárja. Igen hasznos, egyszersmind elkápráztató ez a lista!

A 38 írás nem pusztán témái, megközelítései alapján vegyes. Vegyes és egyenetlen színvonalát, kiérlelttségét tekintve is. (Némi rosszmájúsággal: a kevesebb talán több lett volna...)

Akad tanulmány, amelynek már első mondata riaszt: szinte karikatúraszerűen ontja a terminus technicusokat, s jottányit sem kötődik az ünnepelt tevékenységéhez, személyiségéhez.

Szerencsére ez a kivételek közé tartozik.

Szép, kiérdemelt gesztus volt a „Polihistória” megjelentetése. Nemcsak az ünnepeltet, a szakmá(ka)t is megtisztelték a neves szerzők.

(Polihistória. Buda Béla 70. születésnapjára. Szerk.: Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János. Budapest, 2009, Akadémiai Kiadó, 596 p.)

Rózsatörténelem

Géczi János József Attila-díjas költő, egyetemi docens a magyar művelődéstörténet legnehezebben dobozolható és címkézhető személyiségei közé tartozik. Hiszen mióta a nyolcvanas évek elején, hírhedt-hírneves *Vadnarancsok* című irodalmi-szociográfiai kötetei révén nevét megismerte az ország, annyi verset, képvetsét, regényt, novellát, esszét, művelődéstörténeti, pedagógiai, biográfiai, botanikatörténeti, antropológiai és ikonográfiai munkát olvashattunk tőle, hogy munkássága kategorizálásáról végképpen le kellett mondanunk. Ha mégis egyetlen dobozba szeretnénk gyömöszölni életművét, e doboz fedelén talán a *szemiotika* lenne a legmegfelelőbb címke, mégpedig a szó legtágabb, eoi értelmezésében.

Géczi János egyszer, régen – nagyjából húsz évvel ezelőtt – elhatározta, hogy túlságosan bonyolult és bonyolultsága folytán értelmezhetetlen világunkból kiválaszt egyetlen tárgyat – mit tárgyat, virágot! – és csupán erre a virágra, pontosabban növényre irányítva figyelmét próbál meg megtudni és közölni ezt-azt arról a káoszról, illetve annak a káosznak a történetéről, amelyet európai kultúrának szoktunk nevezni. Ám sajnos, hiába szemlélte a világot rózsaszemüvegén át, a világ, mint a jelen kötet olvasójának is előbb-utóbb rá kell döbennie, e sajátos látásmódban is éppolyan bonyolult és áttekinthetetlenül gazdag marad, mint rózsaszemüvegtelenül szemlélve.

Géczi hosszas rózsatanulmányainak első nyomai – tudommal – irodalmi esszéiben, verseiben jelentek meg, majd a 90-es évek második felétől monográfia-formában is napvilágot láttak. Előbb az Iskolakultúra szupplementum-köteteiben, (*A rózsza az antik görög kultúrában*, 1997; *A kereszténység és az iszlám rózsái*, 1998; *A kereszténység rózsái II.*, 1998). A rózsakönyvek sora az *Allah rózsái*-val folytatódott (Bp., Terebess K., 2000), majd a *Rózsahagyományok* (Pécs, Iskolakultúra, 2003), *A rózsza és jelképei – az antik mediterráneum* (Bp., Gondolat, 2006), illetve *A rózsza és jelképei – a keresztény középkor* (Bp., Gondolat, 2007) című kötetek következtek a sorban. Mindeközben persze Géczi számos esszét, cikket és tanulmányt is írt a témával kapcsolatban, vagyis az általa létrehozott rózsabokor-rózsavadon már csak terjedelménél fogva is csodálatra méltó. Ennek a magyar nyelvű opus roseumnak egy részével, fejezetével ismerkedhet meg most az angol vagy angolul tudó olvasó a tübingeni Narr kiadó jóvoltából.

A jelen kötet a Gondolat Kiadónál 2006-ban publikált rózsza-könyv bővített és sok helyütt átírt, javított, átszerkesztett változata. A cím kissé megtévesztő, hiszen a jelen kötetben nem a teljes antik Mediterráneum, hanem inkább „csak” a görög-római kultúra rózsahagyományairól kaphatunk képet. Az egyiptomi, szír, kisázsiai, perzsa stb. rózsák ezúttal nem kerültek sorra (kivéve talán egynémely zsidó és bibliai vonatkozásokat). A szerző által feldolgozott és magas színvonalon prezentált anyag azonban így is lenyűgözően gazdag: rózsatörténeti barangolásunk Knósszoszban és Kis-Ázsiában falfestmények és oszlopfők személetével kezdődik a Kr. e. 2. évezred első felében, hogy a görög költészet, irodalom és orvoslás rengetegein áthaladva a görög kertek és botanika rejtelmek közt folytatódjék. A második fő-fejezet a római – nagyrészt ismét csak görög – rózsákkal ismert meg bennünket, szimbolikus, vallási-mitológiai jelentéseikkel, ábrázolásmódjaikkal, irodalmi, orvosi, dekoratív, nyelvi, botanikai, művészeti, építészeti és kertészeti felhasználásukkal. A harmadik főfejezet a keresztény rózsahagyományok világába vezet bennünket: érdekesen mutatva be számunkra azt a folyamatot, ahogyan a bibliai – nyilván keleti eredetű – rózsaszimbolika hellenisztikus hatásokkal keveredve sajátos, keresztény rózsanyelvű és rózsza-jelképrendszerré alakul.

Géczi könyvének legnagyobb értéke szerintem az, hogy szemiotikai (elsősorban a rózsaszimbolikára vonatkozó) elemzései mindig adatokra és tényekre, illetve eredeti, filológiaiilag aggályosan pontosan idézett szövegekre épülnek, és hogy a szerzőnek különös érzéke van a lényeges vonások kiemeléséhez, a finom különbségek érzékeltetéséhez. Másik fő erénye e kötetnek, hogy szerzője nem csupán művelődés- illetve művészettörténész, hanem szakképzett biológus is egyben – vagyis a bölcsészet mindkét – természetfilozófiai és filozófiai – világában, járatos, így azután olyan elemzésekre is képes, amelyek megalkotásához egyébként legalább három auktorra lett volna szükség. E kettős képzettségnek köszönhetően ez a könyv olyan harmóniát képes teremteni a szemiotikai-művelődéstörténeti és a botanikai-természettudományos vonatkozások között, amelyre nem sok példa akad a művelődéstörténet-írásban. A könyv harmadik erényképpen pedig hadd említsük itt a szerző remek asszociációs és szintetizáló képességét, amely nélkül efféle munkát lehetetlen lett volna létrehozni. No és azt se felejtjük el, hogy filológus-irodalmárral, költővel állunk szemben, akinek nyelvi képzettsége és tehetsége még a – többnyire korrekt ám a magyar eredetiénél jóval szárazabb – angol szövegen át is talán érzékelhető. (Megjegyzem: az angol, kiadói szakfordítók révén létrejött fordítás néhol nem tökéletes. Egy példa: Lukianoszt például az angolok Lucian-ként ismerik, az *Aranyszamár* angol címe pedig nem Lukios or the Donkey, hanem Lukios or the Ass!)

Ám mi a tanulsága ennek a hatalmas munkával összeállított kötetnek? Benyomásunk szerint részben az, hogy a rózsza jelképes jelentései csak a különféle jelentésrétegek ismeretében fejthetők meg, magyarul a rózsaszimbolika egész korábbi történetét ismernünk kell ahhoz, hogy – például – Szent Ambrus egyetlen rózsahasonlatát is pontosan tudjuk értelmezni. Ez a tanulság pedig általánosabban, a rózsák világán túl is érvényes és megszívlelendő. Másfelől azt is bizonyítja ez a könyv, hogy a rózsza – példátlanul gazdag szimbolikája ellenére – minden korban elsősorban két jelentést hordozott az emberiség számára, az eleven, vérszínű életerőt és a testi-lelki szerelemét. Olyan tényezőket jelképezett tehát, amelyek nélkül sem az egyes ember, sem kultúra nem létezhet e világon. S talán ez az oka annak is, hogy a rózsahagyományok az ősidőkben veszik kezdetüket, és történetük valószínűleg nem zárul le soha. Géczire tehát vár még feladat, éppen elég.

A kötetet, amelyet remélem a középkori rózsatörténet angol változata is követni fog, gazdag irodalomjegyzék, hasznos személy- és helynévmutató, valamint jó pár színvonalas és informatív, eddig nem ismert, színes ábra egészíti ki és teszi még használhatóbbá.

(Géczi, János: *The Rose and its Symbols in Mediterranean Antiquity*. Tübingen, Narr Francke Attempto Verlag, 2011, 453 p., ill.)

Művelődés – gazdaságtan: tények és lehetőségek

Még jól emlékszem a nyolcvanas évek második felében azokra a téli délutánokra, amelyen az egykori Kultúrinnov (ma Magyar Kultúra Alapítvány) jól fűtött szobáiban, mi, a kultúra területén működő ifjú közgazdászok azon vitatkoztunk, hogyan is lehetne a kultúrát jobban finanszírozni, intézményeit hatékonyabban működtetni, egyszerűen megváltani a világot. A találkozások fő motorja Koncz Gábor volt, aki alig néhány évvel volt csak idősebb nálunk, mégis már tekintélyes kultúrgazdászként próbálta meg kordában tartani egyre jobban terebélyesedő vitáinkat, és atyai jóindulattal irányítani egyre merészebb gondolataink áramlását.

A Napkút Kiadóé az a – nem eléggé hangsúlyozható – érdem, hogy 2010-ben elindította a PhD értekezések sorozatát. Ennek első műve Koncz könyve, amely a szerző 2004. évi doktori dolgozatát közli változatlan tartalomban. Hogy azonnal megválaszoljunk egy tolakodó kérdést: érdemes, nagyon is érdemes hat év elteltével is kiadni a művet, amelynek tematikája, feldolgozásmódja, aktualitása ugyanolyan, vagy tán nagyobb jelentőségű ma, mint megírása idején. Értéke pedig, mint a jó boré, évről-évre nőni fog.

Nem hiszem, hogy bárkit is meg kellene győznöm a tematika fontosságáról, ám ne feledjük, Koncznak és társainak rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdenie munkásságuk során akkor, amikor a közművelődés gazdasági kutatására szánták pályájukat. Időről-időre roppant erőfeszítéssel kellett meggyőzni a hatalmon lévőket arról, hogy érdemes a kultúra, benne a közművelődés gazdasági kutatására pénzt és más erőforrásokat száni.

Koncz könyve egyedülálló, és kicsit sem túlozunk akkor, ha korszakalkotónak nevezük. Egyben biztosak lehetünk: nem született még Magyarországon olyan mű, amely Koncz könyvénél átfogóbban, részletesebben és szenvedélyesebben tárgyalta volna a közművelődés gazdasági kutatásának 25 (időnként több) évét. Megkerülhetetlen tehát a mű, és a jövőben hiányos, így elmarasztalandó minden szakdolgozat vagy más tanulmány, amely nem tartalmaz egy-két hivatkozást Koncz könyvére.

Nem könnyű Koncz könyvét bemutatni. Ha csupán PhD értekezésként vennénk kezünkbe, úgy talán egyszerűbb lenne a dolgunk, hisz akkor szigorú szempontok és még szigorúbb eljárásrend szerint értékelhetnénk a formát és tartalmat, ám könyvként mások a bemutatási (bírálati) szempontok.

A mű klasszikus felépítésű: bevezetésből, öt fejezetből és a függelékéből áll. Az első – 35 oldalas – fejezet hagyományos tartalma „a megközelítések és fogalmak értelmezése”. Egy Kuan-cu idézettel kezdődik. Koncz egyébként is nagyon szereti a kínai klasszikus bölcseket, amit nem tekinthet véletlennek az, aki ismeri a szerző habitusát, humorérzékét, mentalitását. Nekem a legszebb mondat a fejezet zárómondata: „A könyvnyomtatás felfedezése és a reformáció [...] óta a *fejldés hajtóereje a kulturális szféra*. Mennél inkább közeledünk napjainkhoz, annál inkább érzékelhető, hogy a gazdaság szerkezeti átalakulását a kulturális szféra által formált információ és emberi tényező határozza meg.”

A második – 75 oldalával a leghosszabb – fejezet a téma elméleti dimenzióit írja le, mutatja be, elemzi és szintetizálja Koncz. A teljességre törekszik: nincs a témának olyan jelentős kutatója, akinek neve és műve ne szerepelne a fejezetben. Kedvenc mondatunk itt is a fejezet záró mondata: „*A bővülés iránya a kultúra-gazdaságtan kialakulása lehet, amely a tágabb kultúrafogalomra építve, a társadalmi lét teljes újatermelését tesz vizsgálatá tárgyává; s ezen belül kiténtetett jelentőségű a szűkebb kulturális szféra intézményeinek, produktumainak és szolgáltatásainak elemzése.*”

A harmadik – 57 oldalas – fejezet sokak számára a könyv legizgalmasabb része, hiszen a

kultúra szereplőinek legégetőbb témájáról szól, a hazai makrogazdasági finanszírozási tendenciákat és ennek mai szerkezetét mutatja be. Koncz hét séma segítségével – a töle megszokott alapos precizitással – mutatja be a mai magyar finanszírozási szisztémát. A fejezet talán leghatásosabban kommunikálható mondata így szól: „Am a különböző elemzésekből [...] egy meglepően kemény történelmi arány derül ki: az állami 25-27% és a nem állami (piaci, nonprofit, háztartási) 75-73% közötti megoszlás.”

A negyedik – 73 oldalas, majdnem a leghosszabb – fejezet a közművelődés valaha legfontosabbnak tartott intézményi formája, a művelődési otthonok komplex elemzésével foglalkozik. Az érdeklődők – a többi fejezethez hasonlóan – gazdag, néha már-már áttekinthetetlennek tűnő dokumentáció leírásában és elemzésében merülhetnek el. A fejezetet összefoglaló legfontosabb mondatot a szerző az 5. fejezetben így fogalmazza meg: „A művelődés helyzetével és intézményrendszerével kapcsolatos irányítási döntéseket nem a korábbi fejezetekben vázolt felismerésekből fakadó elvi következtetés, hanem az intézményrendszer funkcionális zavarainak és súlyos gazdasági gondjainak felszínre kerülése motiválta.”

Az ötödik fejezet – 21 oldalával a legrövidebb, ennek ellenére – a mű „legütősebb” része. Az üzleti tervek vezetői összefoglalójának mintájára Koncz az időhiányban szenvedőknek (ide értve a politikusokat is), a témával éppen csak érdeklődőknek, más tudományokból ide kirándulóknak ad feszes és pontos összefoglalást. És ami talán ugyanilyen jelentős: a szerző – maga és a társadalom számára – kutatási feladatokat is megfogalmaz valamennyi fejezet tematikájával kapcsolatban.

Az egyszerű, puhakötésű, homokszínű borítójú könyv, nem ragadja meg különösebben a figyelmet, mintha szándékosan provokálna bennünket azzal, hogy nem a külsínre, hanem a belbecsre figyeljünk. A mű azonban többet érdemelt volna: nem csak esztétikai vagy marketing vonzerőre gondolunk, hanem olyan kötésre, amely kiállná a sokszoros használat minden nyűgét. Koncz műve olyan enciklopédikus bőségű, amely természete és gazdagsága miatt sem egyszeri olvasásra való.

A könyv tipográfiája kívánni valót hagy maga után: alig van a szöveg tördelve, a fejezeteket csak néhány alfejezet tagolja, a könyv tervezője (szerkesztője) mintha elfeledkezett volna a betűnagyság, a kiemelés, a bekezdések tagolásának lehetőségeiről. Egy attraktívabb, tankönyvszerűbb szerkesztés és tipografizálás jóval élvezhetőbb, így használhatóbb könyvet adott volna kezünkbe. De nem végtetes a baj: a következő kiadásnál biztos lesz mód jobban odafigyelni az olvasói, befogadói szempontokra.

Rövidtávon nem lesz nagy pénzügyi siker a mű kiadása, még akkor sem, ha – reményeim szerint – minden komolyabb közönyvtár köteletségének érzi beszerzését. Hosszú távon azonban biztos, hogy nyereséges lesz a munka, még akkor is, ha nyereségét nem a mai nemzedékek fogják learatni. Egy internetes megjelenést azonban minél előbb ajánlunk a szerzőnek és kiadójának.

Szinte lehetetlen felsorolni, hogy kinek, kiknek ajánlhatjuk teljes bizalommal a könyvet. Először minden kultúrával foglalkozó közgazdásznak és vezetőnek, másodsor minden politikusnak és kulturális területen működő hivatalnoknak, harmadszor minden egyetemistának és főiskolásnak, aki szeretne tisztán látni a kultúra gazdasági dimenzióiban, negyedszer minden kíváncsi olvasónak, akit „csak” érdekel e világ.

Koncz értekezése 1989-ig, a rendszerváltásig foglalja össze a „kort jellemző elméleti és empirikus kutatási eredményeket”. Az azóta eltelt két évtized feldolgozása és összefoglalása még várat magára. Bízunk benne, hogy a szerzőnek sikerül megyözőni támogatóit és a közösségi pénzekről döntő hivatalokat arról, hogy a folytatás az egész társadalom érdeke. A könyvismertetővel szeretnénk mi is kifejezni támogatásunkat és reményünket.

(Dr. Koncz Gábor: A közművelődés gazdasági kutatásának kezdetei Magyarországon, 1974 és 1989 között. Budapest, 2010, Napkiút Kiadó, 334 p.)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Az Egyesült Királyság és az Európai Unió

AZ OXFORDI VITAMÓDSZER

A magazin az oxfordi vitamódszer alkalmazásával vizsgálja meg vitarovatában a brit társadalmat foglalkoztató aktuális kérdéseket. (Részletesen lásd *Valóság*, 2012/2. szám, 111. o.) A vita középpontjában egy állítás szerepel, amelyet egy moderátor által vezetett párbeszéd keretében az állítás támogatója érvekkel támaszt alá, az ellenzője pedig vitat. Mindkét oldalnak három lehetősége van meggyőzni a hallgatóságot: nyitóbeszéd, válasz, majd a végkövetkeztetések. Az oxfordi stílusú vitába a vitát figyelemmel kísérő közönség is beavatkozhat.

Nyitóbeszéd

Az állítás támogatója

Daniel Hannan (*Az Európai Parlament néppárti képviselője, Délkelet-Anglia választókerület*)

Az Európai Uniót annak idején úgy népszerűsítették a brit választópolgárok körében, mint rendkívüli gazdasági előnyök forrását. Természetesen fel kell érte adni az állami szuverenitás egy részét, de az ország cserébe egy virágzó gazdasági közösség tagja lehet. Mára már alig akad valaki, aki elhinné, hogy ez így van.

Az állítás ellenzője

Douglas Alexander (*Munkáspárti képviselő – Paisley-Renfrewshire South választókerület – a munkáspárti árnyékkabinet minisztere*)

Ha hátat fordítunk egy 500 millió fogyasztót magába foglaló piacnak, amely ezermilliárd fontos forgalmat bonyolít, az nemcsak azt jelentené, hogy elvesztettük a hitünket Európában, hanem azt is, hogy elvesztettük a hitünket abban, hogy a brit vállalatok képesek felülmúlni

európai versenytársaikat az innováció, a versenyképesség és a stratégiai gondolkodás terén.

A moderátor nyitó megjegyzései

A BBC „A mérgepohár” (*The Poisoned Chalice*) címet adta 1996-ban vetített, Európa és Nagy-Britannia kapcsolatának nem épp felhőtlen történetéről szóló televíziós dokumentumsorozatának. És ahogy azt David Cameron is láthatta az elmúlt hónapokban, a mérge az azóta eltelt idő ellenére sem ürült ki abból a bizonyos pohárból. Az Európai Unió vezetőinek brüsszeli csúcstalálkozóján David Cameron megvétőzött egy olyan EU szerződéstervezetet, amelynek célja az eurózóna hajójának megmentése a zátonyra futástól. A brit miniszterelnök indoklásában arra hivatkozott, hogy nem kapott elegendő biztosítékot a pénzügyi tranzakciók tervezett megadóztatása tárgyában.

David Cameron döntését zavarodottsággal és némi aggodalommal fogadták Európa számos országában. Nagy-Britannia európai szövetségesei hagyományosan abból indultak ki, hogy bár a brit miniszterelnököknek időnként Európa-ellenes pózban kell tetszelegniük ahhoz, hogy az otthoni közönség igényeit kielégítsék, alapvetően mégis pragmatikus politikusok, akik nem kockáztatnák azt, hogy feláldozzák az EU-n keresztül elért befolyásukat. A 2012-es év elején azonban ez a felfogás úgy tűnik idejéért vált.

A miniszterelnök odahaza jóval kedvezőbb fogadtatásra lelt. A közvélemény-kutatásokban a Cameron által vezetett Konzervatív Párt az elmúlt évben először bizonyult népszerűbbnek a legnagyobb ellenzéki pártnak számító Munkáspártnál. Az egyik közvélemény-kutatás szerint a megkérdezettek 58%-a támogatta a Cameron által képviselt brüsszeli álláspontot. Amikor Cameron visszatért az alsóházba, hogy beszámoljon, a miniszterelnököt konzervatív képviselőtársai megéljenezték.

Ha egyszerű magyarázatot keresünk Nagy-Britannia Európa többi részétől való nyilvánvaló eltávolodására, kezdhethetjük mindjárt ezekkel az elégedett konzervatív képviselőkkel. A 2010-es általános választásokon képviselővé választott 305 tory közel fele ekkor került be először a Parlamentbe. A fiatal tory politikusok e nemzedéke összességében sokkal ellenségesebb az EU-val szemben, mint a konzervatív képviselők korábbi generációi. A párt közös állásfoglalása korábban az volt, hogy a Brüsszelből érkező új szabályok bosszantó tömegét megéri elviselni az egységes piac jótéteményeiért cserébe. Ez a vélemény azonban ma már tarthatatlan.

Valóban, számos megfigyelő vélekedik úgy, hogy az igazi oka annak, hogy Cameron Brüsszelben megvétózta a szerződés aláírását az volt, hogy nem hitte, hogy képes lenne azt odahaza a parlamenti szavazáson elfogadtatni, a saját pártján belüli ellenérzések miatt. Egy hónappal azelőtt ugyanis még arra kényszerült, hogy letörje a konzervatív párti képviselők egy csoportjának palotaforradalmát, akik nyílt szavazást akartak kérni Nagy-Britannia EU-tagságáról. Szintén gondokat okozhat egy új törvényjavaslat – az ún. népszavazási biztositék-törvényről van szó –, amelynek értelmében minden olyan uniós szerződésről referendumot kellene tartani, amely valamely döntési jogosultságot Brüsszelre ruházna át – néhány konzervatív parlamenti képviselő úgy vélte, hogy a brit választópolgároknak joguk van még olyan szerződésekről is véleményt nyilvánítani, amelyek kizárólag az eurózóna tagállamaira tartalmaznak rendelkezéseket.

Ahogy azt a fentiek is mutatják, Cameron úr szempontjából az a veszélyes, hogy inkább erősítette, semmint gyengítette volna pártjának hajlandóságát az EU-val való konfliktuskeresésre. Néhány konzervatív képviselő úgy gondolja, hogy Nagy-Britanniának jobb lenne, ha kivonulna az uniós országok klubjából, de megtartaná a tagországokkal ápolt szabadkereskedelmi kapcsolatokat – hasonlóan azokhoz a kereskedelmi megállapodásokhoz, melyeket a nem uniós tag Norvégia és Svájc kötött az Európai Unióval (bár egyáltalán nem egyértel-

mű, hogy egy ilyen megegyezés megvalósítható lenne Nagy-Britannia esetében is, tekintettel az ország méretére és felépítésére). Az ilyen érvek egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek a szavazók körében. Ahogy arra Douglas Alexander, az árnyékkabinet külügyminisztere is rámutat vitánkhoz tett hozzászólásában, a közvélemény-kutatások eredményei alapján úgy tűnik, hogy az unió támogatói (mint ő maga is) vesztesre állnak.

A zűrzavar közepette megjegyzendő az is, hogy az Európai Unió ügye aligha szerepel a brit választópolgárokat legjobban foglalkoztató közéleti kérdések között. Az Economist/Ipsos-MORI egyik decemberi közvélemény-kutatásában a megkérdezetteknek csupán 7%-a gondolta, hogy az EU lenne a legfontosabb problémák egyike, amellyel az ország lakosainak szembe kell néznie (bár az is igaz, hogy ez az utóbbi öt évben mért legmagasabb érték). Mielőtt tavaly hivatalba lépett, Cameron úr áldozott némi politikai tőkét arra, hogy megpróbáljon hatástalanítani egy olyan ügyet, ami felettébb robbanásveszélyesnek bizonyult már konzervatív elődei számára. Cameron elismerte, hogy az elmúlt 20 évben a Konzervatív Párt sokat ártott saját magának azzal, hogy egy olyan kérdésben állt ki következetesen, amelyet a szavazók többsége csak periférikus jellegűnek tart.

Daniel Hannan, aki ebben a vitában az EU-tagság támogatója, másokkal együtt azt állítja, hogy pusztán a gazdasági adatok alapján az állapítható meg, Nagy-Britannia az Európai Uniót kívül kedvezőbb helyzetbe kerülne. Akár igaz ez, akár nem, valószínűnek tűnik, hogy az unióból való kilépés esetükben sokkal inkább egy véletlen esemény vagy a tehetetlenség következménye lenne, semmint egy gondosan megfontolt döntés. Az eurózóna 17 tagállama és a zónán kívüli tíz tagállam közül kilenc szorosabb pénzügyi integrációra törekszik. Nagy-Britanniára természetesen nem terjednek ki majd az új szabályok, tekintettel arra, hogy sem az eurózónának, sem a schengeni vízummentes övezetnek nem tagja. De amíg a korábbi brit kormányok azért küzdöttek, hogy mindig megtartsanak „egy széket a tárgyalóasztalnál”

a britek számára, hogy a brit külügyminiszterium tisztségviselőinek egyik kedvenc kifejezését használjuk, a mostani kormány úgy tűnik, megelégszik azzal, hogy csendesesen eldöcög az európai autópálya leállósávjában – akár egyedül is, ha épp arra van szükség. De egy napon majd rá kell döbbsennie arra, hogy az EU többi tagállama olyan iramban húzott el mellette, hogy alig vette észre a lassan haladó szomszédot. Bár Nagy-Britannia még akkor is lehet az EU tagja, de ekkor az már rég nem lesz olyan közösség, amelyhez érdemes lenne tartozni.

Az állítás támogatójának nyitóbeszéde

Az Európai Uniót annak idején úgy népszerűsítették a brit választópolgárok körében, mint rendkívüli gazdasági előnyök forrását. Természetesen fel kell érte adni az állami szuverenitás egy részét, de az ország cserébe egy virágzó gazdasági közösség tagja lehet. Mára már alig akad valaki, aki elhinné, hogy ez így van. Ha a Csatornán túlra tekintenek, a britek legtöbbször számára az EU a szuverenitás és egyidejűleg a gazdasági fejlődés elvesztését jelenti.

Nemcsak az eurózóna válságáról beszélek – bár ez kétségtelenül rontotta az Unió támogatónak hitelét, akik tíz évvel ezelőtt még azt bizonygatták nekünk, hogy tönkremegyünk, ha az euróra való átállás helyett megtartjuk az angol fontot. Nem, ennél sokkalta többről van szó.

Amikor 1973-ban Nagy-Britannia csatlakozott az EU-hoz, Nyugat-Európában (értve ezalatt az EU-hoz a 2004-es bővítés előtt csatlakozott 15 tagállamot) termelődött a világ GDP-jének 40%-a. Napjainkban ez a szám 25%, 2020-ra pedig várhatóan 18%-ra csökken. Visszatekintve úgy tűnik, ennél rosszabb pillanatot nem is választhattunk volna a csatlakozásra. Nyugat-Európa valóban látványosan fejlődött a II. világháborút követő három évtized során – lásd a német gazdasági csoda (*Wirtschaftswunder*) éveit –, de az 1970-es évek olajválsága után már soha nem talált igazán magára.

Ahelyett, hogy egy dinamikus piachoz csatlakoztunk volna, egy szűkös és hanyatló vámunió mellett köteleztük el magunkat. Ezzel pedig elhatárolódtunk a világnak attól a részétől, ame-

lyik jelenleg is növekszik gazdaságilag – nem is beszélve az angolul beszélő nem uniós országok piacairól, amelyekkel a történelem és kereskedelmi hagyományok láncszemei is összekötöttek bennünket.

Amikor az Európai Gazdasági Közösség (EGK) az 1950-es években megalakult, jó gondolatnak tűnt egy regionális gazdasági blokk létrehozása, de ez azóta a technológia fejlődésével már túlhaladottá vált. A tőke immár egy gombnyomásra áramoltatható a világ egyik pontjáról a másikra. Az internetnek köszönhetően megszűntek a távolságok. A földrajzi közelség sosem játszott a mostaninál kisebb szerepet. Egy cég a választókerületéből ép-polyan könnyen tud együttműködni egy új-zélandi vállalattal, mint a La Manche-csatorna túoldalán egy franciaországgal. Sőt talán az előbbivel még könnyebben, hiszen az új-zélandi cégnél angolul beszélnek, továbbá hasonló könyvelési technikákat és jogi megoldásokat alkalmaznak.

De akkor mi az EU-tagság alternatívája? Egy olyan szabadkereskedelmi egyezmény, amelyet Svájc is kötött az Unióval. Egy sor, az 1990-es években megkötött kétoldalú egyezmény, illetve a későbbi Schengeni egyezmény jóvoltából a svájciak részesednek mind a négy alapszabadságban, azaz az áruk, szolgáltatások, munkavállalók és a tőke szabad mozgásában. Viszont nem köti őket a közös agrárpolitika, a halászati politikák és az EU politikai struktúrái, ráadásul csak jelképes hozzájárulást fizetnek be az EU költségvetésébe. Az természetesen igaz, hogy a svájci exportőröknek is meg kell felelniük az EU szabványainak, amikor termékeiket az uniós tagállamoknak adják el, épp úgy, ahogy például a japán követelményeknek is meg kell felelniük, ha Japánba akarnak exportálni. Nekik viszont nem kell minden kicsinyeskedő brüsszeli direktívát ráerőltetniük a gazdaságukra. Még ennél is fontosabb továbbá, hogy szabadon köthetnek kereskedelmi egyezményeket az unión kívüli országokkal – és ezt gyakran meg is teszik, ha úgy vélik, hogy az EU túlságosan protekcionista politikát folytat. Nagy-Britanniát viszont köti az Unió közös

külső vámhatára, így a liberálisabb álláspont kialakítását gyakran megakadályozzák az Unió más tagállamaiban található túltámogatott termelők érdekei.

Lássuk a kérelhetetlen statisztikai adatokat! 2010-ben az EU tagállamaiba irányuló export egy lakosra jutó mértéke négyszer akkora volt Svájcban, mint Nagy-Britanniában. Nos, ennyit arról az állításról, hogy a kontinensre irányuló exportunk mértéke az EU politikai struktúráiban való részvételünktől függ.

Vajon elzárkóznak az uniós tagállamok a Nagy-Britanniából érkező exporttól, ha kilépnének az EU-ból? Aligha. Továbbra is vonatkoznának ránk a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) és természetesen az Európai Gazdasági Térség szabályai. Nagy-Britanniának az EU-val folytatott kereskedelmére a csatlakozás előtt még az exporttöbblet volt a jellemző, a brit csatlakozás óta eltelt időben viszont mindössze egy olyan év volt, amikor a brit export meghaladta a kontinensről az Egyesült Királyságba irányuló behozatalt. 2010-ben Nagy-Britanniának az EU országaival folytatott kereskedelmi mérlege 52,4 milliárd font hiányt mutat, ezzel szemben 15,7 milliárd font többletet a világ többi részével folytatott kereskedelemében. Valóban, az uniós tagságunk egészét tekintve a világ összes kontinensével pozitív volt a kereskedelmi mérlegünk, Európát kivéve.

A kereskedelmi deficit természetesen nem ok arra, hogy kilépjünk az unióból. De épp ez az, ami meghazudtolja azt az érvelést, hogy a többi tagállam büntetővámokkal sújtaná a brit exportot, ha kilépnének – miért is tennék, hisz épp ők annak a legnagyobb haszonélvezői.

Az Európai Unió felépítményén már mutatkoznak az elöregedés jelei. Az Unió egy rogyadozó, 1950-es évekbeli konstrukció, ami egyre inkább lemarad a versenyképes világ mögött. Nagy-Britanniának fenn kell tartania a kontinenssel kereskedelmi kapcsolatait, folytatnia kell a kormányközi együttműködést és meg kell őriznie a katonai szövetséget. Sosem szabad hátat fordítanunk Európának. Ugyanakkor sokkal távolabbi horizontokra kell emelnünk tekintetünket és újra felfedezni azt a globális

elkötelezettséget, ami apáink számára még egyértelmű volt.

Az állítás ellenzőjének nyitóbeszéde

Legyünk őszinték, és ismerjük el, hogy az EU támogatói hátránnyal indulnak ebben a vitában, legalábbis ami a közvélemény-kutatások alakulását illeti.

Ha csak egy gyors pillanatfelvételt szeretnénk arról, hogy hogyan alakult a vita tárgyát képező kérdés az utóbbi néhány évben, akkor hasonlítunk össze két, egymástól tíz éves időbeli távolságra eső ICM közvélemény-kutatást. A mai közvélemény-kutatás szerint a választók 49%-a szavazna arra, hogy Nagy-Britannia lépjen ki az EU-ból, és mindössze 40%-uk szeretne az Unióban maradni. Amikor 2001 májusában az ICM egy ehhez nagyon hasonló kérdést tett fel, az arány még 68:19 volt azoknak a javára, akik az EU-tagság mellett szavaztak, azaz az Unió-pártiak vezettek 49 százalékponttal.

Hasonlóan az 1980-as évekhez, mostanában is észlelhető az a tendencia, hogy az uniós tagság támogatói a médiát vagy éppenséggel a szavazókat hibáztatják. Néhányan még olyan véleményüknek is hangot adnak, hogy az emberek azért utasítják el újra és újra az Unió-párti javaslatokat, mert azok nem elég európeér módon vannak megfogalmazva.

Nem valószínű, hogy bármelyik is segít megnyerni a vitát. Akkor tehát mi lenne a megfelelő hozzáállás?

Nem hiszem, hogy Nagy-Britannia valaha is elszigetelt „pigmeus” országgá válik – akár az EU-n belül, akár azon kívül – ahogy Nick Clegg, a miniszterelnök helyettese a közelmúltban fogalmazott. Nem védelmezem az európai status quo-t és nem mondom azt sem, hogy Európának nincs szüksége reformra és változásra. De meggyőződésem, hogy jobb nekünk az EU-n belül maradni, és valódi befolyással rendelkezni.

Véleményem szerint, két meghatározó érv van, amely Nagy-Britannia EU-tagságának vonatkozásában képes lehet meggyőzni a választópolgárokat.

Az egyik az egységes piachoz való hozzá-

férésünk, illetve szavazati jogunk azoknak a szabályoknak a kialakításában, amelyek annak kereteit megszabják. Ha hátat fordítunk egy 500 milliárd fogyasztót magában foglaló piacnak, amely ezermilliárd font forgalmat bonyolít le, az nemcsak azt jelentené, hogy elvesztettük a hitünket Európában, hanem azt is, hogy elvesztettük a hitünket abban, hogy a brit vállalatok képesek felülmúlni európai versenytársaikat az innováció, a versenyképesség és a stratégiai gondolkodás terén. Csak azok érvelhetnek azzal, hogy a pusztá hozzáférés ezekhez a piacokhoz elég lenne Nagy-Britanniának anélkül, hogy beleszólása lenne a piacra vonatkozó szabályok kialakításába, akik a különösebb szaktudás nélkül előállítható, alacsony hozzáadott értékkel bíró termékek piacán akarnak versenyezni. Az pedig, hogy van szavunk, azt jelenti, hogy gyakorlatias, patrióta módon foglalkozunk az EU-val.

Nemrégiben megtudtuk, hogy a miniszterelnök állítása ellenére az EU szerződés új tervezete az egységes piac módosítására is tartalmazott javaslatokat – ám David Cameron meggondolatlanul úgy döntött, hogy feláll a tárgyalóasztaltól. Az olyan területeket, mint az üzleti és pénzügyi szolgáltatások, orvosi technológia, oktatás és a szellemi alkotások védelme, a közös szabványokról, szellemi tulajdonról, illetve a versenyről szóló törvényeknek kell szabályozniuk. Ha nem ülünk a tárgyalóasztalnál, amikor ilyen ügyekről döntenek, nem is befolyásolhatjuk a dolgok alakulását olyan irányba, hogy azok a brit vállalkozások számára a lehető legkedvezőbbek legyenek.

A másik fő érv, hogy a milliárdos lakosságú országok és ezer milliárd dolláros gazdaságok korában ha azt akarjuk, hogy meghalljanak bennünket, szükségünk van arra, hogy felerősítsük a hangunkat. Sokkal valószínűbb, hogy ez sikerül, ha egy ezermilliárd eurós gazdaság részei vagyunk és nem csak egy tizedakkora gazdaságé. Világos, hogy az egyetlen módja annak, hogy megváltoztathassuk annak a globális játéknak a szabályait, amelyben a Kínához hasonló feltörekvő gazdaságok is részt vesznek az, hogy együttműködünk európai partnereink-

kel. Csak ekkor fogjuk igazán értékelni a szabad piacokat ezekben az országokban.

Ahogy hozzászólásom kezdetén említettem, tisztában vagyok annak kockázatával, hogy melegség a jelen pillanatban határozottan kiállni ezekben a kérdésekben. De az érdekképviselet lényege mégiscsak az, hogy azt tegyük, aminek helyességéről meg vagyunk győződve, nem pedig pusztán azt, ami rövid távú népszerűséget hoz a számunkra – vagy, ha éppenséggel kedvezőtlen fogadtatásra talál az, amit mondunk, akkor vállaljuk, hogy kritikák kereszttüzébe kerülünk, ahogyan történt ez Churchill-lel is a *Sun* címlapján.

Hiszem, hogy a modern, érett patriotizmus Nagy-Britannia számára ahhoz vezet majd, hogy megtartsuk uniós tagságunkat.

Kiemelt vendégünk

Ruth Lea *Gazdasági tanácsadó és igazgató, Arbuthnot Banking Group*

Amikor Nagy-Britannia 1973-ban csatlakozott az EGK-hoz, a kereskedelmi környezet és a világgazdaság helyzete még nagyon különbözött a mostanitól. Mivel akkoriban a vámok magasak voltak, nettó haszna volt annak, hogy tagjaivá váltunk az EGK vámuniójának, amely akkoriban a világgazdaság egyik legfontosabb színtere volt. Manapság azonban a vámok alacsonyak, a kereskedelem pedig a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) védőszárnyai alatt folyik; az uniós és az EU-n kívüli országok közötti kereskedelem virágzik, Európa pedig a visszaesés korszakát éli. A korábban élvezett előnyök napról-napra csökkennek.

Ezzel egyidejűleg annak költségei, hogy a vámunió tagjai legyünk, folyamatosan emelkednek, ahogy az európai gazdaság lassul. Tagokként nem tárgyalhatunk kereskedelmi egyezményekről a partnereinkkel – az EU kereskedelmi biztosa teszi meg ezt helyettünk. Ez talán kielégítő lenne, ha Nagy-Britannia érdekei azonosak lennének az EU érdekeivel. De túl sokszor fordul elő, hogy ennek az ellenkezője van: ilyen, példának okáért az EU protekcionista álláspontja a mezőgazdaság kérdésében

(amely mellelleg kárt okoz a szegény országoknak). A páratlanul jó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező Nagy-Britanniának tehát el kellene hagynia a vámuniót és önállóan kellene tárgyalnia a szabadkereskedelmi megegyezésekről. Amerika és a Brit Nemzetközösség (Commonwealth) országai rendkívül jó terepül szolgálnának az induláshoz. Sok közös van bennünk ezekkel az országokkal, kedvező a demográfiai helyzetük és előnyös növekedési kilátásokkal rendelkeznek. Az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (North American Free Trade Agreement, NAFTA), amely az USA-t, Kanadát és Mexikót foglalja magába, nagyobb kereskedelmi blokk, mint a jelenleg 27 tagállamból álló EU.

A vámunió csak az egyik „lába” az EU gazdasági uniójának: a másik pillér az egységes piac. De a költségek még az Európai Bizottság becslései szerint is meghaladják a hasznokat. Amikor 2006-ban a *Financial Times*ban interjút készítettek Günter Verheugennel, aki az Unió vállalkozásokért és iparért felelős biztosja volt 2004–2010 között, azt mondta, hogy a vállalatoknak akár 600 milliárd euróba is kerülhet évente, hogy eleget tegyenek az európai jogalkotás által támasztott követelményeknek.

Valóban, a megszerzett haszon kevesebbnek tűnik. A Bizottság becslései szerint „az elmúlt 15 év folyamán az egységes piac a GDP 2,15%-ával növelte az EU termelékenységét. Mindez egyedül 2006-ban összesen 240 milliárd eurós növekedést jelentett, azaz uniós polgáronként 518 eurót, összehasonlítva az egységes piac nélküli helyzet adataival.”

Az egységes piaci tagság árnyoldalaira a londoni üzleti negyedben, a City-ben tapasztalható növekvő gondok irányítják rá újra a figyelmet. A *The Economist* írta a közelmúltban: „Sok Brüsszleből érkező javaslat károsnak tűnik.” Ez természetesen igaz. A brit kormány még képes lenne rá, hogy megvétozza a pénzügyi tranzakcióra kivetendő adót, ám amikor olyan szabályokról van szó, amelyekről minősített többségi szavazással kell döntenet, már nincs sok esélye arra, hogy megállítsa a folyamatot. (Nagy-Britannia csak a szavazatok 8,5%-ával

rendelkezik az Európai Unió Tanácsában.) Ezek alapján csak egyféle következtetés lehetséges. Ha a brit gazdaságot meg kell menteni az EU-s túlszabályozástól, akkor Nagy-Britanniának ki kell lépnie az egységes piacból. Más lehetőség nincs.

Számomra aligha kétséges, hogy a vámunió és az egységes piac költségei alapján, nem is említve az EU közös agrár-, halászati és energiapolitikájának működtetését, Nagy Britannia számára az EU-tagság költségei meghaladják az abból eredő hasznot. Számos független gazdasági elemző is alátámasztja ezt az állítást.

Talán nem kellene ennyire meglepődnünk. Hisz végül is, Hugo Youngot idézve: „Az Államkincstár hivatalosan ellenezte a brit belépést az EGK-ba. Azaz a gazdasági következmények megítélése negatív volt, és erről jelentés is készült.” De az államkincstárat leszavazták. A dolog iróniája csak az, hogy Nagy-Britannia gazdasági megfontolások alapján csatlakozott az EGK-hoz...

Több lehetőség is van Nagy-Britanniára számára, pontosabban az ország EU-val kapcsolatos viszonyára – lehetőségek, amelyek elemzésén a külügyminisztériumnak már rég dolgoznia kellene. Maradhatunk az EU-ban, és megpróbálhatjuk visszaszerezni az Unióra ruházott szuverenitásunk egy részét vagy esetleg megpróbálhatjuk az EU-t a saját képünkre formálni. Valójában azonban egyik ilyen lehetőség sem kecsegtet sikerrel. És még ha le is rázzuk magunkról az EU-tagság kötelezettségeinek béklyóját, ahogy a korábbiakban már kifejtettem, sem a vámuniós tagsági viszony (mint jelenleg Törökország) sem az egységes piaci tagsági viszony (mint például Norvégia) nem jelent megoldást.

Sokkal jobb példa lehet viszont Svájc viszonya az EU-hoz: kívül a vámunió és az egységes piacon, de szoros és kölcsönösen előnyös kapcsolatban vele, amely szabadkereskedelmi és kétoldalú megállapodásokon alapul. Svájc sokkal inkább integrálódott a huszonhetek Európájába, mint mi. Svájc szoros gazdasági kötelekei jelentik a határozott cáfolatát annak a képtelen állításnak, hogy „nagyon nehéz lenne

kereskedni az EU-val, ha kilépnénk az unióból”, vagy, ami még nagyobb butaság, „nem fognak velünk kereskedni” – dehogynem fognak, hisz az EU-tagállamok Nagy-Britanniával folytatott kereskedelmének mérlege az előbbieik javára billen.

Nagy-Britannia előtt fényes 21. századi jövő áll – az EU divatjamúlt vámuniójának és költséges egységes piacának fojtogató kötelékein kívül. A kilépést követően nemcsak az EU-val folytathatnánk szabad kereskedelmet, hanem a Brit Nemzetközösség és a NAFTA tagországaival is például. Miért maradunk tehát az EU-ban?

Kiemelt vendégünk

Roland Rudd *Alapító elnök, Business for New Europe*

A közös valutával kapcsolatos problémák mellett könnyen megfeledezünk itt, Nagy-Britanniában arról, hogy az eurózóna sikere – és maga az Európai Unió – létfontosságú gazdaságunk élénkítése és a jövőbeni fejlődésünk szempontjából. A számok magukért beszélnek. A külkapcsolatokért és a Brit Nemzetközösség tagjaival való kapcsolatért felelős minisztérium adatai szerint Nagy-Britanniában mintegy 3-3,5 millió munkahely létrejötté köszönhető – közvetve vagy közvetlenül – az ország európai uniós tagságának. A Nagy-Britanniába irányuló közvetlen külföldi befektetések több mint 50%-a, évente összesen 351 milliárd font, az EU tagállamaiból származik. Nagy-Britannia éppen azért vonz ilyen sok külföldi befektetést, mert az egységes piac egyik kapuja. A miniszterelnök „Válasszuk a növekedést” (Let’s Choose Growth) elnevezésű programja szerint Európa egységes piaca – ami egyébként jórészt Margaret Thatcher által szorgalmazott brit kezdeményezés volt – évente 600 milliárd euróval járul hozzá a brit gazdasághoz.

Az EU-tagság haszna azonban jóval túlmutat a fentebb említett adatokon. Látjuk, hogy az EU megtöbbszörözi a brit kereskedelem erejét, és megduplázza az abból származó hasznot. Először is azért, mert az uniós tagság révén

Nagy-Britannia jobb helyzetbe kerül, hogy globális szinten is élvezze a szabadkereskedelem előnyeit. Másodszor az EU támogatja Nagy-Britanniát a külső kereskedelmi partnerekkel szemben, ha azok áthágnák a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) által előírt szabadkereskedelmi szabályokat. Az EU tagállamként Nagy-Britannia sokkal erőteljesebb pozíciókat élvez a szabadkereskedelmi megállapodások megkötéséhez (lásd például a közelmúltban Dél-Koreával megkötött egyezményt, amely eltörölte az EU-ból behozott termékeket sújtó vámok 99%-át).

Az európai országok energiaellátását vizsgálva szintén arra a következtetésre juthatunk, hogy az EU-nak együttesen sokkal erősebb érdekvédelemmel rendelkezik a globális szinten, mint az egyes tagországoknak külön-külön. Mivel az EU összes földgázimportjának 36%-a Oroszországból érkezik, az EU a legjobb terep új beszerzési források feltárására. A múlt év elején az EU megállapodott a Nabucco gázvezeték megépítéséről, melynek segítségével hozzáférhet az azerbajdzsáni olajmezőkhöz, elkerülve Oroszországot, és ezáltal lehetővé téve az energiaellátást az EU minden tagállama számára az Oroszországon kívüli energiaforrások közvetlen elérésével. A kereskedelmen és az energiapolitikán túl az EU-tagság azért is hasznos Nagy-Britannia számára, mert megteremti az erőforrások egyesítését és a nyomás csökkentését olyan költségvetési területeken, mint a külpolitika, a védelmi kiadások, humanitárius segítségnyújtás, a válságmegelőzés és válságkezelés, hogy csak néhányat említsünk.

2012 első felében két kihívással kell szembenéznünk: az egyik az eurózóna felbomlásának lehetősége, a másik pedig az, hogy Nagy-Britannia egyre inkább a partvonalra szorul, EU-n belüli helyzete egyre marginálisabbá válik, ami az ország befolyásának csökkenéséhez vezet. Nem engedhetjük, hogy ezek közül bármelyik is bekövetkezzen.

Az eurózóna felbomlása természetesen katasztrofális következményekkel járna az egész EU számára; előre megjósolhatók a társadalmi mozgolódások, a gazdasági akadályok és

védővámok kilátásba helyezése, az egységes piac megingása és az EU-n belüli kereskedelem 30%-os vagy még jelentősebb mértékű visszaesése. Tekintettel azonban arra, hogy a brit bankok és vállalatok 190 milliárd fontos nagyságrendben hitelezői az EU-tagállamok államadosságának (a Bank of England adatai szerint), és mivel a brit export 40%-a az eurózóna államaiba irányul, az eurózóna felbomlásának következményei Nagy-Britanniára továbbra is ugyanolyan hatással lennének.

Mivel a brit gazdaság nem tagja az eurózónának, természetesen nem érinti annyira az euróválság, mint az eurózóna tagállamait, ám ettől függetlenül támogatnia kell annak kezelését, ahol csak tudja. Tekintettel arra, hogy Nagy-Britannia külkereskedelmének több mint felét az EU irányában bonyolítja le, nem hiányozhat az európai gazdaság jövőjéről folyó tárgyalásokról, különösen akkor nem, ha az egységes piaccal kapcsolatos kérdésekről van szó. Ha Nagy-Britannia nincs jelen ezeken a tárgyalásokon, akkor azt kockáztatja, hogy bizonyos tagállamok protekcionista vagy versenyellenes magatartást tanúsítanak majd.

Jelenleg körülbelül negyven olyan jogszabálytervezetről tárgyal az Európai Parlament, melyeknek közvetlen hatása lenne a brit gazdasági életre. Ezek közül a leginkább figyelemre méltó az európai pénzügyi tranzakcióra kivetendő adó bevezetése az EU-n belüli ügyletekre, ami komoly veszélyt jelent Nagy-Britannia számára. Mivel az adóbevételek 80-85%-a a londoni City-ből származik, Londont egy ilyen törvény elfogadása aránytalanul súlyosan érintené. Nagy-Britannia nagyon helyesen teszi, ha küzd ez ellen, de más javaslatok ellen is, amelyek elfogadásához – az előbbi adótól eltérően – csak minősített többségi szavazásra van szükség az Európai Tanácsban. Azonban ahhoz, hogy küzdeni tudjunk ellenük, ott kell ülnünk a tárgyalóasztalnál.

Sokak szerint az EU-tagság alternatívája lehetne Nagy-Britannia számára, ha csatlakozna az Európai Gazdasági Térséghez (EGT) vagy az Európai Szabadkereskedelmi Övezethez (EFTA). Ha azonban megvizsgáljuk ezeket a

lehetőségeket, beláthatjuk, hogy egyik sem jelent valódi alternatívát. Mind az EGT, mind az EFTA tagállamainak el kell fogadniuk az egységes piacra vonatkozó szabályokat, viszont nem bírnak hatással ezek megváltoztatására. Mindezen túlmenően a tagországok kötelesek hozzájárulni az EU költségvetéséhez hogy hozzáférhessenek az egységes piachoz. Norvégia például kb. 349 millió eurót fizet be évente, és becslések szerint Nagy-Britanniának évente 2 milliárddal kellene hozzájárulnia az övezet fenntartásához. Egy Nagy-Britanniához hasonló nagyságú ország, egy ilyen nagyságú és sokszínű gazdasággal, sosem egyezne bele abba, hogy ilyen sokat fizessen anélkül, hogy beleszólása lenne abba, hogy mire szánják a pénzt.

Végignézve a 2012-ben ránk váró feladatokon, kijelenthetjük, hogy az EU nem folytathatja sokáig jelenlegi szárnalmasan lassú növekedését, hisz a piacok és a globális gazdaság is egyre inkább elveszti türelmét. Az eurózóna felbomlásának gazdasági és szociális következményei elképzelhetetlenül súlyosak lennének. Az európai vezetőknek meg kell valósítaniuk a közelmúltban jóváhagyott pénzügyi csomagot, azt követően, hogy végül elfogadták az Európai Központi Bank általi beavatkozást az államadosságok ügyébe, és hosszú távon az adósságoknak egyfajta egyensúlyba hozását. Ezzel egyidejűleg nem hagyhatjuk, hogy Nagy-Britannia a második vonalbeli európai országok közé kerüljön, sokkal inkább utat kell mutatnia olyan ügyekben, mint az egységes piac további kiterjesztése, illetve teljessé tétele. Az elkövetkező hónapokban lesz alkalom arra is, hogy az eurózóna országai beillesszék az új egyezményt, amit mi, britek, nem írtunk alá, az EU szerződések sorába, feltéve, ha sikerül elfogadni az egységes piacra vonatkozó biztonsági garanciákat.

Ha Nagy-Britannia pozitív és aktív szerepet játszik az Unióban, akkor 2012-ben lehetőség lesz arra, hogy véget érjen az euróválság és egyszersmind – a szükséges biztosítékok mellett – minden EU tagállam vonatkozásában elmélyüljön az egységes piac, beleértve Nagy-Britanniát is. Így elhárulna a globális gazdaságot fenyegető legnagyobb veszély, és

ezzel párhuzamosan erősödne Nagy-Britannia legfontosabb kereskedelmi kapcsolata is. Ha Nagy-Britannia és Európa jól dolgozik együtt, az év végén úgy tekinthetünk majd vissza a 2012-es esztendőre, mint arra az évre, amelyben Európa túljutott a válságon és Nagy-Britannia gazdasága újra növekedésnek indult.

Válaszok

Az állítás támogatója Daniel Hannan

(Az Európai Parlament néppárti képviselője, Délkelet-Anglia választókerület)

Az egyik oka annak, hogy az EU részesedése csökken a világ GDP-jéből az, hogy a nagyobb mértékű integráció egyúttal csökkenti a tagországok közti versenyt, ez pedig magasabb adókat és bonyolultabb szabályozást jelent.

Az állítás ellenzője Douglas Alexander

(Munkáspárti képviselő – Paisley-Renfrewshire South választókerület – a munkáspárti árnyékkabinet minisztere)

Ezeknek a hatásoknak az összegződése azt jelenti, hogy a következő években fennáll a veszélye annak, hogy Nagy-Britannia külkapcsolataiban sorozatos kudarcokat vall majd.

A moderátor előszava a válaszokhoz

Második hozzászólásában Daniel Hannan méltányolja az olyan nem brit európai olvasóktól érkező hozzászólásokat, akik belefáradtak a britek Európai Unión belüli tehetetlenségébe, és sürgetik a mielőbbi kilépést. Amint azt Hannan úr kifejti, aligha meglepő, hogy Nagy-Britannia tétova és néha helytelen hozzáállása rosszállást válthat ki.

Ám, ahogy más megjegyzések is alátámasztják, itt sokkal többről van. Számos EU-tagállam, különösen a 2004-es és 2007-es bővítéskor csatlakozott közép- és kelet-európai országok természetesen szövetségeseikként tekintettek Nagy-Britanniára. Tudják, hogy egy esetleges brit kiválás kibillentené az EU-n belül a politikai tömegközéppontot, és nem feltétlenül abba az irányba, ahogy az számukra előnyös lenne. „Az EU-n belüli német dominancia nem

jó”, jegyzi meg hozzászólásában egy olvasó. Nagy-Britannia végül is mindig az EU bővítésének élharcosa volt (és lesz a jövőben is), és mint ahogy az újonnan csatlakozott államok legtöbbször – ellentétben a tizenötök „régii” EU-jának legtöbb tagállamával – nem csatlakozott az eurózónához.

Amiről néha hajlamosak vagyunk megfeledkezni ebben, az Nagy-Britannia jelentősége az EU-ban. A népesség számát tekintve az Egyesült Királyság a harmadik az uniós tagállamok sorában, és a gazdasági rangsorban is a harmadik helyet foglalja el. Eltérően minden más Franciaországgal szembevetendő tagállamtól, Nagy-Britannia az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagja, és ekként képes komoly katonai erő mozgósításában dönteni. Ha Norvégiát vagy Svájcot hozzászámítanánk az EU-hoz, az nem változtatna sokat az Unió politikai dinamikáján. Ha viszont eltávolítanánk Nagy-Britanniát, az sokkal inkább befolyásolná az összképet.

Nagy-Britannia EU-tól való eltávolodása megváltoztatja az EU-n belüli legfontosabb kapcsolat, a francia–német viszony természetét is. Az emlékezetes decemberi csúcstalálkozón Angela Merkel, a német kancellár, megharagudott David Cameronra, mert az döntésével Nicolas Sarkozy francia köztársasági elnök álláspontjának elfogadására (szorosabb integráció, de nem az EU, hanem csak az eurózóna szintjén), francia–német kompromisszum megkötésére kényszerítette.

Nem valószínű, hogy ilyen érvek sokat számítanának Nagy-Britannia választópolgárai számára. Mind Daniel Hannan, mind Douglas Alexander Nagy-Britannia EU-tagságának költségeire és hasznaira összpontosít. Mivel mindketten választott politikusok, ennek így is kell lennie. Mégis egy kicsit úgy tűnik nekem, mintha elbeszélhének egymás mellett, mégpedig azért, mert érvelésükben egymástól nagyon különböző feltételezéseket sorakoztatnak fel.

Daniel Hannan azzal hozakodik elő ugyanis, hogy az EU-ból való kilépés nem lenne káros Nagy-Britannia gazdasági érdekeire nézve. Egy olyan EU, amely sokkal többet exportál Nagy-

Britanniába, mint amennyit onnan importál, egyáltalán nem lenne érdekelt a vele való kereskedelem korlátozásában. És ahogy azt Hong Kong és Monaco példája is mutatja, a jólét (ha azt az egy főre jutó GDP nagyságával mérjük) nem függ egy ország méretétől vagy világpolitikai befolyásától. Nagy-Britannia prosperálhat az EU-n kívül is – hát akkor miért is ne léphetnének ki?

Az ilyesféle érvek összezavarják az olyan hozzászólókat, mint azt a Londonban élő franciát, aki meglepetésének adott hangot, amikor azt olvasta, hogy „az EU-tagság kérdése gazdasági kérdés” választott hazájában. De ez nem mindig igaz. Douglas Alexander nem vonja kétségbe közvetlenül Daniel Hannan azon állítását, hogy az EU-ból való esetleges kilépés nem lenne káros Nagy-Britannia gazdasági érdekeire nézve. Ehelyett, a brit külpolitikai gondolkodás egy másik vonását alkalmazva, nemzetközi viszonylatban fogalmazza meg érveit. Mivel Amerika stratégiai figyelme Európa helyett lassan Ázsia felé fordul, a gazdasági erőegyensúly pedig egyre inkább kelet felé tolódik, Douglas Alexander szerint egyre fontosabb lesz Nagy-Britannia számára, hogy képes legyen az EU révén „fel-erősíteni a hangját”.

Nem könnyű összeegyeztetni ezt a két elképzelést. De azt szeretném, ha zárszavukban mindkét szónokunk – hogy úgy mondjam – belebújna a másik bőrébe. Daniel Hannan szólhatna azokhoz a britekhez is – beleértve a saját pártjának, a Konzervatív Pártnak a képviselőit is –, akik többet szeretnének annál, minthogy országuk pusztán „egy atomfegyverrel rendelkező Svájc” legyen. Douglas Alexander pedig elgondolkodhatna azon, hogyan győzze meg azokat az euroszeptikusokat, akiknek nincs ugyan bajuk Nagy-Britannia elkötelezettségével, de úgy gondolják, hogy jobb lenne mindezt egy hanyatló, bürokratikus szervezeten kívül folytatni.

Az állítás támogatójának válasza

Ellenfelem, Douglas Alexander két érvet hoz fel az EU-tagság támogatására: először is azt, hogy nem szabad „elvágnunk magunkat egy 500 millió fogyasztót magában foglaló piactól”,

illetve másodikként azt, hogy „egy 1000 milliárd fontos gazdaság részeinek kell lennünk, ahelyett, hogy csak egy tizedakkora részei lennénk”.

Lássuk sorjában. Először is senki – ismétlem *senki* – sem javasolja azt, hogy Nagy-Britannia forduljon el az európai kereskedelemtől. Már a nyitóbeszédemben is megpróbáltam elhárítani ezt az abszurd vádat, s most megismétlem, hogy az EU politikai struktúráiból való kilépés nem jelenti egyszerűen az európai piacról való kivonulást. A Lisszaboni Szerződés 50. cikkelye szerint az EU köteles kereskedelmi egyezményről tárgyalni azzal a tagállammal, amely kilép az Unióból.

Nagy-Britannia dönthet úgy, hogy megmarad az Európai Gazdasági Térség (EGT) tagjának, mint azt jelenleg Norvégia teszi. Az EU-ba irányuló norvég export egy főre eső mértéke 2010-ben kétszer akkora volt, mint Nagy-Britanniáé. De akár az EGT-ből is kiléphet, és – mint Svájc – kétoldalú szabadkereskedelmi megállapodásokra támaszkodva folytathatja a kereskedelmet az uniós országokkal. Itt jegyezzük meg, hogy az EU-ba irányuló svájci export egy lakosra eső mértéke 2010-ben négyszer akkora volt, mint ugyanez Nagy-Britanniában.

Egyesek tiltakozhatnak, hogy bár megvan a jogi védelem, egy viharos válás után az EU arra törekedhet, hogy nem hivatalos, nem vámjellegű akadályok létesítésével korlátozza a brit külkereskedelmet. Mégis, miért akarna így tenni, amikor ennek a kereskedelemnek a mérlege a kontinentális export javára billen? Az elmúlt 40 évben, Nagy-Britannia külkereskedelmi mérlege a világ összes kontinensével pozitív volt, Európát kivéve. 2005 és 2010 között az EU-val folyó kereskedelemről eredt a kereskedelmi mérleg deficitjének 92%-a. Nehéz elképzelni, hogy a többi EU tagállam korlátozni kívánna a kereskedelmet azzal az országgal, amely az egyik legnagyobb exportpiacuk.

Ami a második állítást illeti, az a gondolat, hogy túl kicsik vagyunk ahhoz, hogy egyedül túléljünk, tévedésen alapul. Ha az ország mérete előfeltétele lenne a növekedésnek, Kína gazdagabb lenne Hong Kongnál, Franciaország

Monacónál, Indonézia a Brunei Szultánságnál – és nem utolsósorban, az EU gazdagabb lenne Svájcnál. Azonban minden rendelkezésre álló bizonyíték épp ennek az ellenkezőjét mutatja. A világ 10 legmagasabb egy főre jutó GDP-jével rendelkező országának lakossága kivétel nélkül kevesebb 7 milliónál. A modern gazdaságokban nem a méret, hanem az adókulcsok, a szabályozók és az üzleti környezet számít. Az egyik oka annak, hogy az EU részesedése csökken a világ GDP-jéből az, hogy a nagyobb mértékű integráció egyúttal csökkenti a tagországok közti versenyt, ez pedig magasabb adókat és bonyolultabb szabályozást jelent.

És hogy túl kicsi lenne a túléléshez? Nagy-Britannia a világ hetedik legerősebb gazdasága, a negyedik legerősebb katonai hatalma és a negyedik a legnagyobb az exportőrök listáján. Tagja a G8-nak, és egyike az ENSZ Biztonsági Tanács öt állandó tagjának. Szoros kapcsolatot ápol Amerikával és a Brit Nemzetközösséggel (amely gazdaság, az EU-val ellentétben, jelenleg is jelentős mértékben növekszik). Ha 7 millió svájci és 4 millió norvég képes nemcsak arra, hogy túléljen az EU-n kívül, de még arra is, hogy eközben a világ legmagasabb életszínvonalát is biztosítsa az állampolgárai számára, akkor arra 60 millió brit is képes.

A brit szavazók maguktól is rájöttek erre. Ahogy azt a munkáspárti árnycikkormány külügyminisztere is elismeri, a közvélemény az EU-tagság ellen fordult. Az a különbség kettőnk között, hogy én nem legyőzendő akadálnak tartom a közvéleményt: szerintem a közvélemény inkább az irányváltás szükségességét jelzi. A három legnagyobb brit politikai párt újra és újra népszavazást ígért az európai integráció különböző vonatkozásairól, ám egyik sem tartotta szavát, amikor eljött volna annak ideje. Ezek az ismételt és ismételten be nem tartott ígéreték nagy szerepet játszottak képviseleti intézményeink legitimitásának meggyengülésében.

Végül néhány szó azokhoz az EU-tagországo kból származó olvasókhöz, akik olyan hozzászólásokat írtak, mint pl. „minél hamarabb lép ki Nagy-Britannia az Unióból, annál jobb”.

Nagyon is megértem a csalódottságukat. A brit politika az elmúlt negyven évben meglehetősen szárnalmas volt: tiltakoztunk minden új kezdeményezés ellen, majd azzal fenyegetőztünk, hogy megvételőzzük azokat, aztán dúcásan beadtuk a derekunkat, végül pedig panaszkodtunk. Ennél sokkal jobb, ha egy új és őszinte kapcsolatot alakítunk ki. A következőt kellene mondanunk európai szövetségeseinknek: „Ha szorosabb uniót szeretnének kialakítani egymással, tegyék jóváhagyásunkkal és áldásunkkal. Mindig számíthatnak ránk a nemzetközi fórumokon, mint jóakaróikra, kereskedelmi partnereikre, támogatóikra és katonai szövetségeseikre. Egyszerűen csak vissza szeretnénk nyerni az ellenőrzést a belügyeink fölött. Elnézést kérünk az elmúlt 40 év félreértéseiért, és bizakodva tekintünk egy sokkal jobb jövőbeli kapcsolat elé. El fognak veszíteni egy rossz bérlőt, de nyernek egy jó szomszédot.”

Az állítás ellenzőjének válasza

Kissé talán zavarba ejtő mindkettőnk számára, de vannak Daniel Hannan elemzésében olyan elemek, amelyekkel egyetértek, jóllehet úgy gondolom, hogy a végkövetkeztetése alapvetően téves.

Először is igaza van abban, hogy az Európai Unió létrejöttének eredeti értelme megváltozott, és a politikai átalakulás folyamata túl lassú volt ahhoz, hogy ezzel a változással lépést tartson. A szüleim nemzedéke számára az Európai Közösség feladata az volt, hogy megteremtse a békét és a stabilitást egy olyan évszázad után, amelyben két világháború tragédiáját is át kellett élnie az embereknek. Olyan cél volt ez, amely sokaknak a szívügye volt, olyan cél, amely sokak számára egyértelmű és támogatandó volt. Ám 20 évvel azután, hogy Nagy-Britannia csatlakozott az Európai Közösséghez, ezt az érzelmi töltést egy másik, sokkal prózaibb váltotta fel: az, hogy az Európai Közösségbe való belépés segítségével visszafordítsa Nagy-Britannia háború utáni gazdasági visszaesését, segítsen felgyorsítani gazdasági fejlődését, és növelni a termelékenységét.

Jacques Delors felhívása egy szociális Európa

kialakítására az 1980-as években egy átfogóbb elképzelést vázolt fel, de minden szónoklat ellenére a szociális védőháló ügye megmaradt az egyes tagországok nemzeti parlamentjeinek napirendjén, és nem került az európai döntéshozók elé. Azt is el kell ismernünk, hogy Nagy-Britannia 1990-es években kezdődő növekvő prosperitása hozzájárult a nemzeti önbizalom növekedéséhez. Nagy-Britannia egy csapásra gyorsabban kezdett növekedni, és elkezdte kritizálni azokat az európai országokat, amelyek különböző okokból lassabban haladtak.

Világos az is, hogy az Európa gazdaságával szoros kapcsolatban álló világgazdaság alapvető változásokon ment keresztül azóta, mióta az 1990-es évek elején kialakították az Európai Unió új szerkezetét. Én amiatt aggódom, hogy Nagy-Britanniát egyfajta elszigeteltség fenyegeti: a valutaválsággal elfoglalt Európai Unió a saját belső problémáira összpontosít csak, a tíz éven át tartó afganisztáni és iraki háborútól megviselt Amerika pedig az Atlanti-térség helyett egyre inkább a csendes-óceáni térség felé irányítja figyelmét. Ezeknek a hatásoknak az összegződése azt jelenti, hogy a következő években fennáll a veszélye annak, hogy Nagy-Britannia külkapcsolataiban sorozatos kudarcokat vall majd.

Nem hiszem viszont, hogy ennek megakadályozásához ki kellene lépünk az EU-ból. Épp ellenkezőleg, úgy gondolom, hogy egy olyan új európai megközelítésre van szükségünk, amely megfelelő válaszokat tud adni ebben az új korszakban. Arról is meg vagyok győződve, hogy ezek a változások nagyon jó lehetőséget kínálnak Nagy-Britanniának ahhoz, hogy vezető szerepet játsszon a problémák megoldásában ahelyett, hogy kimaradna belőlük, mert a kilépés kérdése sokkal jobban foglalkoztatja.

Németország és Franciaország jelenleg egy olyan valutaválsággal küzd, amelynek során többszöri leminősítésre került sor, még Németország növekedési előrejelzéseit illetően is. Fennáll a veszélye annak, hogy a német és francia vezetés Európában az elkövetkező években arra összpontosít majd, hogy mester-

ségesen életben tartsa a közös valutát ahelyett, hogy az egységes piac átfogóbb problémájával foglalkozna. Az egész Európára kiterjedő lassú növekedés körülményei között egy olyan forgatókönyv is elképzelhető, mely szerint – ahelyett, hogy a francia–német modell szolgálna csak alapul – az eurózónán kívüli és eurózóna-tag-államok fenntartják az egymástól lényegesen különböző politikáikat.

Őszintén hiszem, hogy a brit elkötelezettség természete – akár odaadó és folyamatos, akár a konzervatív euroszeptikusokkal való tárgyalásokra összpontosító – ki fogja mozdítani a mérleg nyelvét az egyik vagy a másik irányba.

Mindig törekednünk kell arra, hogy olyan eszközöket találjunk, amelyek felerősítik Nagy-Britannia hangját azért, hogy biztosítsuk azt, hogy mások meg is hallják, amit mondunk. Mivel Amerika figyelme egyre inkább a csendes-óceáni térség felé fordul, még keményebben kell dolgoznunk európai szövetségeseinkkel együtt, hogy megőrizzük a biztonságot Európában és a vele szomszédos térségekben. Ahhoz, hogy képesek legyünk exportálni, biztosítanunk kell, hogy hangunkat meghallják olyan kulcsfontosságú szereplők is, mint Kína, és itt nem utolsósorban a brit tulajdonú szabadalmak, védjegyek tiszteletben tartásának biztosítását említeném meg. A legjobb módja annak, hogy felerősítsük a hangunkat az az, hogy együttműködünk európai partnereinkkel. Ez létfontosságú ahhoz, hogy kihasználjuk ezekben az országokban a szabad piacok előnyeit. A WTO tárgyalások zátonyra futásával az EU továbbra is kulcsfontosságú szereplő az új piacok megnyitása terén.

Amit nagyon beszédesnek tartok azoknak az álláspontjával kapcsolatban, akik ki szeretnének lépni az Unióból az az, hogy – Daniel Hannanhoz hasonlóan – olyan sok időt töltenek azzal, hogy arról vitatkozzanak, hogy milyen lépéseket kell tennünk közvetlenül az EU-ból való kilépés után annak érdekében, hogy az EU bizonyos elemeivel továbbra is szoros kapcsolatban maradjanak. Bár egyrészt természetesen jogos elvárás, hogy azok, akik azt akarják, hogy kilépünk, egyúttal részletes tervet dolgozzanak ki

arra nézve is, hogy mit tegyünk a kilépésünket követő napon, egyúttal azonban annak is bizonyítéka, hogy az Európai Unió alapkonceptiója mégsem annyira idejétmúlt, mint ahogyan azt Daniel Hannan állítja.

Végkövetkeztetések

Az állítás támogatója

Daniel Hannan (*Az Európai Parlament néppárti képviselője, Délkelet-Anglia választókerület*)

Nagy-Britannia európai uniós tagságának első 35 éve során a tagságunkat a demokrácia és a gazdasági fejlődés közötti kompromisszumnak tekintették: egy kicsit feladunk az előzőből és cserébe egy kicsit többet kapunk az utóbbiból.

Az állítás ellenzője

Douglas Alexander (*Munkáspárti képviselő – Paisley-Renfrewshire South választókerület – a munkáspárti árnyékkabinet minisztere*)

Őszintén hiszem, hogy a nemrégiben csatlakozott EU-tagállamok és Európa jelenlegi gazdasági problémái lehetőséget adnak nekünk ahhoz, hogy Európát olyan módokon újítsuk meg, amely számunkra hasznos lehet.

A moderátor végkövetkeztetése

Néhány nap alatt radikális fordulat állt be a vitáról folyó internetes szavazás állásában. Kezdetben a szavazók 57%-a szerette volna, hogy Nagy-Britannia az Európai Unió tagja maradjon, ezután viszont már az a vélemény vezetett orrhosszal, hogy Nagy-Britanniának ki kellene lépnie.

Amint azt Peter van Leeuwen, az egyik hozzászóló megjegyzi, ez a hirtelen változás egybeesett azzal, hogy Daniel Hannan úgy döntött, hogy reklámozza a jelenlegi vitát a széles körben olvasott *Daily Telegraph* blogján. A *telegraph.co.uk* látogatottsági statisztikái az elmúlt napok óta csúcsokat döntögetnek (kétségtelenül okos húzás volt a vitánk szervezőitől, hogy egy népszerű bloggert hívtak meg a vitában való részvételre), és biztosan állíthatjuk, hogy Daniel Hannan olvasótáborában általában véve nem semleges ebben a kérdésben.

Minden bizonnyal ez az oka az erőteljes euroszeptikus fordulatnak a kommentárokból. Az olyan sérelmek, mint az, hogy a szavazóknak hazudtak a politikusok az Európai Gazdasági Közösségből való kilépés lehetőségéről az 1975-ös népszavazás idején, és a brüsszeli „burjánzó korrupció” elleni támadások régóta ismételtetett vélemények a brit közvéleményben. Ez azonban nem feltétlenül rossz fejlemény a vitában, inkább csak alkalmat ad a brit EU-tagság támogatóinak, hogy ezekkel kapcsolatban is kifejtsek véleményüket.

Hálás vagyok Hannan úrnak, hogy meghallgatta a kérésemet és megváltoztatta érvelésének alapját. Eszmefuttatása, mely szerint a világban ma meglévő brit befolyás nincs összefüggésben az EU-tagsággal, teljesen hihető. Nagy-Britannia kulcsfontosságú tagja olyan nemzetközi szervezeteknek, illetve csoportoknak, mint az Egyesült Nemzetek Szervezete és a G8, és nem utolsósorban katonai nagyhatalom is. A norvég diplomácia óriási befolyása a világ minden táján folytatott béketárgyalásokban mutatja, hogy mi mindent érhet el egy kis ország, ha találekonyan és lendületesen cselekszik. (Be kell vallanom, én kevésbé vagyok meggyőződve arról, hogy olyan szervezetek, mint a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) döntése, hogy Genfben rendezék be központjukat, a svájci külpolitika diadalaként értékelendő.)

Douglas Alexander is dicséretet érdemel azért, ahogy kifejti, miért kell a brit érdekeket továbbra is az EU-n belül képviselnünk és miért marad Nagy-Britannia elég erős pozícióban ahhoz, hogy számára kedvező módon befolyásolja az Unió szerkezetét. Lehetnek ugyan az egységes piacon való versennyel kapcsolatban nézetkülönbségek Franciaországgal, de a két ország, példának okáért, együttesen sokkal hatékonyabban léphet fel olyan ügyekben, mint pl. a francia és brit szabadalmak bitorlása, mintha azt külön-külön tennék.

A vitához érkezett hozzászólásokat olvasva mindazonáltal attól tartok, hogy sem a javaslat támogatóinak, sem ellenzőinek érvei nem elegetedőek a britek gondolkodásának megváltoztatásához. Az EU más tagországainak állampol-

gárai gyakran adnak hangot meglepetésüknek, ha az Európai Unióval kapcsolatos vita zajlik Nagy-Britanniában. Különösnek tartják, hogy számító módon csak a tagság költségeivel és hasznaival foglalkoznak. És felteszik a kérdést, hogy vajon tudják-e a britek, hogy van egy európai elkötelezettség nevű nemes cél is? Vajon hogyan képesek ennyire hideg fejjel vitázni a kérdéssről? Véleményem szerint a fenti szavak többé-kevésbé találoán jellemzik a brit diplomáciát, de a közvéleményre már nem igazak.

A Nagy-Britanniában jelenleg zajló vitát ugyanis nagyon is áthatják az indulatok. A választási kampányok során óriási transzparensen buzdítják arra a választópolgárokat, hogy mentse meg a fontot. A napilapok kéjesen tárják olvasóik elé a brüsszeli esztelen pazarlásról és a féktelen korrupcióról szóló rémtörténeteket. Az internetes hozzászólók pedig nagyívű, majdhogynem bibliai fordulatokat használva szidalmazták az EU-t. A másik oldalon, ahogy arra Daniel Hannan rámutat, az EU-tagság brit védelmezői gyakran elhamarkodottan vádolják meg ellenfeleiket szűk látókörű nacionalizmussal.

Amint a bevezető részben is írtam, az Európa Unió tagság kérdése nem olyan ügy, amely különösebben sok brit választópolgárt foglalkoztatna. Nem gondolom, hogy a brit EU-tagságról folyó vitát végül az dönti majd el, hogy mekkora Nagy-Britannia kereskedelmi deficitje az uniós országokkal való kereskedelemben, vagy, hogy Európa képes-e megváltoztatni Törökországgal kapcsolatos politikáját. Azon fog múlni a dolog, hogy vajon az európai elkötelezettség, amelyet az EU számos tagországában alapvető értéknek tartanak, elég erős-e ahhoz Nagy-Britanniában, hogy ellensúlyozza a széles körben tapasztalható ellenszenvet egy olyan tagság iránt, melyet gyakran bosszantónak és terhesnek tartanak, egy kontinens iránt, amely néha úgy tűnik, hogy messzebb van a Brit-szigetektől, mint Amerika.

Az állítás támogatójának végkövetkeztetései

A vita moderátora arra kért, hogy soroljam fel a Nagy-Britannia uniós tagsága ellen szóló politikai érveket, ahelyett, hogy pusztán a gazdasági hátrányokra koncentrálnék. A kérés már önma-

gában is sokatmondó. Nagy-Britannia európai uniós tagságának első 35 éve során tagságunkat a demokrácia és a gazdasági fejlődés közötti kompromisszumnak tekintették: egy kicsit feladunk az előzőből, és cserébe egy kicsit többet kapunk az utóbbiból.

Ahogy a két korábbi részben is kifejtettem, ezt mára már csak kevés brit látja így. Elköteleztük magunkat egy szűkös és gyengülő kereskedelmi blokk mellett (amely irányában ráadásul nagyon komoly kereskedelmi deficitünk is van), és közben eltávolodtunk az angolul beszélő feltörekvő országok növekvő piacaitól (amelyekkel még így is szufficites a kereskedelmi mérlegünk). Szemtanúi voltunk annak, ahogy az EFTA tagországok gazdaságilag felülmúlják uniós szomszédait. Láttuk, ahogy a vidék elszegényedik, a tengereinket túlhalásszák, a kisvállalkozásainkat pedig megnyomorítják az értelmetlen szabályok. Most pedig a pénzügyi szektorunk van veszélyben, amely az adóbevételeink 12%-át termeli. Mi pedig 19 milliárd fontot fizetünk évente ezekért a privilégiumokért, azaz többet, mint amennyit a legutóbbi költségvetési megszorításokkal összesen meg tudtunk takarítani.

Az a furcsa, hogy amikor a vita erre a pontra ér, az EU támogatói általában témát váltanak. Nem is a kereskedelemről van valójában szó, mondják, hanem arról, hogy befolyással rendelkezünk a világban.

Nos, rendben, elfogadom. Megkockázatom, hogy nyilvánvaló dolgot állítok, amikor azt mondom, hogy a külpolitika befolyásosabb önállóan, feltéve, ha egyáltalán van még az országnak külpolitikája. Vegyük ismét az EFTA államokat, Svájcot és Norvégiát. Az elmúlt hónapokban volt a svájci Davosban a világ pénzügyi, ipari és politikai vezetőinek legfontosabb éves találkozója. Az a tény, hogy Svájc nem tagja az EU-nak, nem látszik el-tántorítani őket a találkozói megszervezésétől. Mint ahogy nem akadályozta az Egészségügyi Világszervezetet (World Health Organisation), a Nemzetközi Olimpiai Bizottságot (International Olympics Committee), a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet (International Labour Organisation), a FIFA-t

és nemzetközi szervezetek százait attól, hogy székhelyüket Svájcba helyezték.

A norvég diplomaták az ország méretéhez képest a legbefolyásosabbak a világban, amit az is bizonyít, hogy szerepet kaptak a béketárgyalások során Szudánban, Délkelet-Ázsiában, Sri Lankán, illetve Izrael és Palesztina közt. Emlékszem, 1994-ben, nem sokkal azután, hogy a norvégok az EU-csatlakozás ellen szavaztak, beszélgettem a londoni norvég nagykövettel. „A népszavazás előtt – mondta – úgy kezeltek minket, mint egyfajta leendő EU-tagállamot. Mindenhová meghívtak a 14 tagállam nagykövétével együtt, és a leggyakrabban még csak esélyem se volt arra, hogy felszólaljak. A norvég „nem” óta az embereknek újra számolniuk kell velem.”

Nagy-Britannia lakossága nyolcszorosa Svájcénak és tizenkétszerese Norvégiáénak. Az Egyesült Királyság a világ negyedik legerősebb katonai hatalma, a G8 és az ENSZ Biztonsági Tanács tagja. A gondolat, hogy azzal maximalizáljuk a befolyásunkat, hogy átruházzuk jogköreinket az EU intézményeire, ezek alapján egyszerűen értelmetlennek tűnik.

Ezzel pedig el is érkeztünk a legfontosabb érvelemhez. Az EU nem demokratikus felépítésű szervezet. Huszonhét olyan tisztviselő irányítja, akik nem választás útján kerültek a tisztségükbe. Nagy-Britanniában, Európa legnagyobb részéhez hasonlóan, 300 éven át küzdöttünk azért, hogy a törvényhozás politikai felelősséggel tartozzon az állampolgárok irányába. Mégis, attól függően, hogy hogyan számítjuk, a mostani törvényeknek nagyjából 40-80%-a brüsszeli intézményektől származik.

Persze, mondhatják erre, Ön az Európai Parlament képviselője. Ön nem tartozik felelősséggel senkinek? És ez a legfontosabb kérdés. Amikor először képviselővé választottak, mindössze 24%-os részvételi arány mellett nyertem meg a választást – még a másnap tartott „Big Brother” valóságshow-ban is többen szavaztak. És semmilyen jel nem mutat arra, hogy a részvételi arány emelkedne azáltal, ahogy az emberek jobban megismerik az Európai Parlament működését. Épp ellenkezőleg, 1979 óta minden

európai választáson kisebb volt a részvételi arány, mint az azt megelőzőn. Minél több törvényhozási jogosultságot szereznek az Európai Parlament képviselői, annál kevésbé kedvelnek minket, EP-képviselőket az emberek.

A nemzeti hovatartozást nem határozhatja meg egy szervezet döntése. Szinte alig akad valaki, aki ugyanúgy érezné magát európainak, mint ahogy kanadainak vagy portugálnak vallja magát. A demokráciához először is *démosztra* van szükség, azaz egy olyan csoportra, amivel azonosulunk akkor, amikor magunkról beszélünk. Vegyük el a démoszt és csak a *kratosz* marad, azaz egy olyan rendszer hatalma, amelynek a törvény ereje által kell kikényszerítenie azt, amit nem kérhet a nemzeti elkötelezettség nevében. Az EU legfőbb problémái – az elszámoltatás hiánya, a korrupció, a közvéleménytől való félelem, a kényelmetlen népszavazási eredmények félresöpörése – mind ebben a hibában gyökereznek.

A brit EU-tagságról folyó viták hajlamosak arra, hogy például idegengyűlölettől áthatott hozzászólásokra ösztönözzék az embereket, gyakorlatilag minden különösebb tekintet nélkül arra, hogy az érveket milyen módon fogalmazták meg. Ez sem volt kivétel. Megismételhetem, hogy nem vagyok az elszigetelődés híve. Beszélek franciául és spanyolul, és Európa számos országában éltem és dolgoztam már. Én csak azt szeretném, hogy a választóim képesek legyenek megválasztani és – ha úgy tetszik nekik – visszahívni azokat, akik a rájuk vonatkozó jogot alkotják. Hát olyan nagy kérdés ez?

Az állítás ellenzőjének végkövetkeztetési

Daniel Hannan Norvégiát említi olyan példaként, amelyet Nagy-Britanniának követnie kellene, mint egy államét, amely nem tagja az EU-nak, mégis élvezzi az EU-tagállamokkal ápolat virágzó kereskedelmi kapcsolatokat előnyeit.

Am Norvégia jelenleg is hozzájárul az EU költségvetéséhez gazdasági ereje arányában, és mivel nem tagja az Uniónak, nem kap támogatást, mint a tagállamok, hogy így csökkentse a nettó hozzájárulását. Azaz annak ellenére, hogy nem tagja az Uniónak, Norvégia mégis

azon országok között helyezkedik el, ahol az egy főre jutó legmagasabb hozzájárulást fizetik az EU költségvetéséhez. És bár nincs beleszólásuk az egységes piac szabályainak kialakításába, azok legnagyobb része mégis kötelező érvényű rájuk nézve.

Ez nem olyan berendezkedésnek tűnik, amelyet – Daniel Hannan érvei ellenére – követni szeretnénk.

Sajnos a hangadó euroszeptikusok úgy viselkednek, mint a piromániások egy szalmabábuval teli mezőn. Például Daniel Hannan azt is állítja, hogy „túl kicsik vagyunk ahhoz, hogy egyedül túléljünk”. Én sosem osztottam ezt a nézetet, de hiszem, hogy javunkra válik, ha az Unióban maradunk.

Továbbá úgy beszél, mintha az EU olyan konstrukció lenne, amelynek létrehozásában nem volt részünk, és amelyre nincs befolyásunk.

A közelmúltban Nagy-Britannia nem volt egyedül az Európa működőképességével kapcsolatos aggodalmaival, és ezek az aggodalmak már jelentős szerepet játszottak az Unió és intézményeiről szóló vitákban, illetve azok kialakításában is.

A demokratikus deficit vádja, más okokból ugyan, de EU-szerte hallható volt jobb- és baloldaliaktól egyaránt.

Mindazonáltal a válasz, amelyet erre az erősödő szkepticizmusra adtunk, nemhogy elégtelen volt, de országunkban ráadásul még tovább növelte a gyanakvást az EU intézményeit illetően. A himnusz, a lobogó és a nemzeti hovatarozás szimbólumainak bevezetése egy félkész szuperállam benyomását keltette, és Európa ellenfeleinek malmára hajtotta a vizet.

Európa történetének ezen a pontján ismerős, ám végzetes döntés lenne visszavonulni a kezdeti érvekhez. Nekünk, az Unió támogatóinak olyan stratégiákat kell kidolgoznunk, amelyek messze túlmutatnak az „Európai elkötelezettség” megszilárdítására irányuló szándékon.

Őszintén hiszem, hogy – ahogyan azt a moderátor is említette – a nemrégiben csatlakozott EU-tagállamok és Európa jelenlegi gazdasági problémái lehetőséget adnak nekünk ahhoz,

hogy Európát olyan módon újítsuk meg, amely számunkra hasznos lehet, különösen egy olyan új együttműködési forma felkutatásával, amely megfelel Nagy-Britannia, mint globális exportőr érdekeinek, és amely esetenként eltérhet azon társaink elképzeléseitől, akikre szükségünk van ahhoz, hogy megőrizzük egységes piaci előnyeinket.

Bár számos tekintetben nem értünk egyet a franciákkal – ilyen például az egységes piac működésének egyes kérdései –, de gazdasági érdekeink azonosak, amikor meg szeretnénk akadályozni, hogy a Beatles dalairól kalózmások készüljenek Délkelet-Ázsiában, és amikor a franciák szeretnék ugyanezt elérni Charles Trenet dalaival kapcsolatban.

Európa tágabb szomszédságában pedig erőfeszítéseket kell tennünk arra, hogy hatékonyabban működjünk együtt a csatlakozás előtt álló Törökországgal olyan diplomáciai kérdésekben, mint Szíria, ahol az érdekeink közösek.

Az EU-n kívüli ügyeket illetően pedig folytatnunk kell a védelmi együttműködést Franciaország és Nagy-Britannia között.

Nagy-Britanniának vannak erősségei, melyeket el kell ismernünk, meg kell becslünk és ki kell bontakoztatnunk.

Nagy-Britannia az egyetlen olyan ország, amely egyszerre tagja az ENSZ Biztonsági Tanácsának, a NATO-nak és a Brit Nemzetközösségnek.

Az erősségeinkből pedig úgy hozhatjuk ki a legtöbbet az elkövetkezendő években, hogy határozott és hatékony szerepet játszunk Európában.

A vita győztesének kihirdetése

A két fél végkövetkeztetéseinek elhangzása után a vita lezárul. Fej-fej melletti küzdelmet követően az állítás ellenzői – azok, akik úgy gondolják, hogy Nagy-Britannia ne lépjen ki az EU-ból – az utolsó pillanatban megszerzték a győzelmet. A vita utolsó fordulója során szemtanúi lehettünk az Európa-pártiak határozott viselkedésének a hozzászólások rovatban, miután euroszeptikus ellenfeleik átvették a vezetést a

cáfolatok körében. Mindez csak azt a meggyőződésemet erősítette, hogy ha egyszer a britek elhatároztak valamit, akkor nem sok minden tudja megingatni döntésüket.

Hogyan kell értelmeznünk az eredményt? Óvatosan, úgy gondolom. Ahogy Paul Deacon, az egyik olaszországi hozzászóló megjegyzi, a mostani disputa során valójában három vitának lehattünk tanúi: a britek között folyó vitának az uniós tagság megtartásáról, a Nagy-Britanniában élő nem európai állampolgárok közötti vitának, illetve az amerikaiaktól és más nem-európaiaktól érkező hozzászólásoknak. Ki tudja milyen eredmény született volna, ha a szavazásban csak a britek, vagy csak európaiak vesznek részt.

Végezetül egy kérdés a dialógus utáni idő-

szakra: úgy vélem, hogy Nagy-Britanniában az elkövetkező hónapokban a brit uniós tagságról szóló vita egyre hangosabbá válik majd, köszönhetően leginkább annak, hogy a 2011. decemberi csúcs közvéleményre gyakorolt hatását látva a Konzervatív Párt még több euroszeptikus szavazatát igyekszik megszerezni. De ahogy az EU egyre összetettebb szervezetté válik, az eurózóna válsága pedig megjósolhatatlan következményekkel járhat, még újabb és újabb társadalmi viták válhatnak szükségessé. A mai EU már nagyon különbözik az európai államok 40, 20 vagy akár 10 évvel ezelőtti közösségétől. Remélem, hogy a folytatódó eszmecserék hűen tükrözni fogják majd az új helyzeteket.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Balogh Tibor főiskolai tanár, Szeged
Berényi Dénes fizikus, akadémikus,
 Debrecen
Csákné Filep Judit doktorjelölt, Budapest
Kaposi Márton ny. egy. docens, Budapest
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kovács Rita PhD-hallgató, Szeged
Magyar László András főigazgató-
 helyettes, Budapest

N. Szabó József tanszékvezető egy. tanár,
 Nyíregyháza
Spaller Árpád ny. tanár, Budapest
Szarka Evelin politológus doktorandusz,
 Szombathely
Venczel Sándor költségvetési főfelügyelő,
 Budapest–Sukoró
Wettstein Domonkos építész, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Kaposi Márton</i> : Machiavelli magyarországi hatástörténetének legfontosabb tanulságai	1
--	---

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok

Országos Szövetsége cikkpályázatának írásai)

<i>Kovács Rita</i> : A kollektív szerződések kialakulásának magyarországi története 1945-ig.	27
<i>Csákné Filep Judit</i> : Családi vállalkozás, avagy a profitkergetés nélküli nyereségtermelés receptje	36
<i>Wettstein Domonkos</i> : Hogyan építsünk a Balaton-parton?	46

SZÁZADOK

<i>Kapronczay Károly</i> : A Vajdaság egészségügyének története a török uralom végétől az I. világháborúig.	57
<i>N. Szabó József</i> : A Nemzeti Parasztpárt kultúrdiplomáciai felfogása a II. világháború után (1945–1946)	68
<i>Spaller Árpád</i> : Számvetés és életmű – Lipcsey Ildikó és Erdély	80

MŰHELY

<i>Szarka Evelin</i> : „Gulyás kubai módra” – Reformok a karibi kommunista államban a periodo especial után.	86
--	----

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Berényi Dénes</i> : A Nyugat felemelkedése – és hanyatlása?	102
<i>Balogh Tibor</i> : Polifón Polihistória	106
<i>Magyar László András</i> : Rózsatörténelem.	108
<i>Dr. Venczel Sándor</i> : Művelődés – gazdaságtan: tények és lehetőségek.	110

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Economist Magazin – Vitarovat: az Egyesült Királyság és az Európai Unió (112)	
---	--

KÉPEK

Koroknai Zsolt grafikái	
-------------------------	--

Pályázati felhívás

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége idén is **ismeretterjesztő cikkpályázat** hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak, hogy saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

- 1.) **Élet és Tudomány** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10–12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4–6 színes képet, ábrát, grafikont, illusztrációt is csatolni kell.
- 2.) **Természet Világa** kategória: itt a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15–18 ezer n (szóközökkel), amihez színes illusztráció is csatolandó.
- 3.) **Valóság** kategória: itt a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35–40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. Mindhárom kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat egy nyomtatott kézirat és négy elektronikus (CD) példányban kérjük kizárólag postai úton benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön képfájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni.

A díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – szintén megjelentethetjük. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

A pályázat jeligés, kérjük, hogy a pályázó zárt, a jeligével ellátott borítékban mellélje nevét, pontos lakcímét, e-mail címét, telefonszámát, doktori iskolájának és vezető tanárának a nevét.

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16. A borítékra a feladó helyén csak a jeligét tüntessék fel, valamint írják rá: „Doktorandusz cikkpályázat” és a kategória nevét.

A pályázatok beérkezési határideje: **2012. november 26.**

